

А.МҰХАМЕДЖАНОВ

ӨЗБЕКСТАН ТАРИХЫ

(IV ҒАСЫРДАН XVI ҒАСЫР БАСЫНА ДЕЙІН)

7-СЫНЫП

Өзбекстан Республикасы Халыққа білім беру министрлігі жалпы
орта білім беретін мектептер үшін оқулық ретінде бекіткен

Қайта өңделген екінші басылымы

«ШАРҚ» БАСПА-ПОЛИГРАФИЯ АКЦИОНЕРЛІК
КОМПАНИЯСЫ БАС РЕДАКЦИЯСЫ
ТАШКЕНТ – 2013

УЎД: 94 (575.1)=512.122
КВК 63.(50)

Жауапты редактор: А.Т. Заманов

Оқулықтың методикалық құрылымы: Ф. Сұлтанов істеген

П і к і р б і л д і р у ш і л е р :

- А.М.Атахожаев** — ӨзР ҒА Тарих институты бөлім бастығы, тарих ғылымы докторы;
- А.Ж.Яхшибаев** — Салық академиясы Тарих кафедрасы меңгерушісі, тарих ғылымы кандидаты;
- Қ.А.Матхалиқов** — ТШПКҚТМОІ оқытушысы, тарих ғылымы кандидаты;
- М.Ф.Халбаева** — Республикалық Білім беру орталығы әлеуметтік ғылым бөлімі аға әдіскері;
- У.Ф.Хайдаров** — Бұхара уәлаяты, Бұхара ауданы 13-мамандандырылған мемлекеттік жалпыбілім беретін мектеп мұғалімі.

Оқулықты пайдаланған кезде саған көмектесуші белгілерге назар аудар:

Бұл белгі маңызды тарихи оқиғаларды есте сақтау қажеттігін талап етеді

Бұл белгі өз біліміңді өзің сынап көруіңе шақырады.

Бұл белгі мәтінде кездесетін атаулар мен негізгі ұғымдардың мазмұнын біліп алуға үндейді..

Бұл белгі тақырып бойынша берілген сұрақтарға жауап беруді, тапсырмаларды орындауды талап етеді.

Мұхамеджанов Абдулахад;

Өзбекстан тарихы / 7-сынып үшін оқулық / А.Мұхамеджанов.
— Т. : «Шарқ», 2013. — 160 б.

УЎД: 94 (575.1)=512.122
КВК 63.(50)

ISBN 978-9943-26-037-5

**Республикалық мақсатты кітап қоры есебінен жалға беру
үшін басылды.**

© Мұхамеджанов А., 2009, 2013

© «Шарқ» баспа-полиграфия акционерлік компаниясы
Бас редакциясы 2009, 2013

К І Р І С П Е

Қадірлі оқушы!

Біздің Отанымыз Өзбекстан және өзбек халқы дүние жүзілік маңызы бар оқиғаларға бай көне тарихқа ие. Тұран, Түркістан және Мауароуннахр есімімен даңқы шыққан бұл мемлекеттің және өз еңбегімен оны көркейткен өзбек халқының бастан кешкен тарихы өте қызықты және өнегелі.

Сен бұл оқулықта IV–XVI ғасырлар барысында Отанымыз тарихында болып өткен оқиғалар туралы біліп аласың. Он екі ғасырлық дәуірді қамтыған бұл тарихи басқышта, ең алдымен, жалпы түрік тайпалары қатарында «өзі би» («өз бий») және «өзбек» атауларымен дәріптелген данышпан көсемдер жолбасшылығында еңбексүйгіш және бостандықсүйгіш өзбек халқы қалыптасты.

*** «Өзбек» — тайпа бегі, билеуші**

Ата-бабаларымыз каналдар қазып, шөл далаларға су шығарды, тың жерлерді бау-бақшалы өлкеге айналдырды. Диканшылық, мал шаруашылығы және қолөнершілік дамыды. Тоғайлы алқаптардың орнына қыстақ және қалалар бой көтерді. Олар ғылым мен ағарту және кәсіптік қолөнершілердің орталығына айналды. Бейнелеу өнері, саз өнері, сәулетшілік өркендеп, өзіне тән ғажайып мәдениет орнады.

Диканшылық алқаптарында бастапқыда алқап әкімдері, ал одан соң эфталиттер, Түрік қағандығы, Саманилер, Қараханилер, Хорезмшахтар, Әмір Темір мемлекеті сияқты ірі патшалықтар билік еткен. Орта ғасырларда қалыптасқан бұл мемлекеттер осы аумақ халқының әлеуметтік-саяси, экономикалық және рухани тіршілігіне әсер етті. Бұл дәуірде «Ауыл әкімі» деп аталған үлкен жер иесі – «диқандар» мен олардың егін далаларында істейтін жерсіз «кадиварлар» яғни корандалар пайда болды. Жерге, суға деген қатынас түпкілікті өзгерді. Жерде істеу және онда қосшыларды істету тәртіптері өзгерді. Еңбекшілерге зұлымдық күшейді, ал әлеуметтік тұрмыста таптарға жіктелу шиеленісе түсті.

Бұл дәуірде мемлекетімізді Араб халифаты жаулап алған еді. Ислам діні мен мұсылманшылық көзқарас қалыптасып, жергілікті дін мен нанымдарға шек қойылды. Елге жат болған арабша жазу ережелері енгізілді. Халифалық үстемдігінен кейінгі ғасырларда ғылым мен ағартудың өркендеуіне жағдай жасалды. Орта ғасырларда елімізде Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезми, Ахмет әл-Ферғани, Әбу Райхан Беруни, Ибн Сина, Ұлықбек және Әлішер Науаи сияқты ұлы ойшылдар қатарында ислам діні және білімінің дамуына салмақты үлес қосқан Имам Бұхари, Имам Термизи, Ахмет Яссауи, Нажмиддин Кубро, Нақшбанд және Қожа Ахрар секілді атақты ғұламалар жетіліп шықты.

Ел басына қиын-қыстау күн туған шақтарда бостандықсүйгіш халқымыздың ерлігін Отан-Ананы қорғау жолында өз жанын аямаған Жалаллидин Мангуберді, Темір Мәлік және әйгілі шайх Нажмиддин Кубро сияқты отансүйгіштер бейнесінде біліп аласың. Тәуелсіздік халқымыздың ғасырлық арманы мен күрестерінің игілікті нәтижесі екеніне куә боласың.

Әмудария мен Сырдария секілді ірі су алаптарына орналасқан көне Тұран өлкелерінде ежелден отырықшы өзбектермен қатар туысқан тәжік, қырғыз, қазақ, қарақалпақ және түрікмендердің ата-бабалары да өмір сүргендігі белгілі. Сондықтан өзбек халқының өткені этникалық жағынан жақын, тіршіліктің көп жақтары ортақ бұл туысқан халықтардың тарихымен тығыз байланысып, үйлестірілген. Әсіресе, шетел басқыншыларына, әділетсіз қатал билеушілерге, аяусыз бай шенеуніктерге қарсы жүргізілген күрес туысқан халықтарды біріктірді. Сондықтан да олар көп жағдайда бір мемлекеттің жалпы азаматы болып тіршілік етті, ел-жұртты көркейтуге белсенді араласты.

Қорыта айтқанда, оқулықта Отанымыз және өзбек халқының орта ғасырларда басынан кешірген өте күрделі әрі ауыр тұрмыс тарихы баян етіледі. Онда саяси оқиғалардың баяндалу барысында халқымыздың жасампаздық қызметі, өзіне тән мәдениеті мен нанымы және Отанға деген шексіз сүйіспеншілігі мен шын берілген адалдығына арналған тақырыптарын оқып, осындай мәртебелі халықтың ұрпағы екеніңнен мақтанышқа бөленесің. Өйткені мемлекетіміз Президенті Ислам Каримов атап айтқандай *«Өзіңнің кім екеніңді білу тарихты білуден басталады... Ал шынайы тарихты білмей тұрып, өздігіңді сезінуің мүмкін емес»*.

I ТАРАУ

ОРТА ҒАСЫРЛАРДА ЖЕР ИЕЛЕНУ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

§1. ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

Тірек ұғымдар: *диқан, кашоварз, кадивар, нөкер.*

Байырғы Тұран өлкесінде өз дәуірінің ұлы мемлекеттері – **Қаңлы** мемлекеті мен **Кушан патшалығы** тұсында қарқынды даму басталды. Бұл өзгерістердің нәтижесінде мемлекет халқының әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси тұрмысында маңызды өзгерістер болды. Қалалардың саны көбейді және аумағы кеңейді. Қала алғашқы орта ғасырлардан бастап қолөнершілік, сауда мен мәдени тұрмыстың орталығына айналды.

Алқаптарда ірі суару тармақтары қазылып, суармалы диқаншылық жерлері кеңейді. Су диірмені, шығыр және **қалақты айналмалар** сияқты су жабдықтары ойлап табылды. Ағын су деңгейінен әлдеқайда биіктікте орналасқан алқаптарға су шығарылып, көркейтірілді. Егіншілікте астық, бақша өнімдерін өндірумен бірге мақта өсіру, бағбаншылық алаңдары кеңейді.

***Қалақты айналма («чархпаррак») — суару құрылымы**

Егін алаңдарын суару, өндеудің жетілдірілуі арқылы халық диқаншылықтан мол өнім алатын болды.

Қалаларда халықтың көбеюі, қолөнердің, ішкі және сыртқы сауданың өркендеуі нәтижесінде ауыл шаруашылық өнімдеріне деген сұраныс артты. Нәтижеде мемлекеттің экономикалық тіршілігінде шикізат дайындайтын қыстақтардың беделі

көтерілді. Бір жағынан, жерге, егін алқаптарына деген көзқарас, оларға иелік ету формасы өзгере бастады. Екіншіден, отырықшы диқандар мен көшпенді малшы тайпалардың арасындағы байланыстар дамыды. Мемлекеттің дала және тау етектерінде жасайтын көшпенді және жартылай көшпенді елдердің отырықтануы күшейді. Нәтижеде диқаншылық жасауға қолайлы суландырылған жерлерге деген мұқтаждықтың арта түсуінің нәтижесінде тың, шөлейт алқаптарға су шығарылып, үлкен егістік алқаптары жасалды. Мұндай жұмыстарды жүзеге асыруда мемлекеттің әлеуметтік тұрмыста едәуір беделге жер иеленуші тап өкілдері, ауыл ақсақалдары, тайпа бастықтары жер иесі ретінде белсенді қатысты. Қорықтарда ашылған жаңа жер алаңдарының белгілі бір бөлігі олардың иелігіне өтеді және мұрагерлік мүлкіне айналады. Осылайша ірі жер иелігіне негізделген жер иеленушілер тобы қалыптасты.

Жер иеленушілер және олардың шаруашылығындағы тіршілік

Жер иеленушілер (сарқорлар) өздеріне тиісті жерді суару тармақтарының жоғарғы бөлігінен, әсіресе, су тоғанының төңірегінен бөліп алды. Осы жолмен олар диқаншылықта судан еркін пайдалану, су бөлінісін бақылауға алу, қыстақ тұрғындарына өз ықпалын жүргізу мүмкіндіктеріне ие болды. Солайша олар егіншілерге үстемдігін жүргізе бастады. Сол дәуірде олар **диқандар** деп аталған.

Диқандар қалаларда сәулетті үйлер мен сарайларға, сауда және қолөнершілік дүкендерінен тұратын ірі шаруашылықтарға да ие болған. Ал қыстақтарда егін алқаптарынан тыс олардың бекіністері мен мықты қорғандары, **сужуаз** бен **майжуаздары** және диірмендері болған. Құл мен күндерден құралған көптеген қызметшілер диқандардың шаруашылығында қысы-жазы еңбек етті. Бұлардан тыс әрбір жер иеленушінің 30–40, 50–100, тіпті одан да көп арнайы әскери тобы— **нөкерлері** болған.

Жер иеленуші диқанның жанұясы.

Варахша. Арқар (тау ешкісі) аулаудың ою-нақышты көрінісі.

Нөкерлер күшті әрі епті, өз қожасына берілген жасөспірімдерден тандап алынған. Мұндай шын берілген әрі батыл нөкерлерімен диқандар жаугершілік уақытында дұшпанына қарсы әскери жорықтарға қатысатын. Ал бейбіт өмірде нөкерлерге сүйеніп, қыстақтың егінші халқына өз үстемдігін жүргізетін.

Қыстақ қауымдарының топтарға бөлінуі

Әуелгі кезде өз қарамағындағы қызметшілердің еңбегінен пайдаланған диқандар кейінірек түрлі жолдармен қыстақ тұрғындарына үстемдік жасайтын, бірте-бірте олардың күшінен пайдаланатын болды. Осылайша мемлекетте жерге иелік жасау қатынастарының қалыптасуымен ауыл қауымы арасында ірі жер иеленуші диқандармен бірге кадиварлар тобы да пайда болды. Мемлекетте жер-суды жеке меншікке айналдырудың артуымен бірге кадиварлардың саны біртіндеп көбейіп, олар диқаншылық шаруашылығындағы негізгі өндіргіш күштің біріне айналды.

V ғасырдың орталарында егін алқаптарының белгілі бір бөлігі мүлік иесі диқандар қарамағындағы мүліктерден құралған болса да, егін алқаптарындағы суармалы жерлердің негізгі бөлігі әлі де қыстақ қауымдарының қарамағында еді.

***Обикор — суарылатын жер алаңы**

Жер иеленушілердің қалыптасуы салдарынан мемлекеттің әлеуметтік тіршілігінде шұғыл өзгерістер болып жатты. Бұл өзгерістер әсіресе қыстақтарда байқаларлық болды. Қыстақ қауымдары жер иеленуші **диқан** және оған бағынышты жерсіз және тәуелді **кадиварларға** бөлініп отырды. Қыстақ қауымдарының жерлерінде жасап, жер мен судан тұратын ортақ

- * **Диқан (қыстақ әкімі)** — орта ғасырдың бас кезіндегі мүлік иесі.
- * **Кашоварз** — егінші жай қосшылар.
- * **Кадивар** — қыстақтың диқандарға тәуелді тұрғыны.
- * **Нөкер** — диқан мүлкін қорғаушы, әскери жасақ.
- * **Обжуаз** — су күшімен жүретін, салы түйетін құрылым.
- * **Майжуаз** — өсімдік тұқымдарынан май алатын құрылым.

иелікке ие болған ерікті егіншілер табы **кашоварздар** деп аталатын. Олардың белгілі бір тобы қауымдастық жерлерінен айырылып, бертін келе кадиварларға айнала бастаған. Кейбір диқаншылық алқаптарында үлкен жерлерге ие диқандар өз уәлаяттарында тіптен дербес әкім болып алады.

1. Диқаншылықта қандай жетістіктер қолға енгізілді?
2. Қандай факторлар қыстақ беделінің артуына себеп болды?
3. Неліктен тың және бос жатқан жерлерді игеруге қажеттілік күшейді?
4. Диқандар мен кадиварлар табы қалайша қалыптасты?
5. Кашоварздар кімдер, олар жөнінде не білесің?

§2. ОРТА ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТЕР

Тірек ұғымдар: *Афригилер. Хианилер. Кидарилер. Эфталиттер.*

Хорезм мемлекетінің құрылуы

Әлсірей бастаған Қаңлы мемлекетінен бірінші болып Хорезм бөлініп шығады. Оны жергілікті афригилер әулетіне жататын хорезмшахтар басқарады. **III ғасыр ортасына таман** Хорезм мемлекетінің астанасы әуелі Қарақалпақстанның қазіргі Еллікқала ауданына орналасқан бұрынғы **Топыраққала** үйінділерінің орнында болған.

Астана қорғаныс жағынан өте мықты құрылған. Қаланың берік қақпасы болған. Қақпаның қарсысында қала орталығын қиып өткен көшенің екі жағын бойлап қалалықтардың үйлері орналасқан. Қала орталығының жоғары жағында ғибадатхана кешені, оның жанында биіктігі 25 метрлік үш мұнаралы хорезмшахтар сарайы бой көтерген. Бұл дәуірде Хорезмде айналасы берік қабырғалармен қоршалған қалалар, бекіністі қыстақтар өте көп болған.

Эрамыздың **305 жылында** Хорезмшах **Аффриг** өз ордасын Хорезмнің көне **Кат** каласына көшіреді. Кат қайта құрылып, **Ал-Фир** қорғанының ішіне шах өзіне жаңа сарай құрғызады. Осы кезден бастап Хорезмнің африғи шахтары бетіне шахтың суреті, сыртына салт атты жауынгердің көріністері бейнеленген күміс теңгелер шығарып, мемлекеттің ішкі және сыртқы сауда қатынастарын мықтап орнатып алады.

Әбу Райхан Берунидің жазуы бойынша, хорезмшахтардың лауазымын бастапқыда сияуштар әулеті қабылдаған. Беруни бұл жайлы «**Сияуш ибн Кайхусравтың** Хорезмге келуінен біліп алды. Сол кезден бастап **Кайхусрав...** түрік патшаларына билік еткен екен» деп жазады. Сол замандарда **Кайхусрав, Саксафар, Фарасман, Хусрав** сияқты билеушілер «Хорезмшах» атағына ие болған.

*** Хорезмшах — Хорезм мемлекеті билеушілерінің лауазымы. Беруни шығармаларында айтылған мәліметтерге қарағанда, алғаш Хорезмшах лауазымымен Хорезмді Кайхусрав басқарған. Төмендегі 4 әулет: африғилер, маьмунилер, алтынтастар, ануштегинилер билеушілері «Хорезмшах» лауазымына ие болған.**

Материалдық-мәдени қазбалардан айқын болуынша, **III ғасырда** Хорезм аумағында экономикалық-саяси жағынан тәуелсіз бірнеше суармалы диқаншылық алқаптарды билеген кішігірім әкімдер болған. Ал **Топыраққаладан** қолына бүркіт қондырылған тәжді әкім немесе **Аңқақала** маңынан қолына бүркіт ұстаған тәжді патшаның суреті соғылған теңгенің табылуы, шүбәсіз, үстемдік белгісі екенін дәлелдейді. Бұл дәуірде Хорезмде суармалы диқаншылық, қолөнершілік, мал шаруашылығы және сауда, ғылым мен білім, өнер, оның ішінде, мүсіншілік жоғары дәрежеде дамыған. **III ғасырдың** өзінде-ақ Қаңлы мемлекетінен бөлініп, тәуелсіздікке шыққан Хорезм өзара күрестерде жеңіп шығады. Нәтижеде **африғилер әулетінің** үстемдігіне негіз салынады.

Хорезм хианилер, кидарилер, эфталиттер, сондай-ақ, Түрік қағандығы дәуірінде де өзінің саяси тәуелсіздігін сақтап қалды. Византиялық тарихшы **Менандр** Хорезм **VI ғасырдың 60-жылдарында** Византия және түріктермен дипломатиялық байланыстар жасағандығы туралы мәліметтерді атап өткен.

***Бүркіт және қыран Хорезмнің үстемдік таңбалары болған**

Хианилер мемлекеті

IV ғасырдың орта кезінде Орта Азияға Жетісу және Шығыс Түркістаннан көшпелі **хиан** деп аталатын тайпалардың шабуылы басталады.

Хианилер **353 жылы** өз билеушісі **Грумбат** басшылығында Соғдыға бастырып кіреді. Сонан соң Иранда құрылып, күшейіп келе жатқан Сасанилер мемлекетімен қақтығысады. Алғашқы шайқастарда-ақ сасанилер шахы **Шапур II** (309–379) хианилерден жеңіледі. Одан соң олар арасында жасалған келісім одақ түзу арқылы нығайтылады. Арадағы бұл одақ бірде бұзылып, бірде жалғасып отырады. Ақыры **IV ғасырдың 70-жылдарында** хианилер Орта Азияда өз үстемдігін орнатады. Сырдария жағалауларынан Әмударияға дейін созылып жатқан кең аймақта хианилердің күдіретті мемлекеті құрылады. Бұл мемлекет 120 жылдан астам үстемдік етеді.

Кидарилер мемлекет

V ғасырдың 20-жылдарында шығыстан Сырдария және Арал жағалаулары арқылы Хорезм мен Әмудария алабына тағы бір көшпенді малшылар тайпасы – **тахарлар** басып кіреді. Тахарлар кушандардың ұрпақтары болған, оларға **Кидар** есімді әкім қолбасшы еді. Сондықтан олар **кидарилер** деп аталған. Көп өтпей кидарилер Әмудария алабы мен батыс және оңтүстік Соғды жерлерін басып алып, хианилер мемлекетінің оңтүстігіне өз үстемдігін орнатады. Ал Балқы қаласы осы жаңа мемлекеттің астанасына айналдырылады.

V ғасырдың 30–50 жылдарында кидарилер мен сасанилер арасында алауыздық күшейіп, бір-біріне дұшпан болып қалған. Бұл екі мемлекет ортасында **456 жылда** болған кезектегі шайқаста сасанилерден аяусыз соққыға ұшыраған кидарилер өздерін тіктей алмайды. Мұның үстіне осы кезеңде кидарилер солтүстіктен оңтүстікке қарай жылжып келе жатқан тағы бір көшпенді малшылар тайпасы – **эфталиттер**мен соқтығысады. Нәтижеде, кидарилер Орта Азиядан шығып, оңтүстікке – Солтүстік Үндістанға қарай шегінеді. Олар бұл аймақта 75 жыл үстемдік жасайды.

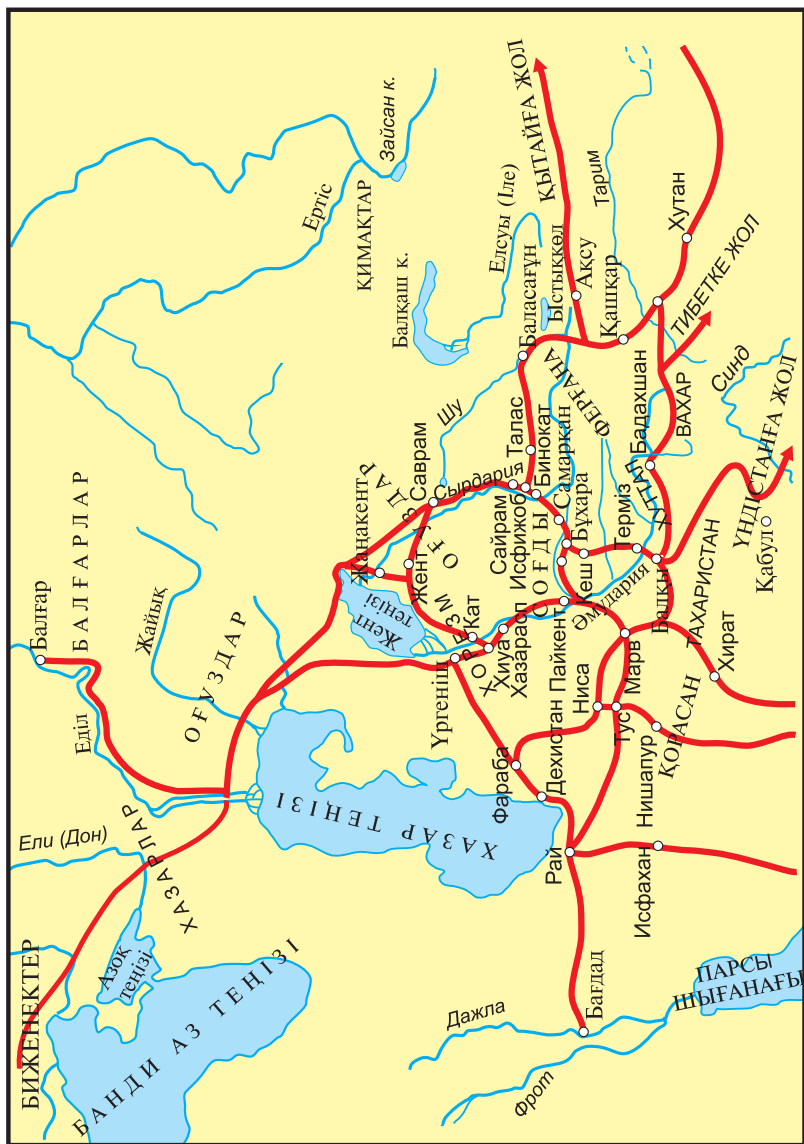
Эфталиттердің алғашқы ата-тегі Қытайдың солтүстік-батыс аумағында (Хеси) жасаған түрік хун тайпалары одағы құрамында болған. Олар **III ғасырда** Тұранның Оңтүстік және Харкон (Каспий) теңізінің солтүстігіндегі жайлауларға орналасып, басқа түрік елдерімен араласып кетеді. Кейіннен эфталиттер көбейіп, ең алдымен, хианилерді, одан соң басқаларды бағындырып, мемлекет орнатқан. V ғасырда олар Кидарилер мемлекетін жеңіп, Қорасанның талай бөлігін бағындырған және сасанилермен қақтығысқан.

V ғасырдың орта тұсында өлкемізге кіріп келген эфталиттер жазба мәліметтерде *эфтал*, *хафтал*, *хайтал* деген аттармен аталады. «Эфтал» деген ат ең алғаш «хептал» түрінде V ғасырдағы армян жазбаларында кездеседі. Бұл ат негізінде «Эфталон» деп аталған шахтың есімінен алынған. Оны **Вахшунвар** деп те атаған, ол эфталиттердің жорықтарына қолбасшылық жасаған. Қысқа мерзім ішінде **Шаганиен, Тахаристан және Бадахшан** бағындырылады. Бір соққымен Соғдыда өз билігін орнатады. Эфталиттер мемлекеті өте күшейіп кетеді. Тіпті олар өзара байланыс орнату мақсатында **456 жылы** Қытайға елші жіберген. Эфталиттердің күшейіп бара жатқан басқыншылығынан қауіптенген сасанилер оларға қарсы жорыққа шығады. Екі ортадағы шайқастар, әсіресе, сасанилер шахы **Перуз** билігі тұсында (459–484) шарықтау шегіне жетеді. Сасанилер шахы эфталиттерге қарсы үш рет соғыс ашады. Алғашқы шайқастарда-ақ ол жеңіліп, тұтқынға алынады. Византия императоры **Зенон** жіберген ұлпанның есебінен ол тұтқыннан босатылады. Араға аз уақыт салып, екінші рет эфталиттерге қарсы жорық ұйымдастырады. Екінші жорық та сәтсіз аяқталады. Шахтың **Кубат** деген жас ұлы эфталиттерге кепілдікке беріліп, **Перуз** тұтқыннан босатылады.

Перуз 484 жылы эфталиттерге қарсы үшінші рет шабуыл жасайды. Бұл соғыс сасанилер шахының өлімімен аяқталады. **Марв** басып алынып, Иранға өте ауыр ұлпан төлеу жүктеледі. Белгілі бір кезеңде Иран эфталиттерге саяси жағынан бағынышты болып қалады. **Перуз** мұрагерлері **Кубат** (488–531), **Анушерван** (531–579) билік жүргізген дәуірлерде эфталиттермен қатынас едәуір жұмсарып, тыныштық орнаған. Сасанилер күміс есебінде белгіленген баж салығын үздіксіз

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ

төлеп тұрған. Кейінірек эфталиттер **Қабул, Пенжаб, Үрімші, Қарашар, Хутан, Қашқар** қалаларын да өз қол астына алады.

Осылайша күшті атты әскерге ие болған эфталиттер бірнеше жартылай тәуелсіз меншік иелерінің бірлестігінен құралған үлкен мемлекет орнатқан. Бұл мемлекетті патша Шо-ға (шах) бағынышты әулеттер билеген. Тіпті олардың әрқайсысы өзінің күміс немесе мыс теңгесін соқтырған.

***Баж — ұшпан, салық. Бір мемлекеттен екінші мемлекетке төленетін, сондай-ақ, қала және қыстақ базарларында саудагерлерден алынатын арнаулы алым.**

V ғасырдың екінші жартысы мен VI ғасырдың бас кезінде Орта Азия, Шығыс Иран, Солтүстік Үндістан және Шығыс Түркістан жерлерін біріктірген, алғашқы орта ғасырдың жаңа күдіретті мемлекеті есептелген **Эфталиттер мемлекеті** құрылды.

1. Хорезм мемлекеті туралы не білесің?
2. Хианилер қай аумақтан Орта Азияға бастырып келген?
3. Неліктен кидарилер Орта Азияны тастап кетті?
4. Эфталиттер және олар құрған мемлекет туралы не білесің?
5. Сасанилер мен эфталиттер арасындағы қатынастар жөнінде айтып бер.

§3. ЭФТАЛИТТЕР ДӘУІРІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІР

Тірек ұғымдар: *Жер иелену. Сауда. Ақша қатынасы. Тіл. Мәдени байланыстар. Мемлекет тірегі.*

Шаруашылық өмір

Эфталиттер дәуірінде бірлескен елдің этникалық құрамы әр алуан болатын. Олардың әлеуметтік-экономикалық өмірі бір-бірінен өзгеше еді. Эфталиттер тегі көшпенді тайпалар болғандықтан мал шаруашылығымен шұғылданған, жайлауларда киіз үйлерде өмір сүрген. Эфталиттер басып алған жерлерде сауда өркендеді. Жылдар өтіп, олар жергілікті іскер тұрғындармен біте қайнап, араласып кетті.

Тахаристан мен **Соғды** өркендеген диқаншылық пен бағбаншылықтың орталығы боп есептелген. **Қашқадария** мен

Зарафшан өңірлерінде бидайдан тыс салы да өсірілген. Қытай деректері бойынша, **V–VI ғасырларда Шығыс Түркістан** және **Орта Азия** жерлерінде мақта егілген. Оның талшығынан аппақ, жұмсақ мата тоқылған. Қытай базарларында мұндай матаға сұраныс күшті болған. Өйткені ол кездерде Қытайда әлі мақта өсірілмейтін еді.

Халықтың далалық жерлерде жасайтын жартылай көшпенді бөлігі мал шаруашылығымен, атап айтқанда, ірі қара мал және қой-ешкі бағумен, түйе шаруашылығы, ал тауларда және тау баурайларында жылқышылықпен айналысты. Ферғана өңірі асыл тұқымды арғымақтарымен даңқы шыққан еді.

Жер иелену

Диқаншылық жерлердің басым бөлігі әлі де қыстақ қауымының қарамағында болса да, мемлекетте егіншілік жерлерінің белгілі бір бөлігі диқандар қолында және ғибадатханалар ықтиярында болған. Мұның нәтижесінде қыстақ қауымының *кашоварз* — еркін жалшылары белгілі дәрежеде диқандарға бағынышты болып, оларға тәуелді *кадиварларға* айналған.

Ал жайлаулардың негізгі бөлігі тайпа мен рулық қауымдардың және олардың ақсақалдары — **хвабулары** ықтиярында еді. Қазіргі кезде де Ташкент өңірі мен Оңтүстік Қазақстан жерлерінің бір бөлігін сумен қамтамасыз етіп тұрған **Зағарық** (Заварик) және **Бозсу**, Самарқан облысының оңтүстік аудандарының негізгі су көзі **Дарғам каналы** V ғасырда қазылған ең ірі суару тармақтарының бірі есептеледі.

Осы дәуірде **Шаганиен** (Сұрхандария), **Самарқан**, **Бұхара**, **Кеш** (Шахрисабз), **Нахшаб** (Қаршы) және **Ташкент** төңірегі толық игеріліп, жеке-жеке диқаншылық алқаптары қалыптасты. Кейінірек бұл аймақтарда ірі жерлері бар диқандардың саяси мәртебесі артып, олар жетекшілік еткен ұсақ аумаққа ие алқап әкімдіктері пайда болды.

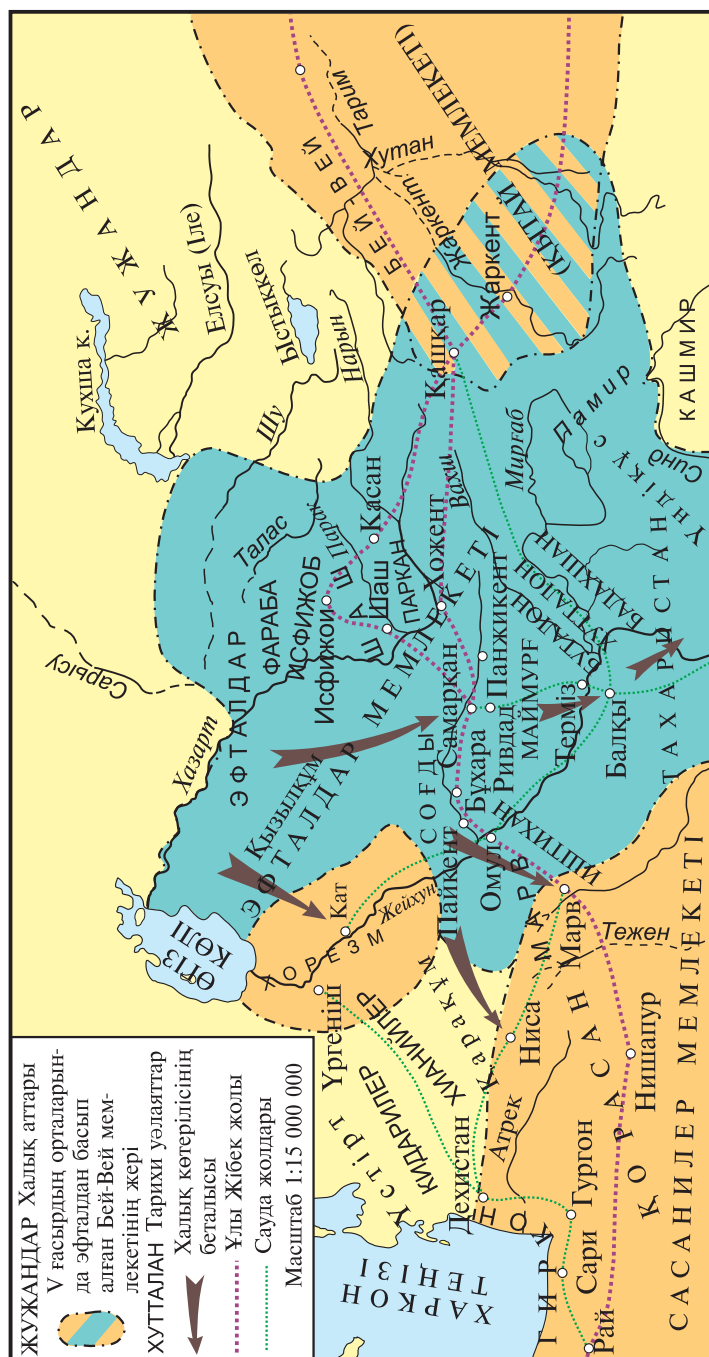
Сауда және ақша айналым

Сыртқы сауда баж салығынан мүдделі эфталиттер «Жібек жолын» өз бақылауына алуға әрекет жасады. Қытай, Үндістан, Иран және Византиямен жасалатын халықаралық саудаға белсенді қатынасқан. Жібек жолы саудасында Сасани саудагерлерімен бәсекеде негізінен соғдылар делдалдық жасады.

Халықаралық сауда байланыстарының өркендеуіне байланысты теңге ақша айналымы бір жүйеге келтірілді. Ішкі және

АЛҒАШҚЫ ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ОРТА АЗИЯ

сыртқы сауда айналымында эфталиттер әуелі сасани билеушілерінің күміс теңгелерін кеңінен пайдаланды. Бұдан тыс, **Бұхара, Пайкент, Вардана, Нақшаб, Самарқан және Хорезмде** жергілікті әкімдер шығарған ұсақ теңгелер мемлекеттің ішкі саудасында кең қолданылған. Бұл мемлекет өмірінде жергілікті аймақ әкімдері үлкен беделге ие екендігінен хабар береді.

Эфталиттер дәуірінде халықтың таптарға бөлінуі, яғни мүліктік теңсіздік күшейе түсті. Сондықтан мемлекет билігінде заң мен ережелер қалыптасты. Мемлекет әскери күшке сүйенді. Қылмыс жасағандарға аяусыз жазалар белгіленді.

Тұрмыстық өзгерістер

Көшпелі тайпалардың диқаншылық алқаптарына келіп орналасуымен белгілі дәрежеде далалық салт-дәстүрлері, ұғым-сенімдері отырықшы жергілікті елге де әсер етті. Ғасырлық мәдени дәстүрлер күшті қалыптасқан. **Тахаристан** мен **Шығыс Соғды** өлкелеріне көшпенділер тез-ақ отырықтанды. **Самарқан, Бұхара, Нақшаб** және **Шаш** (Ташкент) сияқты диқаншылық дамыған аймақтарда биік іргетас үстіне көптеген сарайлар мен қорғандар бой көтерді. Олардың кейбірі тіпті екі қабатты болып, жоғарыға **пандус** (арнайы көтерме) арқылы шыққан.

Тіл және мәдени байланыстар

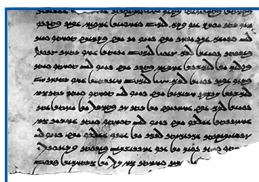
Орта Азия халқы түрлі тілдерде сөйлескен. Малшылар қауымы арасында **түркі** тіл көп қолданылған. Отырықшы елдің бір бөлігі *соғды тілінде*, бір бөлігі *түркі тілінде* сөйлескен. Бұл дәуірде **соғды тілі** халықаралық сауда тілі есебінде Жетісу мен Ферғана арқылы Шығыс Түркістанға еніп, Қытай аумақтарына дейін жетіп барады. V–VI ғасырларда *соғды жазулары, хорезм және эфталиттер жазуы* кең жайылған. *Эфталиттер әріптері* Бақтрия жазуы негізінде пайда болған. *Эфталиттер жазуы* 25 әріптен құралған. Жазу солдан оңға қарай көлденең жазылған.

Эфталиттер от және күнге табынатын отқа сиынушылар болған. Ал Орталық Азиядағы басқа халықтар будда, христиан және зардушт діндерін қабылдаған. Олардың соңғы ұрпақтары өзбек, түрікмен және түрік құрамына сіңіп кеткен. Біздің заманымызға дейін түрікмен және анатолиялық түріктер құрамында «абдал» атты этникалық топ сақталған. Осылайша, түрік дүниесі кеңейіп, кемелденген және Евразияда маңызды орын алған.

Эфталиттер билеу-
шісі Миһиракула
теңгесі.

Сорды қолжазбасы-
ның бөлшегі. VIII
ғасыр.

Саз балшықты құмыра.
Кафирқалъя. VII–VIII
ғасыр.

Бұл дәуірде Қытай, Үндістан және Иранмен экономикалық байланыстар кеңейіп барады. **V ғасыр**да орта азиялық шыны шеберлері Қытай қолөнершілеріне түсті шыны және шыны бұйымдар жасауды үйреткен. Орта Азия айнасы түрлі-түстілігі, жалтырауы және тынықтығы жағынан Византия айнасынан жоғары тұрған. Қытай императорлары өз сарайларын безендіруде Орта Азиядан әкелінген түрлі-түсті айналардан пайдаланған. Сонымен Орта Азия халқының мәдени дәстүрлері көрші Үндістан, Иран тәрізді мемлекеттердің бейнелеу тәсілдерімен үндесіп, орта ғасырлардың алғашқы кезеңіндегі мәдениеттің қалыптасуына берік негіз қалады.

1. Эфталиттер мемлекетінде халықтың этникалық құрамы қандай болған?
2. Эфталиттер мемлекетінде шаруашылықтың қай салалары дамыған ?
3. Жер иеленуде қандай өзгерістер жүзеге келе бастаған?
4. Эфталиттер мемлекетінде қандай тұрмыстық өзгерістер болды?
5. Саудада қандай теңгелер айналымда болған?
6. Мәдени өмір жөнінде нелерді біліп алдың?
7. Халық қай тілде сөйлескен, қандай жазулардан пайдаланған?

§4. ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ ТҮРІК ҚАҒАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕ

Тірек ұғымдар: Түрік қағандығы. Қағандықты басқару. Эфталиттер мемлекетінің күйреуі. Қағандықтың бөлінуі.

Қағандықтың құрылуы

VI ғасырдың орта шенінде Алтай мен Оңтүстік Сібірде жасайтын түрік

ТҮРК ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЖЫЛЖУЫ

мемлекеттерін біріктірген жаңа мемлекет пайда болды. Бұл мемлекет тарихқа Түрік қағандығы деген атпен енген. Оның негізін қалаушы **Бумин** болатын. **552 жылы** Бумин «қаған» деп жарияланды.

Алтай қағандықтың орталығы етіп белгіленді. Түріктердің батысқа қарай жасаған жорықтарын **Истемі** басқарады. Оған «**Ябгу қаған**» деген атақ беріледі. Көп өтпей Жетісу және Шығыс Түркістанмен ұштасқан жерлерде жасайтын түрік тайпалары бағындырылады. **555 жылы** түріктер Сырдария мен Арал теңізі жағалауларына дейін созылған ұлан-байтақ өлкелерді басып алады. Қағандық шекарасы Эфталиттер мемлекетімен шектеседі.

558 жылы түріктер **Жайық** (Орал) мен **Еділ** (Волга) жағалауларын жаулап алады. **575–576 жылдары** Солтүстік Кавказдың байтақ жерлерін қолға алып, Қырым түбегіне кіріп барады. Нәтижеде эфталиттер мемлекетінің солтүстік аумақтары қауіп астында қалды. Мұндай қолайлы жағдайды пайдаланған сасанилер Тахаристан мен Шағаниенді эфталиттерден тартып алады.

**Эфталиттер
мемлекетінің құлауы**

Түрік қағандығының эфталиттермен қақтығысуы анық еді. Мұндай ауыр саяси жағдай қағандықты Иран, кейін Византиямен тіл табыстырды. Ұзақ уақыт эфталиттердің қысымында болған сасанилер де бұл мемлекеттің күйреуіне мүдделі болатын. **Хусрав I Анушерванның** (531–579) бастамасымен жүзеге келген әскери одақ Иран шахының **Истемиге** күйеу болуы арқылы нығайтыла түседі.

Иран әскерлерінің Балқыға шабуылы арқылы түріктер **563 жылы** Эфталиттер мемлекетінің жерлеріне бастырып кіреді. **Парак** (Шыршық) өңірі мен оның орталығы Шаш қаласы басып алынады. Сырдариядан өтіп, Зарафшан өлкесіне кіріп барады.

**Түрік балбалы,
қабіртас ескерткіші.**

**Құс суреті салынған
Шағаниен жез теңгесі**

Олар Самарқан, Кеш, Нақшабты жаулап алып, Бұхараға ат басын тірейді. *Сегіз күнге* созылған сұрапыл шайқаста эфталиттердің жасағы жеңіледі. Осылайша оңтүстіктен Иран сасанилерінен, ал солтүстіктен түркі қағандығынан 563–567 жылдары соққыға ұшыраған Эфталиттер мемлекеті бір ғасырдан астам үстемдіктен соң, біржола күйрейді. Нәтижеде жеңілген мемлекеттің мал-мүлкі өзара бөлініп, Әмударияның Оңтүстік жағалауларына дейінгі уәлаяттар Иранға, ал Оңтүстік жағалаулары Каспий теңізіне дейінгі созылып жатқан аймақ Түрік қағандығының қол астына өтті.

Эфталиттер мемлекеті құлаған соң, жағдай түбегейлі өзгерді. Өз шекарасын солтүстік-шығысқа қарай кеңейтіп алған Иран Әмудариядан Сирияға дейінгі Жібек жолына толық ие болады. Ал Қиыр Шығыстан Иран өлкелеріне дейінгі керуен жолын өз бақылауына алған түріктер Иран арқылы Византиямен тікелей сауда жасайтын болды.

**Түрік қағандығының
басқарылуы**

Түрік қағандығы қаншалықты үлкен болғанмен, шынайы орталықтанған мемлекет емес еді. Оның негізі түрік тілдес тайпалардың одағынан құралды. Бұл одақты қаған басқарған. Билеушінің үкіметі ұрық-аймақ дәстүрлеріне сүйенген әскери-әкімшілік басқаруына негізделген. Мемлекет көшпенді малшылар мен отырықшы диқандар қауымына бөлінді. Көшпенді малшыларды **«будун»** немесе **«қара будун»** деп атаған. Будундар сонымен бірге тайпалар одағы бірлестігін құрған. Он ақ будун немесе елдің әкімі **«ябғу»** немесе **«жабғу»** атымен аталатын. Ябғу дәрежесіне тек қағанның туған-туысқандары ғана көтеріле алатын. Он ақ ел қолбасшысы бір түмен (яғни он мың) атты әскерге басшылық жасайтын. Мұндай әскери бөлімнің түмен басшысы **шад** деп аталған.

VI ғасырда Шыршық, Зарафшан, Қашқадария және Әмудария өңірлерінде *оннан астам аймақ әкімдері* болған. Олардың экономикалық және саяси басқаруы жері мол

- * Будун — шаруа тұрғындар.
- * Қаған — ұлы билеуші, патша, император.
- * Ябғу қаған — қаған тұқымынан болған ел әкімі.
- * Шад — он мың әскер қолбасшысы.
- * Жасақ — диқандар мен шаруалардан алынатын салық.

әулеттердің билеушілерінің қолында қалдырылып, түріктер олардан тек **баж** және **жасақ** өндіріп алумен шектелді.

Қағандықтың бөлінуі

Ірі-ірі тайпалар, немесе тайпалар одағы орталық үкіметке бағынбауға тырысқан. Түрік қағандығы қарамағындағы аймақ әкімдері тәуелсіз болуды қалайтын. Бұл факторлар қағандықтың берік орталықтанған мемлекетке айналуына мүмкіндік бермеді.

Бойсұндырылған аймақтарды жергілікті әкімдер арқылы басқару тәртібі қағандықты әлсірете түсті. Оның үстіне, Византия, Қытай және Иранмен үнемі бәсекелестік қағандықтың жағдайын қиындатты. Нәтижеде, Түрік қағандығы **VI ғасырдың 80-жылдарының соңында** екіге: **Шығыс түрік қағандығы** мен **Батыс түрік қағандығына** бөлініп кетеді. Ұлы түрік қағандығы орнаған ел Алай тауларының шығысынан Қиыр Шығысқа дейінгі аумақ, яғни Оңтүстік Сібір, Урхун су қоймасы (Моңғолия), Солтүстік Қытай Шығыс қағандық иелігінде болған. Осы орталық қағандықтың астанасы **Отукан алқабында** (Моңғолияда) орналасқан. Алай тауларының батысында орналасқан өлкелер – Жетісу, Шығыс Түркістан, Сырдария және Әмудария су қоймаларын, және оларға ұласқан аумақты Батыс қағандық билеген, билік сарайы Жетісуда болған. Батыс қағандық отырықты алқап және уәлаяттарды басқарғанда, сондағы жергілікті әулеттерді сақтап қалған. Ал аса маңызға ие кейбір өлкелерде түрік үстемдігін орнату мақсатында қаған отбасына тиісті шенеуніктер тағайындалған.

*** Тұрақты орталықтанған мемлекет — бұл барша аумақтары бірегей билеуші басқарған мемлекет болып табылады.**

1. Түрік қағандығы қашан және қай жерде құрылды, оған кім негіз салды?
2. Қай мақсатта Түрік қағандығы мен Иран ортасында әскери одақ түзілді?
3. Түрік қағандығының Орта Азияға жасаған жорықтары қандай нәтижелерге алып келді?
4. Түрік қағандығы қалайша басқарылды?
5. Түрік қағандығы қандай себептермен бөлініп кетті?

§5. БАТЫС ТҮРІК ҚАҒАНДЫҒЫ

Тірек ұғымдар: *Батыс түрік қағандығы. Ябғу. Басқару тәртібі. Әлеуметтік өмір. Аbruу көтерілісі.*

Қағандық аймақтары және басқару

Батыс түрік қағандығының иелігіне Орта Азия мен Шығыс Түркістанның бір бөлігі енеді. Оның орталығы **Жетісу** болды. Батыс түрік қағандығы әлеуметтік-экономикалық және мәдени тұрғыдан Шығыс қағандығынан мүлдем өзгеше еді. Шығыс қағандығы халқының басым көпшілігі көшпенді малшылар болатын. Ал Батыс қағандық халқының үлкен бөлігі отырықшы болған, диқаншылық, қолөнер және саудамен шұғылданған.

VII ғасырдың бірінші ширегінде Батыс қағандық әбден күшейеді. Оның шығыс шекарасы Алтайға, ал оңтүстікте Синд (Хинд) өзеніне барып тіреледі. Қаған **Тұн ябғу** (618–630) билігі тұсында басқару тәртібіне реформа жасалады.

Облыс әкімдерін қағандық әкімшілігімен тікелей байланыстыру және олардың үстінен бақылауды күшейту мақсатында жергілікті билеушілерге қағандықтың «ябғу» шені беріледі.

Нәтижеде олар қағанның өкіліне айналған. Сонымен бірге Орта Азия, Шығыс Түркістан және Тахаристанның дербес әкімшіліктерінің үстінен саяси бақылау күшейтірілді. Олардың бас-қасында болуға қағандықтың әкімдері – **туғундар** жіберіледі. Бірақ ішкі қақтығыстар нәтижесінде Батыс түрік қағандығы әлсірей бастайды.

Әлеуметтік өмір

Түрік қағандығына біріккен елдің тұрмысы да, тіршілігі де әртүрлі болды. Көшпенділер негізінен мал шаруашылығымен айналысқан.

Батыс түрік қағандығына бірлескен елдің отырықшы бөлігі мәдени жақтан өркендеп, қағандықтың әлеуметтік және экономикалық тұрмысында негізгі рөл атқарған.

Қағандықта қалалар мен қыстақтар көп болған. Халқы диқаншылық, қолөнер, саудамен шұғылданған. Түрік қолөнер шеберлері жасаған әшекей бұйымдар мен қару-жарақтар сан алуандығымен, мықтылығымен ерекшеленіп тұрған. **Ферғана** мен **Согдыда алтын, мыс, темір** мен **сынап**, Илақта (Елоқта) **қорғасын, күміс** және **алтын** қазып алынған.

Ішкі және сыртқы сауда жұмыстары да қала халқының негізі шұғылданатын ісі болған. Бұл салада Соғды саудагерлерінің мерейі үстем еді.

VII ғасырдың бірінші жартысында Батыс түрік қағандығы мен Қытай ортасындағы экономикалық байланыстар айрықша өркендеді. Бұл дәуірде Қытайға тоғыз рет сауда елшілігі жіберілді. Тек **627 жылдың** өзінде **Бұхара, Самарқан, Иштихан және Уструшонадан** (Жызақ және Оратөбе облыстары) бірлескен аса үлкен сауда керуені Қытайға жетіп барады.

VI–VII ғасырларда Орта Азияда диқандардың жерді иеленуі өркендеп, зұлымдық күшейеді. Жері мен суынан айырылып,

Афрасиаб. Қабырғаға салынған сурет.

кедейлене бастаған азат егінші кашоварздар дәулетті диқандардың уысына түсіп, тәуелді кадиварларға айналды. Кедейлік, жәбір-зардап және диқандардың қысымына қарсы жұртшылық бас көтеруге мәжбүр болады. Сондай халық көтерілістерінің бірі **585–586 жылдары** Бұхарада жүзеге келеді. Көтеріліске қаған әулетінен шыққан **Абруи** басшылық жасайды. Көтеріліс нәтижесінде Абруиден жәбірленген дәулетті диқандар мен бай саудагерлер Бұхара облысын тастап, Түркістан және Тараз өңірлеріне қоныстанады. Олар түрік қағанына арызданып, көтерілісшілерге қарсы күреске жәрдем сұраған. Түрік қағаны **Қарашорын** өзінің ұлы **Шери Кишвар** (Ел Арыстан) бастаған әскерін жібереді. Абруи өлтіріліп, көтеріліс бастырылады. Кадиварлар мен қызметкерлер өз қожайындары — дәулетті диқандарға қайтарылады.

585–586 жылдары Бұхарада Абриу басшылығында кедейлік, зұлымдық және диқандар ықпалына қарсы көтеріліс болды. Көтерілісті Шери Кишар (Ел Арыстан) бастаған әскер бастырады.

1. Батыс түрік қағандығының басқару жүйесі қандай болған?
2. Шығыс және Батыс түрік қағандықтарының айырмашылығы неден құралған?
3. Батыс қағандығының әлеуметтік тіршілігі қандай еді?
4. Не үшін Бұхарада халық көтерілістері болды?
5. Көтерілісшілерге қандай шара қолданылды?

§ 6. ЖЕРГІЛІКТІ ӘКІМДІКТЕРДІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Тірек ұғымдар: *Жергілікті әкімдер. Соғды ихшидтері. Тахаристан. Ферғана. Шахи. Илақ. Қала сәулеткерлігі.*

Жергілікті әкімдіктер

V–VII ғасырларда мемлекет бірнеше әкімдіктерге бөлініп кетті. Облыс және оның ірі қалаларынан құралған **15-тен** астам дербес әкімдіктер орнады.

Бұл облыс әкімдіктері әуелі эфталиттер, кейін Түрік қағандығына бағындырылған болса да, эфталиттер де, түрік қағандығы да олардың ішкі тіршілігіне араласпады. Орталық өкіметке – баж салығын төлеу арқылы олар өз тәуелсіздіктерін белгілі дәрежеде сақтап қалады.

Соғды

Дербес әкімдіктердің ішінде ең ірісі **Соғды ихшидтері** – алқап билеушілері еді. Орта ғасыр мемлекеттері біріккен одағында Соғды ихшидтері үлкен саяси беделге ие еді. Осы одақта **Зарафшан** және **Қашқадария** алқаптарында орналасқан **Самарқан, Бұхара, Кеш** алқаптарының *он бір ірі мүліктері* біріккен еді. Олардың әрқайсысы өзінің әкімі, әскери қызметкерлері және мыс ақша бірлігіне ие еді. **Самарқан ихшиді** сарайында ата-бабалар рухын еске алу ғибадатханасы құрылған еді. Әр жылы ол жерде өткізілетін еске алу рәсімінде облыс билеушілерінің барлығы қатысатын. Соғдыда халық

тығыз қоныстанды. Соғдылар диқаншылық пен бағбаншылық, әсіресе, жүзімшіліктің өте шебері еді. Шаруашылықта Соғдының гиссар қойлары мен тұлпарлары әйгілі еді.

Соғды қалалары бұл дәуірде колөнершіліктің орталығына айналды. **718-жылда** тарту ретінде Самарқаннан жіберілген дулығадан үлгі алып, Қытай құрал жасаушылары әскерлерді темір қалпақтармен (дулығалармен) қамтамасыз еткен. Соғды тауларынан алтын, жез, мүсәтір және тұз қазып алынған.

Тахаристан

Дерлік дербес әкімдіктердің бірнешеуі **Тахаристанда** мекендейтін. Олар 27 таулы және тау бөктеріндегі облыстардан құралған еді. Балқы қаласы Тахаристанның астанасы болатын.

Тахаристан әуелі эфталиттерге, соңынан Түрік қағандығына бағындырылды. Мәліметтерге қарағанда, Тахаристан халқы будда дінін қабылдаған. Тахаристан 25 әріптен тұратын жазуға ие болған.

Тахаристанның халқының негізгі бөлігі диқаншылықпен айналысқан. Әсіресе, қару жасау өркендеген. Қазіргі Оңтүстік Өзбекстан және Тәжікстан, Солтүстік Ауғанстанды өз ішіне қамтыған бұл тарихи облыс солтүстікте Хисар таулары, оңтүстікте Үндікуш, батыста Мұрғаб және Херируд алқабы, шығыста Памирмен шектелген. Тахаристан атауы **біздің**

Варахша. Қабырғаға салынған сурет.

эрамыздан бұрын II ғасырда Көне Греция-Бактрия үстемдігін құлатқан шаруақор тайпа *юечжилер* атынан алынған. Тахаристан Үндістан, Таяу және Қиыр Шығыс мемлекеттерімен сауда-мәдени қатынастар орнатқан, өз шақа-теңгелері ішкі сауда айналымында қолданылған. Тахаристан Орталық Азияда *будда* және *мони* діндерінің таралуы және дамуында маңызды рөл атқарған.

Ферғана

Ферғана билеушілері «*ихшид*» деп аталған. Ферғананың жерлері өте құнарлы болған, халқы диқаншылықпен күн кешірген, мақта мен салы еккен. **Касан**, **Ахсыкат** (Хушкат) және Кува (Кубо) тәрізді ірі орталық қалаларында қолөнершіліктің түрлі салалары дамып, олардың өнімдері ішкі және сыртқы базарларда тез өткен. Көрші мемлекеттерге бояу, түсті шыны бұйымдар және дәрі-дәрмектер шығарылған.

Ферғана аймағында отырықшы тұрғындармен бірге малшылар да өмір сүрген. **Құрама** және **Қарамазар** тауларының баурайларында бұрыннан-ақ жылқышылықпен шұғылданған. Бұл өңірде өсірілген арғымақтардың даңқы әлемге тараған.

Шаш және Илақ

Шыршық пен **Ахангаран** алқаптарында екі әкімдік бар еді. Деректерде олардың бірі **Шаш**, екіншісі **Илақ иелігі** деп берілген. Шаштың орталығы Шаш қаласы болды, билеушісі «тудун» деп енгізілді. Илақтың орталығы Тункат, әкімдері «диқан» деп аталады. V ғасырда олар Эфталиттер мемлекетіне, VI ғасырдың соңында батыс түрік қағандығына бағындырылды.

Ал VII ғасырдың бастапқы ширегінде Батыс түрік қағандығы патшалық сарайын Шаш облысына көшіреді. Билеуші және ханзадаға арналған **Ябгукат** және **Хатункат** сияқты өзіне сай сарайлар құрылды. *Шаш тудуны* және *Шаш тегіні* деген жазулар ойылған теңгелер жасалды. Теңгелердің алдыңғы бетінде патшаның суреті, теріс жағында ат немесе бұйра құйрықты барыс не қабылан суреті, кейде әулеттік тарамдалған таңба түсірілген. Ал кейбір теңгелерде тіпті әмірдің жанында ханзаданың суреті де салынған. Мұндай қосарланған сурет сөзсіз көне түркі мемлекетшілігінде, билеушінің ханзадасы – **хватуң** (хатун) уәзірлік дәрежесіне ие болып, мемлекет билігінде белсенді қатысқандығын дәлелдейді. Сарайда ол қағаннан кейінгі орынға ие болған.

Шаш теңгесі. VII ғасыр.

Баған астындағы кескіндер салынған оссуарий (Остадон). VI–VII ғасырлар.

Батыс түрік қағандығы, сондай-ақ, оның ірі отырықты облыстарынан бірі болып саналған Шаш өлкесінің өзінің теңге ақша жүйесі болған.

Шаш пен Илақта шаруашылықтың әр қилы саласы дамыды. Суармалы егіншілік, мал шаруашылығы, қолөнершілік, кен өндірушілік және сауда жоғары деңгейде өркендеді. Шаш пен Илақ таулары алтын, күміс, түсті металдар, темір және жалтырақ тастарға бай болған.

Керуен жолының өлке арқылы өтуі Шаш пен Илақта ішкі және сыртқы сауданың кеңейіп, қалалардың шоғырлануына жол ашты.

Басқару әкімшілігі

Орта ғасырлардың бас кезінде Орта Азия әкімшіліктерінде белгілі тәртіпте басқару жүйесі қалыптасты. Басқару әкімшілігінің негізгі міндеті бұқаралардан баж, салық және сарбаздарды дер кезінде жинау, қоғамдық істерге оларды жұмылдырудан тұратын. Кіріс пен шығымдар анық белгіленіп, құжаттастырылған. Оларға бармақ басылып, тіпті мөрмен таңбалап бекітіліп қойылған.

Қала сәулетшілігі

V–VII ғасырларда Орта Азияда, бір жағынан, жер иелену қатынастарының орнатылуы және нығая түсуі, екінші жағынан, көшпенді малшылардың тоқтаусыз қарқынмен ағылып келуі және отырықтануы қала мен қыстақтардың көрінісін және халықтың тұрмыс салты мен жағдайына шынайы ықпалын тигізді. Суармалы жерлер ұлғайды, егіншілік алқаптарын суландыру жетілдірілді. Тау бөктеріндегі жайылымдарға су шығарылып, тың жерлер игерілді. Қалаларға адамдар шоғырланды. Қыстақтарда «қамал», «сарай», «қорған», «қорғаныс» деп аталған әйгілі бекіністі мекендер бой көтерді.

Бекіністі сарай, қорған, қамалдар негізінен сыртқы дұшпан шабуылына қарсы қорғаныс құрылымы, нөкерлер топталған орын, әкімшілік орталық және азық-түлік пен қару-жарақ сақталатын қойма міндетін атқарған.

Орта ғасырларда қалалар үш бөліктен тұрған. Олар «кухандиз», «шахристан», «рабат» деп аталған. Қалалардың үш бөлігі де жеке-жеке қабырғалармен қоршап алынған. Олардың бірнеше қақпалары болған. Қала қабырғаларын бойлап ағып өтетін канал бекініс шұңқыры міндетін өтеген. Орта ғасырларда жасаған араб авторларының (*Ибн Хавқал* және *Иштахри*) атап өткеніне қарағанда, бір Бинкаттың (Ташкенттің) өзінде жиырма екі қақпа болған.

- * Кухандиз (арк) — қаланың әкім сарайы орналасқан бөлігі.
- * Рабат — қаланың сыртқы аумағы.
- * Ихшид — облыс әкімі.
- * Шахристан — қаланың ішкі аумағы.

1. Соғды ихшиді жөнінде айтып бер
2. Тахаристанға қай аумақтар кіреді?
3. Ферғанадағы ірі қалаларды атап бер?
4. Шыршық және Ахангаран алқаптарында қай әкімдіктер болған?
5. Орта Азия әкімдіктерінде басқару әкімшілігінің қандай негізгі міндеттері болған?
6. Орта ғасырларда қалалар неше бөліктен құралған және олар қалай аталған?

§ 7. VI–VII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ МӘДЕНИ ӨМІР

Тірек ұғымдар: *Жазу. Діни нанымдар. Өнер. Саз өнері.*

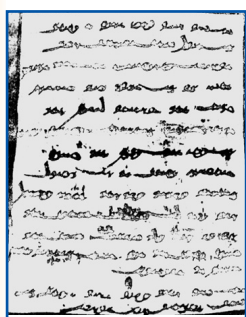
Жазу

Бұл дәуірде Соғды, Хорезм және Тахаристан халқының жеке-жеке жазулары болған. *Соғды* мен *Хорезм* жазулары көне *арамей жазуы* негізінде пайда болған. *Тахар жазуы* бактрия жазуы негізінде қалыптасқан. Хат, құжат пен кейбір хабарлар сияқты жазбалар негізінен былғары, ағаш, қыш және өте сирек жағдайда қағазға жазылды. Өйткені қағаздың бағасы өте қымбат болатын. Ал кейбір жазулар тіпті патша сарайлары мен

ғибадатхана қабырғаларына да жазылатын. Олардың ішінде елшілік хаттары, шаруашылықтың кірісі мен шығысы, заңды келісім-шарттар, астрономиялық құжат, тарихи естеліктер және діни қағидалар жазылған құнды қолжазбалар да бар. Біздің заманымызға дейін сақталған Соғды жазулары Панжикент маңындағы **Мұғ бекінісінде**, Шығыс Түркістандағы **Тұрфан қаласы** маңында, Самарқанның көне орны **Афрасиабта** табылып зерттелген.

Бұларда Соғдының саяси тарихы, құқық пен заңдары, экономикалық және діни нанымдары туралы маңызды мәліметтер берілген.

Соғды жазулары.

Соғдыда ұл балалар бес жасқа толған соң жазу мен есеп үйретілген, ал 20 жасқа толғанда сауда жұмыстарын үйрену үшін өзге мемлекеттерге жіберілген.

Сондай-ақ, бұл дәуірде түрік рун (көктүрік) жазуы да көп қолданылған. Түріктердің бұл жазуы бірі екіншісіне жалғасып кететін 38–40 әріптен тұратын. Ол тас пен ағаштарға ойып жазуға өте қолайлы еді. Көне *көктүрік жазулары* (Күлтегін және Білге қаған жазулары)

Алтай мен Шығыс Түркістаннан тыс, Жетісу, Ферғана және Зарафшан аймақтарынан табылып, зерттелген. Олар құлпытастарға, саз және металл бұйымдарға, ағаш пен теңгелерге жазылған.

***Орта ғасырлардың бас кезінде елімізде соғды, хорезм, тахар және түрік рун (көктүрік) жазулары болған.**

Діни нанымдар

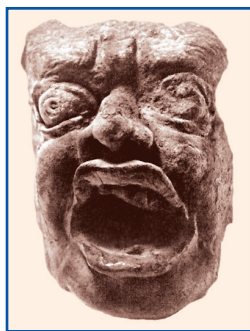
V–VII ғасырларда Орта Азияда *зардушт*, *будда*, *христиан*, *мони* және *қам* (самани) сияқты бірнеше жергілікті және басқа өлкелерден кіріп келген діндер болған. Халықтың көбі *зардушт* дінін ұстанған.

Самарқан облысының **Үргіт ауданы** тек Соғдыға ғана емес, бүкіл Орта Азияда *христиан* ілімінің орталықтарынан бірі болып есептелген. Орта ғасырлардың бас кезінде Орта Азия халықтарының идеологиялық өмірінде *мони діні* де едәуір терең

тамыр жайған. Мони дінінің қағидасы бойынша, әлемнің жаратылысы екі қарама-қарсы күштен – *жарық* пен *ізгіліктен* және *қараңғылық* пен *жауыздықтан* тұрады. **Ғибадат, ораза, садақа** мони дінінің өзегі деп есептелген.

Түрік қағандығының малшы қауымы ежелден-ақ шаман дінін тұтынған. Бұл дін жан мен рухтарға, ата-бабалар рухына сиыну нанымын тәрбиелеген. Байырғы түріктер өз дінін «**қам**» деп атаған. Өйткені оларда «**шаман**» деген сөз болмаған. Бұл дін әлемді жоқтан жаратқан Көк Тәңріге табынушы жеке құдайылық діні деп есептелген. Көшпенді малшылар қауымы Көк Тәңріге арнап жоралғылар өткізіп, құрбандықтар шалған. Мәселен, Көк Тәңрігің құрметіне құрбандық үшін қара қасқа ат сойылған.

Қува. Будда ғибадатханасынан табылған ескерткіштің бас бөлігі.

- * Аркан — діндегі ең маңызды міндет, сүйеніш, әкімшілік.
- * Қам-шаман — Көк Тәңріге сиынатын жеке құдайылық діні.

Өнер

Бейнелеу өнерінің **суретшілік** пен **мүсіншілік** тәрізді бір қатар салалары дамыды. Сұрхан аймағындағы **Балалықтөбе** мен Зарафшан өлкесіндегі **Панжикент, Варахша** мен **Афрасиаб**, Ферғана өңіріндегі **Қува** шөгінділерінде тауып, зерттелген ескерткіштерден – қабырға суреттер, мүсіндер мен ою-өрнектер сол заманның құнды өнер шығармалары болып есептеледі. Қабырға суреттер сол дәуірдің өте күрделі тіршілігі, діни нанымдары және шет мемлекеттермен ортадағы қатынастарын әңгімелейтін деректер деуге болады.

Мүсіншіліктің дамуында, әсіресе, будда дінінің әсері күшті болған. Ферғана аймағында Қувадан, Қорғантабе

Варахша. Ойып салынған Хумо құсы. V–VII ғасырлар.

Айритам. Арфада
(шілтер) ойнап
жатқан қыз.

Саз өнері

маңындағы Әжинатөбеден будданың үлкен мүсіні табылып, зерттелді. **Әжинатөбе буддасы** ескерткішінің биіктігі 12 метрге жетеді. Бұл дәуірде көркем ағаш ою өнері де жоғары дәрежеде дамыды.

Орта ғасырлардың бас кезінде ағаш ою өнерінің құнды ескерткіш үлгілері Варахшада табылған қазба естеліктер арқылы зерттелді. Әртүрлі геометриялық пішіндер, жеміс ағаштары және өсімдіктердің бедерлі өрнектері, аң аулау көріністері Бұхара билеушілерінің Варахшадағы ордасының сәулетті сарай қабырғаларын безендірген.

Орта Азияда саз өнері, би, ән салу, күлдіру өнері және дарбаздық сияқты өнердің түрлі салалары да өркендеген. Бұл дәуірде өнер саласында Бұхара қызықшылары, Самарқан сыбызғышылары, Ташкенттің биші жігіттері мен қыздары танымал болған.

Шаш бишілері орындаған әйгілі «Шаш биі» немесе даңғыра жетегінде ым-ишарамен желкені қағып орындалатын «Даңғыра биі» Қытай елшілерін сүйсіндіріп, оларды таң қалдырған. Тек Бұхара қаласының өзінде шебер қолөнершілер он түрлі саз аспаптарын жасаған.

1. Халық қандай жазулардан пайдаланған?
2. Соғдыда сауаттылыққа ұмтылыс күшті болғанын неден білуге болады?
3. Халық қандай діндерге сенген?
4. Мони діні ілімі, оның негізі нелерде өз сипатын тапқан?
5. V–VII ғасырлардағы бейнелеу өнері, саз өнері, мүсіншілік өнері жөнінде айтып бер.

*Өз бетінше жұмыс істеу.

Оқулықтың мәтінінен пайдаланып кестені толтыр.

Жазулары	Қай жазу негізінде табылған?	Өнер түрлері	Қай аумақтан табылған?
Соғды			Панжикент
Хорезм			Варахша
Тахар			Афрасиаб
Көктүрік			Қува

II ТАРАУ

ОРТА АЗИЯНЫ АРАБТАРДЫҢ ЖАУЛАП АЛУЫ. ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ (VII–VIII ғасырлар)

§ 8. ИСЛАМ ДІНІ ЖӘНЕ АРАБ ХАЛИФАТЫ

Тірек ұғымдар: *Ислам діні. Қорасан. Мауароуннахр. Мауароуннахрдың бағындырылуы.*

**Ислам дінінің
пайда болуы**

Ежелден Араб түбегіндегі арабтар бытыраңқы өмір сүрген. VII ғасыр бас кезінде Арабстанда бірегей наным негізінде мемлекетті біріктіру қозғалысы басталады. Бұл ұлы наным жеке құдайлық идеясына негізделген Ислам діні еді.

***Ислам — «бойсұну», «бағыну», «өзін Алла ықтиярына тапсыру» деген мағыналарды білдіреді**

Алланың расулы (елшісі) Мекке қаласында дүниеге келген **Мұхаммед** (с.а.у.) — саллалаһу алайһи уассалам **бинни Абдуллах** (570–632) бұл қозғалысқа жетекшілік жасайды. Исламды қабылдап, Расулулаһқа ерген оның жақтаушылары «мұслим» (мұсылмандар) деп аталған. Ол адамдардың құдай алдында тең екендігін, ырыс-несібесін баршаға Жаратқанның өзі жеткізіп беретінін және қоғамдағы әділетсіздік жойылуы үшін һақ дінге кіру керектігін насихаттады. Ислам туы астында **Мекке** қаласында басталған ислам дініне үгіттеу **Мәдинеге** көшеді. **Мұхаммед** (с.а.у.) 630 жылы арабтарды бір мемлекетке біріктірді.

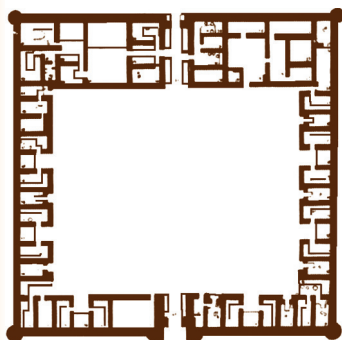
Мұхаммед (с.а.у.) қайтыс болған соң оның ең жақын серігі **Әбу Бәкір** (632–634) **халифа** (орынбасар) деп жарияланды. Араб тайпаларының исламды қабылдап, саяси жақтан бір үкіметке бірігуінде, сондай-ақ, дүние жүзілік діндердің біріне айналуында ислам қағидалары, құқықтық және құлықтық ережелерді өз ішіне қамтыған **Құран Кәрімнің** маңызы орасан зор болады.

Мысыр, Сирия, Палестина, Ирак, Иран тәрізді көптеген мемлекеттер бағындырылып, биқисап олжаларға ие болған соң Араб халифаты әскері жорықтарын біздің өлкемізге бағыттады.

651 жылы арабтар қарсылықсыз **Марв** қаласын басып алды. Кейін қазіргі Ауғанстанның солтүстігі, Иранның солтүстік Шығыс бөлігі және Оңтүстік Түркістаннан Әмударияға дейінгі аймақтар алынды. Арабтар бұл өлкелерді **Қорасан** деп атады. Оның орталығы **Марв** қаласы болды. Бұл облысты басқару үшін арнайы басшы тағайындалып, ол Марвта жасаған. Арабтар бұл мекенге жайғасып алған соң, Әмударияның солтүстігіндегі бай өлкелерді де басып алуға дайындық көре бастады. Бұл жерлерді арабтар **Мауароуннахр**, яғни «*дарияның арғы жағы*» деп атаған.

**Мауароуннахрға
бағытталған жорықтар**

Арабтар Мауароуннахрға алғашқы кезде оны басып алу мақсатында емес, сондай-ақ ислам дінін тарату тұрғыдан даярлық көру, жергілікті ел басшыларын сынау үшін жорыққа шығады. Мауароуннахрға алғашқы шабуылдар **654 жылы Маймұрқтан**, **667 жылы Шағаниеннен** басталады.

Пайкент. Рабат сызбасы
(жоспары). VII ғасыр.

Деректерден мәлім болуынша, бұл дәуірде Хорезмді арабтар екі рет талан-тараж еткен.

Наршахидің жазуына қарағанда, **673 жылдың күзінде** халифа **Муовия I** дің (661–680) жарлығымен **Убайдуллах ибн Зияд** Әмудариядан кешіп өтіп, **Бұхара** жерлеріне бастырып кіреді. **Пайкент** пен **Ромитанды** жаулап алады. Бұхара әмірінің әскерін жеңіп, өз пайдасына бітім жасап, бір лак (жүз мың) дирхам мөлшерінде баж өндіреді. Баж

салығынан тыс арабтар төрт мың тұтқын, құрал-жарак, киім-кешек, алтын-күміс бұйымдарынан құралған мол олжамен Марвқа қайтады. Жол-жөнекей **Терміз** қаласын басып алады.

***Араб халифаты — барлық әкімшілік Мұхаммедтің (с.а.у.) орынбасарлары (халифалары) қолына жинақталған мемлекет.**

Мауароуннахрдың бағындырылуы

VIII ғасырдың басында Мауароуннахр аумағын толық басып алуға кірісті. **704 жылы Құтайба ибн Муслим** Қорасанға әкім етіп тағайындалады. Құтайба әскери жорықты **705 жылы Балқы облысының** айналасын бағындырудан бастайды. Көп өтпей **Шаганиен әкімі** шайқассыз тізе бүгеді. 707 жылы Құтайба үлкен әскермен **Пайкентті** қоршауға алады. 50 күндік қоршау нәтижесінде Пайкент қолға алынып, қолына құрал ұстай алатын барлық еркек заты қырып тасталады, қала қиратылады. Содан соң Құтайба әскерлері Бұхараға қарай аттанады. *Наршахидің жазуы бойынша*, Бұхарахудат үкіметі 12 ірі қорған және кейбір қалалардан тұратын еді. Бұл дәуірде алқапта әмір қағандығының тәжді суреті астында «*Бұхарахудат*» деген жазу ойылған күміс теңге айналымда болған. Мемлекетті **Тұқшада (692–724)** басқарған. Бұхаралықтар әр жылы халифатқа баж төлеуге, үйлерінің жартысын арабтарға босатып беруге мәжбүр болады.

Құтайба Бұхара қаласының орталығында орналасқан зардуштар ғибадатханасын мешітке айналдырды, соғды тілінде жазылған шығармаларды жойды. Жергілікті елді ислам дініне кіргізуге әрекет жасады. Осы мақсатта мешітке келіп ғибадат жасағандарға 2 дирхамнан ақша сыйлауды енгізді.

710 жылы Құтайба Нахшаб пен Кешті басып алып, Самарқанға шабуыл жасау үшін дайындала бастады. Бірақ, Хорезмде басталған ішкі шиеленістер нәтижесінде жүзеге келген қолайлы жағдай Құтайбаны Соғды жорығын кейінге қалдырып, Хорезмге қарай аттануға түрткі болды.

Бұхарахудаттар
дирхамы.
VIII ғасыр.

Себебі Хорезм шахы **Чақан** інісі **Хурзад** бастаған халық көтерілісінен қорқып, **711 жылы** жәрдем сұрап Құтайбаға барады. **Хурзадты** дұшпандар талқандап, өзін өлтірсе де, Хорезмшах тәуелсіздігінен айрылып, арабтарға салық төлеуге мәжбүр болады. Ал оның әскерлері Құтайбаның жорықтарына қатысуға мәжбүр етіледі.

Құтайба шапқыншылығынан соң **Хорезм** өлкесі *солтүстік* және *оңтүстік* бөліктерге бөлінеді. Оның солтүстік бөлігі **Гурганж** (Көне Үргеніш) әмірі, ал оңтүстік бөлігін **Хорезмшах** басқарған. Олардан екеуі де халифатқа тікелей бойсұнып, әрқайсысы бөлек-бөлек салық төлеген.

712 жылы Құтайбаның әскерлері **Самарқанға** шабуыл жасайды. Бұл кезеңде ихшид **Тархун** тақтан құлап, оның орнына **Гурак (710–737)** Соғдыға патша болған еді. Гурак арабтарға қарсы күрес жүргізді. Күштер тең болмағандығы себепті Самарқан бағынады. **Гурак** пен **Құтайба** ортасында бітім түзіліп, арабтарға біржола 2 мың жыл бойы 200 мың дирхам есебіне баж төлеу, 30 мың адам беру, қалада бірде-бір әскер ұстамау, ішкі қаланы арабтарға босатып беру, мешіт құру шарттарын атқару мәжбүр етілді. Бұлардың есесіне Құтайба Гуракты *Самарқан*, *Кеш* және *Нақшабқа* әкім етіп тағайындады. Сөйтіп, ол арабтарға тәуелді болып қалады.

* **Наршахи (899–959)** — тарихшы ғалым. Бұхараның Наршах қыстағында туылған. «Бұхара тарихы» атты шығармасын жазып қалдырған.

* **Әмір** (арабша — әмір етуші, бастық, әкім) — әскербасы, әкім, бек. Араб халифатының бастапқы халифалары және умавилер дәуірінде жеке әскер қолбасшылары әмір деп аталған, олар әдетте басып алынған облыстарға бастық етіп тағайындалған.

* **Фатһ** (арабша) — қолға алу, жаулап алу, басып алу.

Шаш пен Ферғананың бағындырылуы

713 жылы Құтайба әскерлерінің бір бөлігі **Шаш** облысына, өзі бастаған негізгі бөлік **Ферғана аймағына** қарай бет алады. Шаш өңірі басып алынып, оның астанасы **Мадинат аш-Шашқа**, өте көп қорған, қамалдар және қыстақтарға от қойылып, қиратылады. **715 жылдың** бас кезінде Ферғана аймағы толығымен жаулап алынып, **Қашқарға** дейін кіріп барады.

Барша облыстарға арабтардан *әмірлер* тағайындалады. Бірақ Құтайбаны халифа Сүлейменге қарсы бүлік көтергенінің салдарынан Ферғанада араб әскерлері өлтіреді.

1. Ислам діні қалай пайда болғаны туралы айтып бер.
2. Арабтар Мауароуннахрды басып алуда қандай мақсаттарды көздеген болатын?
3. Пайкент бекінісі және оның бойсұндырылуы туралы айтып бер?
4. Бұхараның басып алынуы және халықтың исламға кіруі жөнінде не білесің?
5. Хорезм халифатқа қалай бағындырылды?

§ 9. МАУАРОУННАХРДЫҢ БАҒЫНДЫРЫЛУЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ САЛДАРЛАРЫ

Тірек ұғымдар: *Жаулап алушылықтың салдарлары. Салықтар. Исламға үгіттеу.*

Экономикалық салдарлар

Халифат өлкені басып алу кезінде оның барлық көркейтілген егіншілік алқаптарын аяққа таптап, көптеген қалалар мен қыстақтарға от қойып қиратты. Су құрылымдары бұзып тасталды. Егін алқаптары сусыздықтан қурап қалды. Басып алынған қала мен қыстақтардың халқынан алтын, күміс, қымбатбағалы бұйымдар мен көптеген қару-жарақтар тартып алынды. Бітім жасауға мәжбүр болған **Бұхара**, **Пайкент** және **Соғды** билеушілерінен көп мөлшерде салық өндіріліп алынды. Халифат өз жасақтарына мыңдаған жергілікті жігіттерді қосып алды.

Басқыншылар әскери күшке сүйеніп жергілікті халықтан әр түрлі салықтар өндіріп, халықты түрлі жұмыстарда пайдаланды. **Марв**, **Пайкент**, **Бұхара** және **Самарқан** тәрізді қалалардағы шахристан немесе ондағы үйлердің тең жартысы арабтар мен оларға еріп келген шет елдіктерге (ирандықтарға) босатылып беріледі. «Хираж», «ушр», «зекет», «жизья» сияқты салықтар енгізеді.

Исламға үгіттеу

Арабтар Мауароуннахрдағы орнатқан саяси үстемдіктерін нығайту және оның тұрақтылығын қамтамасыз ету

үшін ислам дінін үгіттеуге, халық арасына кеңінен таратуға айрықша көңіл аударды. Сондықтан олар Мауароуннахр халқының негізгі діні есептелген отқа табыну және басқа діндерге қарсы аяусыз күрес жүргізді. Ғибадатханалар қиратылып, олардың орнына мешіттер салынды.

***Жизья — Исламды қабылдамаған тұрғындардан алынатын жан салығы.**

***Зекет — мал-мүліктің 1/40 бөлігі көлемінде алынған салық.**

***Хираж — өнімнің 1/3 бөлігі көлемінде алынған жер салығы.**

***Ушр — кеңсе жұмыстары үшін өнімнің 1/10 бөлігі есебінде алынатын салық.**

Халықты исламдандыру жолдары

Ислам дінін қабылдап, мұсылман болған жергілікті халық өкілдері алғашқы жылдары хираж бен жизья салықтарынан азат етілген. Ал Исламды қабылдамағандардан жан басы салығы – жизья өндіріп алынған. Салықтарды дер кезінде төлемеген адамдардың мойындарына «*қарыздар*» деп жазылған тақтайшаны іліп қойған. Мұндай іс-шаралар, сөз жоқ, Мауароуннахр жұртшылығы арасына ислам дінінің таралуына септігін тигізді. Бірақ, солай болса да, исламды қабылдаған халықтың көпшілігі сырттай ғана мұсылман болып көпке дейін жасырын өз діндеріне адалдығын сақтап қалды.

Халифаттың Мауароуннахрды жаулап алуы салдарынан жергілікті халықтың әдет-ғұрпы, діні мен нанымы, ежелден дамып келе жатқан мәдениеті тапталды. Жергілікті соғды жазуындағы діни, ағартушылық кітаптарды, ғылыми шығармаларды және құнды құжаттар және ескерткіш мүсіндерді өртеп, жойып жіберді. Қуадағы будда ғибадатханасына орнатылған алуан түрлі ескерткіштерді талқандап тастады. Афрасиаб сарайының қабырғаларындағы суреттердің, әсіресе, адам суреттерінің көздері ойылып, мойындарын қылышпен сызып тасталғаны бұған айқын мысал болады.

1. Жергілікті халықты исламға кіргізу үшін қандай шаралар қолданылды?
2. Халифат Мауароуннахрда қандай салықтар енгізді?
3. Басқыншылық жергілікті мәдениетке қалай әсер етті?
4. Халифат басқыншылығы қандай салдарларға алып келді?

§ 10. АРАБ ХАЛИФАТЫНА ҚАРСЫ ХАЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАРЫ

Тірек ұғымдар: *Халық наразылығы. Гурак пен Диваштич көтерілістері. Қаржы реформасы. Умавилер.*

Көтерілістің себептері

Араб халифатының талан-тараждық саясаты жергілікті халықты барлық құқықтарынан айырды. Мәдениеттің аяқ асты етілуі, араб тілі мен жазуы және халифат заң-ережелерінің зорлықпен енгізілуі нәтижесінде жергілікті халық арасында наразылық күшейіп, қозғалыстар көтерілуіне себеп болды.

Халифа **Омар ибн Абдулазиз** (717–719) осындай күрделі жағдайды есепке алып, бағындырылған жергілікті тұрғындармен келісу саясатын іске асыруға мәжбүр болды. Ол *бұдан былай жаңа жерлерді басып алуды тоқтату* және *қаржы реформасын* жасау туралы жарлық берді.

Бұған сәйкес мұсылман арабтармен бір қатарда исламды жаңа қабылдаған жергілікті тұрғындардан *хираж* және *жизья* салықтарын алу жойылды. Бірақ Мауароуннахрдың шенеуніктерінің көбі өздерін нағыз мұсылман деп есептеп, салық төлемей қояды. Содан соң халифат әкімшілігі біржола баршадан *жизья* алу жөнінде бұйрық береді. Нәтижеде Мауароуннахрда жаппай исламнан шығу және ескі діндеріне қайту басталады. Соның салдарынан жергілікті бай-манаптар мен араб әкімшілігі арасында шиеленіс күшейіп, бүкіл мемлекетте басқыншыларға қарсы халық көтерілістері шыға бастайды.

Көтерілістердің басталуы

Осындай көтерілістердің бірі **720 жылы** Соғдыда басталады. Көтеріліске *Соғды ишхиді Гурак* пен *Панжикент әкімі Диваштиш* басшылық жасайды.

Соғдылықтарға көмек беру үшін **Жетісудан** түрік сарбаздары келеді. Соғдыдағы барлық әкімдіктер халқы көтеріледі. Көтерілісшілердің біріккен күштері арабтарға аяусыз соққы береді. Тек кейбір қала мен қамалдардың ішінде қоршауда қалған араб басқыншылары көп мөлшерде ұлпан төлеу және көрнекті өкілдерін көтерілісшілердің еркіне кепілге берумен жан сақтайды.

***Реформа — алдыңғы орнаған тәртіпті өзгерту.**

***Жарлық — заң күшіне ие бұйрық.**

721 жылы Сейіт Хараши Қорасанға әкім етіп тағайындалады. Оған соғдылықтар көтерілісін бастыру және оларды исламға қайтару міндеті жүктелді. **Хожентте** болып өткен шайқаста көтерілісшілер жеңіледі. Сейіт Хараши Мауароуннахр қала мен қыстақтарында жаза шараларын күшейтеді. Бірақ көтерілісті толық бастыра алмайды.

**Көтерілісшілермен
санасу**

Мауароуннахр халқын тыныштандыру және араб өкіметін нығайту мақсатында Қорасан әкімі **Ашрос** ислам дінін қабылдағандардан *хираж* және *жизья* салықтарын алмауға шешім жасайды. Бұл халықты тыныштандыруға бағытталған уақытшалық шара болатын. Шенеунік диқандардың көпшілігі өз нөкерлері және кадиварларымен исламды қайта қабылдап, арабтар жаққа өтеді.

Қорасанның жаңа әкімі **Насыр ибн Саяр** (738–748) мемлекетте өзінің беделін нығайтып алу үшін *қаржы реформасын* өткізеді. Исламды жаңадан қабылдаған кісілер жизьядан азат етіледі. Барлық мұсылмандардың құқықтары теңестіріледі, жер иеленушілердің нанымы қандай болуына қарамай, олар хираж салығын шартты түрде төлейтін болады.

Жоғары мәртебелі араб қолбасшылары мен дәулетті диқандар арасындағы туған-туысқандық қатынастары орнатылады. Ең әуелі өзі де үлгі көрсетіп Бұхархудардың қызына үйленеді. Мұндай саясат нәтижесінде, сөз жоқ, арабтар мен жергілікті шонжарлар ортасында белгілі дәрежеде одақ орнай бастайды. Бірақ бұл азаттық жолында жүргізіліп жатқан халық қозғалыстарын тоқтата алмайды. Мауароуннахр халифаттағы ең тынышсыз, бүлікшіл өлкелердің бірі болып қала береді.

VIII ғасырдың 40-жылдарында халифатта тәж-тақ үшін өзара қырқысу күшейеді. Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) немере ағасы Аббастың шөбересі **Мұхаммед ибн Әли** халифалық үшін күрес бастайды. Умавилер Мұхаммед (с.а.у.) әулетін қырып тастағаны үшін айыпталған еді. Осылайша халифатта умавилер билігін құлату үшін шұғыл әрекет басталып кетті.

1. Араб басқыншылығына қарсы көтерілістердің себептерін айтып бер.
2. Соғды көтерілісі және оның нәтижелері туралы түсінігінді баянда.
3. Көтерілістер нәтижесінде қандай өзгерістер жүзеге келді?
4. Араб халифатында саяси жағдайдың шиеленісуіне себеп болған шараларды атап бер.

§ 11. АББАСИЛАР ДӘУІРІНДЕ ҚОРАСАН МЕН МАУАРОУННАХР. ӘБУ МҮСЛІМ КӨТЕРІЛІСІ

Тірек ұғымдар: *Зұлымдықтың күшеюі. Әбу Мүслімнің үгіт-насихаты. Аббасилер. Әбу Мүслім көтерілісі.*

Халық наразылығының күшеюі

Умавилерге қарсы жалпы наразылық, әсіресе, халифа **Марван II** (744–750) билік жүргізген дәуірде аса күшейді.

Бұған хираж салығы мөлшерінің артып жіберілгені және халықтың үздіксіз асарларға мәжбүри тартылуы себеп болады. Умавилерге қарсы күреске шақыру үшін аббасилер түрлі облыстарға көптеген үгітшілер аттандырады. Осындай насихатшылардың бірі куфалық **Әбу Мүслім** еді.

746 жылы ол Қорасанға келеді. Ол Қорасан еліне үндеу тастап, пайғамбар әулеттерін қолдауға шақырады.

Көтерілісшілердің жиналуы

Әуелі араб шонжарлары, кейін жергілікті диқандар Әбу Мүслімді қолдап-қуаттады. Умавилерге қарсы үгіттің сыбысы лезде Қорасан, Мауароуннахр

және Тахаристан облыстарына кең тарайды. Бұл, бейнебір мемлекеттің барлық үлкен-кішісі халифатқа қарсы көтерілгендей болады. Жасақтар әуелі Әбу Мүслім ордасы **Мохиван** қамалына жиналады. Әбу Мүслім әскеріне қосылған әрбір кісі тіркеуге алынып, оларға әуелі үш, кейін бес дирхамнан жалақы төленеді. Таңқаларлығы, тіркеуден өткен жасақшылардың басым көпшілігі әр жақтан келген құлдар болатын. Бұл кезеңде де құлдар жұртшылық арасында ең төменгі тап есептеліп, олармен бір қатарда тұру басқа топ уәкілдеріне ар саналғаны ескеріліп, **Әбу Мүслім** құлдар үшін **Шаввал** қыстағында арнайы жай даярлап, оларға **Дәуіт** деген насихатшыны басшы етіп тағайындайды.

Көтерілісшілердің мақсаты

Көтерілісшілердің қатарында араб шонжарлары, Мауароуннахр мен Қорасанның жергілікті жер иеленуші диқандары, халифаттың шығысындағы езілген халық, қала қолөнершілері және қыстақ кадиварлары, сондай-ақ құлдар бар еді. Бұлардың мақсаттары да әр қилы болатын. Араб шонжарлары өкіметті аббасилерге алып беріп, мемлекетте беделдерін көтермекші еді. Жергілікті бай-манаптар саяси тұрғыдан арабтармен теңеліп, мүмкіндік болса мемлекетті халифаттан бөліп алып, дербес басқаруды мақсат еткен еді.

Еңбекшіл халық умавилердің озбырлығы, ауыр салықтар, үздіксіз мәжбүри асарлардан, ал құлдар құлдық кісендерден құтылуды армандады. Бұл ізгі үмітті жүзеге асыру үшін озбырларға қарсы күрес жолына шын кіріскен еді. Көтерілісшілердің дерлік барлығы қара киім киіп алған еді. Ең алдын, қара киім қайғы белгісі, сонымен қатар табанды соғыстарда көтерілісшілерді умавилердің әскерлерінен айырып тұратын белгіні білдірген.

Көтерілістің басталуы

747 жылда Әбу Мүслім халықты умавилерге қарсы күреске шақырады. Ал **748 жылдың бас кезінде** Әбу Мүслім Қорасанның астанасы **Марв** қаласын қолға алады. Халифа Марван өз қоластындағы барлық әскери күшін көтерілісшілерге қарсы қойса да, бәрібір умавилер билігін сақтап қала алмайды.

749 жылы Әбу Мүслім басқарған көтерілісшілер Халифаттың орталық облыстарына беттейді. Астана қолға алынып, **Марван II** тақтан құлатылады. Оның орнына аббасилер әулетінен шыққан **Әбіл Аббас Саффах (750–754)** халифалық таққа отырады. Жер-жерлерде умавилер әулетінің өкілдері мен туған-туыстары қырып тасталады. Осылайша Араб халифатында мемлекет билігі **аббасилер** қолына өтеді.

Аббасилер дәуіріндегі Мауароуннахр

Аббасилер халифат тағына отырғанмен, еңбекші халыққа ешқандай жеңілдік берілмеді. Әбу Мүслім арқылы аббасилер халыққа берген уәделерінің бірде-бірін орындамады. Әбу Мүслім Бағдатта мемлекет және әскери күштердің ең жоғарғы лауазымына тағайындалды. Бірақ аббасилер оның халық арасындағы беделінің артуына тілектес

емес еді. Сондықтан **Әбу Мүслімді** астанадан алыстатып, Қорасан мен Мауароуннахрға аймақ бастығы етіп жібереді.

Еңбекші халық ортасында аббасилерге қарсы көтеріліске шығу ниеті пайда болды. Мұндай көтерілістің бірі **750 жылы** Бұхарада болып өтті. **Әбу Мүслім** жергілікті күштердің көмегімен көтерілісті әрең бастырды.

Мауароуннахрдағы ішкі қайшылықтардан пайдаланып, Қытай императорының әскерлері Түркістанға бастырып кірді. Әбу Мүслім **Зияд ибн Салық** басшылығында жіберген араб, Соғды және түріктерден құралған жасақ **751 жылы** Талас өңірінде Қытай әскерлеріне соққы беріп, оларды мемлекет аумағынан куып шығады.

Әбу Мүслім шын беріліп қызмет етсе де, аббасилер оған сенбейтін еді. **755 жылы** сарайға қарусыз, әрі жалғыз келген **Әбу Мүслім** халифа бұйрығымен өлтіріледі. Әбу Мүслімнің өлтірілуі халифаттың шығысында, әсіресе, Қорасан мен Мауароуннахрда аббасилерге қарсы халық қозғалыстарының өршіп кетуіне себеп болды.

***Әбу Мүслім басқарған көтеріліс 747–749 жылдарда Қорасан мен Мауароуннахрда болды. Көтеріліс нәтижесінде халифатта умавилер өкіметі құлап, аббасилер әулеті өкімет басына келді.**

1. Не үшін халифатта умавилерге қарсы халық көтеріліске шықты?
2. Әбу Мүслім көтерілісіне қатысқан түрлі топ уәкілдерінің мақсаттарын салыстыр.
3. Әбу Мүслім көтерілісі қандай салдарларға себеп болды?
4. Аббасилер өкімет басына келген соң Мауароуннахрдағы жағдай қалай өзгерді?

§ 12. «АҚ КИІМДІЛЕР» КӨТЕРІЛІСІ

Тірек ұғымдар: «Ақ киімділер» көтерілісі. Мұқанна. Рафе ибн Лайс.

«Ақ киімділер»

769–783 жылдары Мауароуннахрда өте үлкен халық көтерілісі болып өткен. Көтерілісшілер ақ киім кигендіктен, тарихта олар **«Ақ киімділер»** көтерілісі деп аталған. Бұл

қозғалыстың жетекшісі **Мұқанна** есімімен танылған **Хашим ибн Хаким** деген қолөнерші болған. Ол Марв қаласы маңындағы *Коза қыстағында* туылған. Ол басы мен бетіне көк перде тұтып жүрген. Сондықтан оны «Мұқанна», яғни «Перделі» деп атап кеткен. Мұқанна жастық шағында *қудунгарлық* (матаға әр беруші) кәсібімен айналысқан. Ол сауатты, ақылды әрі іскер болған. Қорасанда *сархангдықтан* (кіші әскер басы) уәзірлік дәрежесіне шейін көтерілген. Ол *Маздак* идеяларына негізделген әлеуметтік теңдік пен еркіндікке үндеуші ілімді насихаттаған. Мұқанна Қорасан өмірінің бүлігінде қатынасып, пайғамбарлықты талап еткені үшін зынданға тасталған, содан соң қашып Марвқа келіп, айналасына өзін жақтаушыларды жинаған. Шетелдіктердің үстемдігі мен озбырлығына қарсы күреске шақырып, Мауароуннахрдың аймақтарына насихатшыларын жөнелтеді. Оның үгіт-насихаты **Нақшаб** пен **Кеш** қалаларында жақсы нәтиже береді. «*Ақ киімділердің*» қатары барған сайын өсе береді. Оларға тікелей жетекшілік жасау үшін **Мұқанна** Соғдыға аттанады. Оны Марвтан Соғдыға өткізбеу үшін араб билеушілері бақылауды күшейтеді. Әмударияның жағалауларын атты әскерлерден құралған үлкен әскери күш күндіз-түні үзбей бақылап тұрады.

*Кудунгар — матаға әр беруші.

*Сарханг — кіші әскер басы.

*Маздак ибн Хамдодон (470–529 жж.) — Иранның аға болжағышы. Ол дүниенің бар байлықтары адамдарға тең бөлінуінің жақтаушысы болған және мұны зорлық жолымен іске асыруды жақтаған.

Көтерілістің басталуы

Мұқанна Мауароуннахрға аттанады және өзінің жақындарымен Әмударияның оң жағалауына өтіп, Нақшаб пен Кеш қаласына жетіп барады. Кеш маңында тау төбесіне салынған **Сом қамалын** өз тұрағына айналдырады. Көптеген қыстақ кадиварлары, қала қолөнершілері және кейбір жер иеленуші диқандар оған ереді. Көп өтпей бүкіл Қашқадария аймағы “Ақ киімділер” қолына өтеді. Нәтижеде «*Ақ киімділер*» қозғалысы кеңейіп, үлкен халық көтерілісіне айналады. Әсіресе, Мауароуннахрдың орталығы Соғдыда үдеп, Илақ (Ахангаран) пен Шашта да қолдау табады. Көтеріліске әртүрлі таптар қатысады.

Көтерілістің барысы

«Ақ киімділер» көтерілісіне соққы беру үшін Халифа Мансур **775 жылы Жебірейіл ибн Жақия** басшылығында үлкен әскери күшті Мауароуннахрға жөнелтеді. Бірақ Жебірейіл көтерілісшілерден жеңіледі. Ол көп шығынға ұшырап, зорға Самарқандағы араб әскерлеріне келіп қосылады. Көтерілісшілер **Терміз** маңында қосымша көмекке келе жатқан араб әскерлеріне тұтқиылдан шабуыл жасап, оларды тас-талқан етеді. Нақшаб пен Шағаниен өлкелері көтерілісшілер қолына өтеді. Көтеріліс **776 жылдан** бастап Бұхара аймағында күшейеді. **Наршах қамалы** көтерілісшілер қорғанына айналдырылып, бұл жерге «Ақ киімділердің» үлкен бөлігі топталады. Төрт айға созылған шайқастан соң, көтерілісшілер жеңіледі.

Наршахтағы көтеріліс бастырылған соң, арабтар негізгі күшті Самарқан мен Кеште тастайды.

769–783 ЖЫЛДАРДАҒЫ «АҚ КИІМДІЛЕР» КӨТЕРІЛІСІ

«Ақ киімділердің»
жеңілуі

«Ақ киімділер» мен түрік тайпалары Самарқанда арабтарға қарсы *екі жыл* шайқасады. Ақырында көтерілісшілер жеңіліп, Самарқан тізе бүгеді.

Наршах пен Самарқанда «Ақ киімділер» жеңілген соң, жергілікті жер иеленуші тап өкілдері арабтарға көмек бере бастайды. Күрестің соңғы басқышы **Кеш өлкесінде** болады. **783 жылы** Мұқаннаның Сом бекінісіндегі ордасы қоршауға алынады. Ұзаққа созылған қоршаудан соң, әбден қалжыраған Мұқаннашылар жеңіледі. Басқыншыларға бағынуды қаламаған Мұқанна өзін жанып тұрған тандырға тастап, қаза табады.

Көтерілістің жеңілу
себептері

«Ақ киімділер» ұйымшылықпен әрекет жасай алмады. Осы фактор олардың жеңілуінің басты себебі болды. Екіншіден, халық қозғалысының кең жаппайласып кетуінен сескенген жергілікті жер иеленушілер біртіндеп арабтар жағына өтіп кетті. Үшіншіден, көтерілістің ұзаққа созылып кеткені еңбекшілерді әлден тайдырды.

Көтеріліс жеңілген болса да, араб басқыншыларына қарсы жергілікті елдің қозғалысы үзілді-кесілді тоқтап қалмады. **806 жылы Рафе ибн Лайс** басшылығында халифатқа қарсы тағы да бір көтеріліс бой көрсетті. Көтеріліс Самарқаннан басталып, **Шаш, Ферғана, Бұхара, Нақшаб** және **Хорезм** облыстарына тарады. Көп өтпей бұл облыстар халифат қолынан кетеді. Қорасан аймақ бастығы **Маъмун** диқандардан *Саманхудаттың* немерелері: **Нұх, Ахмет** және **Жақия**лардан өтініш жасап, олардан көмек сұрайды. Олар **Рафе ибн Лайс**ты қолға түсіріп, Халифатқа берілуіне мәжбүр етеді. Осылайша кезектегі халық көтерілісі де бастырылады.

Жергілікті халықтың басқыншыларға қарсы күрестері босқа кетпеді. Жайлап халифаттың билігі әлсірей бастайды. Бұл жағдай Мауароуннахр тұрғындарының тәуелсіздікке жетуін жеделдетті.

1. «Ақ киімділер» көтерілісінің себептерін атап бер.
2. Көтерілістің барысы жөнінде айтып бер.
3. Көтеріліс не үшін жеңілді?
4. Мұқанна басшылығына баға бер.

III ТАРАУ МАУАРОУННАХРДА ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҚҰРЫЛУЫ

§ 13. ХАЛИФАТТЫҢ ӘЛСІРЕУІ, ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСА БАСТАУЫ

Тірек ұғымдар: *Қарлұқтар. Оғуздар. Қараханилер. Тахирилер. Мемлекетті басқару.*

Халифаттың әлсіреуі

VIII ғасырдың соңы – IX ғасырдың бас кезінде Араб халифаты ауыр саяси дағдарысқа ұшырады. Бағындырылған халықтарды бодандықта ұстап тұру арабтар үшін барған сайын қиындай түсті. Мауароуннахр мен Қорасан халқының жиі-жиі көтеріліске шығып тұруы, үздіксіз жалғасқан өзара соғыс пен ішкі келіспеушіліктер Араб халифатының билігін әлсіретті. Бұл тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуына жол ашты.

Мауароуннахрдың солтүстік және солтүстік шығыс аймақтарындағы әлі халифатқа бойсұндырылмаған шекаралас өлкелерде бірнеше мемлекеттер бар еді. Олардың бірі – Қарлұқтар мемлекеті.

Қарлұқтар мемлекеті

Бұрын *Алтайдың батысында*, кейінірек *Ертіс өзенінің орта ағысында* өмір сүрген қарлұқтар көне түрік тайпаларының бірі есептеледі. VI–VII ғасырларда олар Түрік қағандығының құрамында болған. VIII ғасырдың орта шенінде *Жетісу өлкесінде* Қарлұқтар мемлекеті орнады. Бұл

мемлекеттің астанасы *Шу өзенінің солтүстігінде* орналасқан **Суяб** қаласы болған. Қарлұқтар мемлекетінің билеушісі «Ябғу» немесе «Жабғу» деп аталған.

X ғасырдың ортасында қарлұқтардың көпшілігі мұсылман болған. Бұл кезеңде бірнеше қалаларда жоме мешіттер салынған.

Қарлұқтар мемлекеті солтүстік және шығыстан *Іле өзені* аңғарына дейін, *шығыл тайпасы* жайлауларына дейін; батыстан *оғуз елі* және *Ферғана аңғары*; ал оңтүстікте *яғмолар* алқабы және Шығыс Түркістанмен шектескен. Бұл жерлерде астанадан басқа **Жол, Навкат, Карманкат, Яр** секілді қалалар мен бірнеше қыстақтар болған. Халқы *қой бағу*, ал тау жылғалары бойында *диқаншылықпен* шұғылданған. Шығыс Түркістан және Мауароуннахрмен сауда жасаған. Шетке негізінен жүн және жүн өнімдері: *кілем, алаша, киіз* сияқтылар шығарылған.

X ғасырда қарлұқтар Мауароуннахрдың солтүстік аумақтарын қолға алған соң, Шаш төңірегі, Ферғана және Зарафшан аңғарларына келіп орналасқан. Кейіннен отырықшы жергілікті халыққа сіңіп кеткен.

***Қарлұқтар — түрік тайпаларынан бірі. Бастапқыда Алтайдың батысында, кейін Ертіс өзенінің орта жағалауында жасаған.**

*** VIII ғасыр орта шенінде Қарлұқтар мемлекеті Жетісу өлкесінде жасаған. Астанасы Суяб қаласы болған.**

Оғуздар

Түрік қағандығы үстемдігі дәуірінде оғуздар оның құрамында еді. Түрік қағандығы жойылып кеткен соң, оғуздардың үлкен бір бөлігі *Сырдария аңғары* және *Арал теңізі бойларына* берік жайғасып алған. Олар **IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың бас кезінде Оғуздар мемлекетіне** негіз салған.

Сырдарияның төменгі ағысы жағалауындағы **Жаңакент** қаласы Оғуздар мемлекетінің астанасы болған. X ғасырдан бастап Оғуздар ислам дінін қабылдаған.

X ғасырдың бірінші ширегінде Оғуздар мемлекеті солтүстік-шығыстан бастырып келген *қыпшақтардың* соққысына душар болып, бөлшектеніп кетеді. Олар өз мекенін тастап, бір

бөлігі батысқа, *Солтүстік Кавказ* далаларына орналасады. Ал екінші бөлігі әуелі Мауароуннахрға кіріп барады және одан оңтүстік батысқа бет алады, жаңа әулет – *салжұқтар* басшылығымен *Алдыңғы Азия* мемлекеттерін жаулап алуға кіріседі.

***Оғуздар — Орта Азияда жасаған түрік тайпасы. IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың басында Оғуздар мемлекеті Сырдария су қоймасы және Арал теңізі жағалауында өмір сүрген. Астанасы Жаңакент қаласы.**

Бұл екі түрік мемлекеті тек Мауароуннахрға емес, сонымен бірге бүкіл Орта Шығыс және Алдыңғы Азия халқының тіршілігіне де күшті ықпал етті. Бұл мемлекеттердің халқы сол аумақта жасайтын халықтардың этникалық тарихына әсерін тигізді. Мысалы, *қарлұқтар* өзбек пен тәжіктердің, *оғуздар* түрікмен, әзербайжан, қарақалпақтардың этногенезінде маңызды рөл атқарды.

Тахирлер мемлекеті

VIII ғасырдың соңы мен IX ғасырдың басында халифатты күйзелткен ауыр саяси жағдай аббасилердің Мауароуннахр мен Қорасанда жүргізіп жатқан саясатын өзгертуге мәжбүр етті. Жергілікті шонжарлар Мауароуннахр мен Қорасанды өз биліктеріне алумен қатар, халифат орталығында да өкіметті басқаруда барған сайын көбірек рөл ойнайтын болып қалады. Бұған, әсіресе, халифа **Харун-ар-Рашид** (786–809) қайтыс болған соң, оның ұлдары **Маъмун** мен **Амин** арасында **809–813 жылдары** болған тақ үшін таласы кең жол ашып берді.

Халифаттың орталық аймағында арабтар **Аминді** халифат тағына отырғызады. Бұдан наразы болған **Маъмун** інісі **Аминге** қарсы соғыс ашады. Хират облысының шонжары **Тахир ибн Хұсайын** бастаған Қорасан мен Мауароуннахр жер иеленушілері оған жәрдем береді. **813 жылы** олар Бағдатқа жорыққа аттанады. Астана қолға алынып, Маъмун халифалық таққа отырады. Мұның есесіне Тахир **821 жылы Қорасан мен Мауароуннахрдың** әкімі етіп тағайындалады. Сондай-ақ, Маъмун Мауароуннахр бай-манаптарының жәрдемін де ұмытпайды. *Саманхудар-тың* немерелерін кейбір қала мен уәлаяттарға әкім етіп тағайындайды. **Нұхқа Самарқан, Ахметке Ферғана, Яхияға Шаш пен Устуриуна, Ілиясқа Хират** билігін береді. Мұның орнына ағалы-інілі саманилер Мауароуннахрдың әр жылғы

хиражынан өте үлкен қаржыны тахирилер арқылы халифат қазынасына жіберіп тұрады.

Тахир мемлекетті дербес басқару мақсатында **822 жылы** халифаның есімін құтпадан алдырып тастайды.

Бұл іс жүзінде Бағдатпен байланысты үзу, әрі өзін тәуелсіз деп жариялау еді. Бірақ көп ұзамай ол тосыннан қайтыс болады. **Тахир**дың ұлдары **Талха** мен **Абул Аббас Абдуллах** әкесінің орнына бірінен соң бірі әкім болады. Осылайша Қорасан мен Мауароуннахрды билеу тахирилер әулетіне мұра болып қалады. **Абул Аббас Абдуллах** әкімшілігі (830–844) кезінде астана **Марвтан Нишапур** қаласына көшірілді.

Мауароуннахр қалаларында әкімдік етіп келе жатқан Саманхудат ұрпақтарының жергілікті әкімдігін тахирилер тән алады. Ал саманилер тахирилердің билігі астында Мауароуннахрға өз биліктерін жүргізді. Бұл, сөзсіз, Мауароуннахр мен Қорасанда бір ғасырдан астам үстемдік еткен халифат билігінің жойылғанын

**Тахирилер үстемдігінің
ыдырауы**

білдіреді.

Тахирилер дәуірінде де еңбекші халықтың жағдайы ауыр күйінде қалды. Жер иеленуші диқандардың жәбір-жапасынан, мемлекеттің ауыр салықтарынан қажыған халық көтеріліске шықты. Оларға *«газилер»* де қосылады. Көтеріліске сафарилер — аға-іні **Жақып** пен **Әмір ибн Лайстар** басшылық етеді. **873 жылы** Қорасан астанасы **Нишапурды** қолға алады. Нәтижеде *тахирилер* үстемдігі күйреп, өкімет *сафарилер* қолына өтті.

* **Тахирилер** — Қорасандағы **Тахирилер** мемлекетінде үстемдік еткен әулет (821–873). Ресми түрде аббасилерге бағынышты боп есептелген. Әулетке 821 жылы **Тахир ибн Хусейн** негіз салған.

***Сафарилер** — **Сафарилер** мемлекетінде үстемдік еткен әулет. **Сафарилер** аты оның негізін салушы **Жақып ибн Лайс ас-Сафар** атынан алынған. **Сафарилердің** ірі билеушілері: **Жақып ибн Лайс** (867–879); **Әмір ибн Лайс** (879–902).

***Құтпа** — жұма намазында билеушінің атын айтып, оның хақына арнап дуа оқу, мадақтау.

***Ғази** — ақ дін үшін күресуші жауынгер.

1. Қарлұқтар мемлекеті қай аймақтарда құрылды?
2. Оғуздар туралы айтып бер.
3. Тахирилер мемлекеті қалай орнады?
4. Қорасанда өкіметтің сафарилер қолына өтуі қалай жүзеге асты?
5. Қарлұқтар көрші мемлекеттермен қандай өнімдер бойынша сауда жасаған?

Өз бетінше жұмыс істеу

Оқулықтың мәтінінен пайдаланып кестені толтыр:

Мемлекеттің аты	Орнаған дәуірі	Аумағы	Астанасы
Қарлұқтар мемлекеті			
Оғуздар мемлекеті			
Тахирилер мемлекеті			

§14. САМАНИЛЕР

Тірек ұғымдар: *Саманилер үстемдігі. Мемлекетті басқару жүйесі. Қорғаныс жұмыстары. Басқару мекемелері.*

Саманилер үстемдігі

IX ғасырда Мауароуннахрдың саяси өмірінде де өзгерістер болады. Елге әуелі **Нұх**, соңынан **Ахмет** басшылық етеді. Әрқайсысы өз билігі кезінде өз аттарынан мыс теңгелер соқтырды. Ахмет қайтыс болған соң **(865)** оның ұлы **Насыр Самарқанды** астанаға айналдырды. Ол Мауароуннахрдың барлық облыстарын біріктіру және оны Қорасаннан бөліп алу жолдарын қарастырады.

IX ғасырдың соңғы ширегінде Мауароуннахрдың дерлік барлық облыстары *саманилер* қарамағына өтеді. **Насыр** бүкіл Мауароуннахрдың билеушісіне айналды. Ол күміс теңге жасатады.

Көп өтпей, аға-іні **Ысмайыл мен Насыр** арасында тәж-тақ үшін талас басталады. Онда Ысмайыл жеңіске жетеді. Ысмайыл Самани **888 жылы** бүкіл Мауароуннахрды өз қоластына біріктіреді.

Ысмайыл Самани орта ғасырлардың қабілетті, қайратты және аса зерек мемлекет қайраткері еді. Ол Мауароуннахрды

біріктіріп, құдіретті мемлекетке айналдыруға тырысты. Солтүстік-шығыс аймақтарына жорыққа шықты. **893 жылы** Тараз қаласын басып алады, дала өлкесіне ойсырата соққы береді.

Мауароуннахр халқының тәуелсіздікке жетуі, әрине, Араб халифатына ұнамады. Араб халифатын, бір жағынан, Мауароуннахрдан тұрақты түрде өндіріліп алынатын үлкен байлықтан мақрұм қалғаны қатты ренжітті, екіншіден, сескендірді де. Сондықтан халифат сафарилер мен саманилерді ұрыстырып, екеуін де әлсіздендіріп, бұл бай өлкеге өз үстемдігін қайта орнатуға әрекет етеді. **Халифа Мутазид (892–902) сафарилер** басшысы **Әмір ибн Лайсқа** Қорасанмен бірге Мауароуннахрға да билік жүргізу құқығы берілгені туралы жарлық шығарады және оны Ысмайылға қарсы үгіттейді. Нәтижеде 900 жылы олардың арасында соғыс басталады. Соғыс Ысмайылдың жеңісімен аяқталады. Бүкіл Қорасан саманилер қол астына өтеді. Араб халифаты амалсыздан Ысмайылға билеушілік жарлығын жіберуге мәжбүр болады.

Ысмайыл Самани

Ысмайыл Самани бүкіл Мауароуннахр мен Қорасанды қоластына біріктіреді. **Бұхара** қаласы бұл екі елдің астана-

сына айналады.

Саманилер мемлекетті басқаруда бастапқы кезде шағын әкімшілік жүйесін ұйымдастырды. Ол **әмір ордасы** және (уәзірліктерден) құралды.

Ордада әмірдің сарайы, және гаремі, сарай бектері, нөкерлері мен **қызметкерлері** жасайтын орындар бар еді.

***Саманилер мемлекеті (865–999) — Мауароуннахр және Қорасандағы орта ғасыр мемлекеті. Бұхара алқабының ірі мүлікті билеушілерінің әулеттік аты. Саманилер мемлекетінің орнауы араб халифатының құлауы және Мауароуннахр мен Қорасанды жаулап алған саманилердің мемлекет басына келуімен байланысты. Дамып тұрған дәуірінде Мауароуннахр, Қорасан, Солтүстік және Шығыс Иранды қарамағына алған.**

Наршахидің жазуынша, Саманилердің басқаруы негізінен **уәзір, қаржы уәзірі, әмид ул-мүлік, сахиби шурат** тәрізді **он кеңсе** арқылы басқарылды. Бұлардың ішінде **уәзір кеңсесі** басты

басқару мекеме болып саналды. **Насыр II** (914–943) тұсында Бұхараның Регистан алаңында әмір сарайының қарсы бетінде кеңселер үшін ғимарат құрылып, мекемелер осы арнайы жайға орналастырылды. Мекеме қызметкерлері араб, парсы тілдерін терең меңгерген. Құранды және шариғаттың негізгі ережелерін жақсы білетін, әр түрлі ғылымнан хабардар сауатты асылзадалар таңдап алынатын.

Мауароуннахрдың өркендеуіне ислам дінін уағыздаушылардың үлесі мол болды.

Сондықтан олардың да беделі артып, **Бұхара** Шығыста ислам дінінің ең беделді орталықтарының біріне айналды. Қалаларда көптеген ғибадатханлар, солардың қатарында, *жоме мешіті*, *ханақаһ* және *намазханалар* құрылды. Бұл дәуірде Бұхара қаласында мұсылмандық Шығыста тұңғыш білім орны — медресе орнатылды. Бұхараның бұл көне медресесі X ғасырда қаланың кебісшілер махалласы маңына орналасқан. Ол **Фаржак медресесі** деп аталды.

Бұхара. Ысмайыл Самани кесенесі. X ғасыр.

***Ислам әлеміндегі бірінші медресе X ғасырда Бұхарада құрылған Фаржак медресесі.**

Мемлекет рухани өмірінің негізі есептелген ислам идеологиясына бұл кезеңде «**ұстад**» деп аталған дін және ғылым қайраткерлері басшылық жасайтын. Кейінірек бұл ат «**шайхул ислам**» деген атпен мадақталды. Ұстаздан соң **хатибтер** тұрды.

Саманилер мешіт, медресе және ханақаһтар құру үшін арнайы орындар, олардың құрылысына кететін қаражаттар бөліп берді. Ислам дінінің дамуы, сөз жоқ, Орта Азия халқының дербес халық болып қалыптасуында зор маңызға ие.

Қорғаныс жұмыстары

Ысмайыл Самани жақсы қаруланған *әскери жасақ* және *сарайдың арнаулы тұрақты сарбаздары бөлімін*

кұрды. Өнегелі және ұзақ қызмет еткен сарбаздар «хажиб» лауазымына көтерілген. Хажибтердің бастығы «хажиб ул-хажиб» немесе «үлкен хажиб» деп аталған. Бұл шен Саманилер сарайында ең жоғарғы шен есептелген.

*Әмид ул-мүлік — мемлекеттік құжаттар және елшілік қатынастар уәзірі.

*Уәзір — кеңсе бастығы, бас уәзір.

*Мустафи — қаржы уәзірі.

*Сохиби шурат — әскери істер уәзірі.

*Уламо — дін ғалымдары.

*Хажиб — әскери атақ.

*Ханақаһ — қонақүй, мүсәпірхана.

1. Саманилер қалайша Араб халифатынан тәуелсіз болады?
2. Ысмайыл Самани туралы не білгендеріңді айтып бер?
3. Не себептен Мауароуннахрдың тәуелсіздікке ұмтылуы Араб халифатына ұнамады?
4. Не себептен сафарилер мен саманилер ортасында соғыс тұтанды?
5. Саманилерде басқару жүйесі қалай болған?
6. Саманилер Исламға қандай мән берді?
7. Саманилерде қорғаныс жұмыстары қандай тәртіппен жүргізілген?

§ 15. САМАНИЛЕР ДӘУІРІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙ

Тірек сөздер: Экономикалық тіршілік. Ішкі және сыртқы сауда. Ақша айналымы.

Ауыл шаруашылығы

IX–X ғасырларда Мауароуннахр және Хорезм халқының негізгі бөлігі суармалы егіншілікпен шұғылданатын. Суару құрылымдары арқылы су шығарылып, игерілген құнарлы алқаптарда *астық, күріш, мақта, көкөніс, бақша өнімдерін өсіру* және *бағбаншылық* жоғары дәрежеде дамыды. Алқаптарда мақта өсіруге көп жер бөлінген.

Бағбаншылық және мал шаруашылығы

Бағбаншылық мәдениеті кең өрістеген. Мауароуннахр мен Хорезмде көкөніспен бақша егіндері мол болған, қауындарының дәмі тілді үйірген.

Диқаншылық салығы – *хираждан* қазынаға түсетін табыс мемлекет кіріс-шығысының үлкен бөлігін қамтитын еді. Сол үшін саманилер мемлекетте диқаншылық шаруашылығын өркендетуге үлкен мән берді.

IX–X ғасырларда Мауароуннахр және Қорасанда мал шаруашылығы жоғары деңгейде өркендеген. Мемлекеттің далалары мен тау баурайындағы жайлауларда *қой* және *ешкі*, *жылқы* мен *түйелер* бағылды. Қыстақтарда, әсіресе, ірі қара мал көп еді. Мал шаруашылығы халықты шаруашылық өнімдерімен қамтамасыз етіп қана қоймай, шаруашылықтың барлық тармақтарына ат-көліктер де жеткізіп берген. Әсіресе, мемлекеттің әскери жасақтарын, атап айтқанда, атты әскерлерін ат-көлікпен қамтамасыз етуде үлкен мәнге ие болған.

Қолөнершілік

Мауароуннахр және Хорезм қалаларында *тоқымашылық, құмыра жасау, темір ұсталығы, мыскерлік, зергерлік, шыны жасау, ағаш шеберлігі* сияқты кәсіптік-мамандықтар дамыды. Нәтижеде қалалардың жалпы көрінісі түбегейлі өзгерді. Мұнда үлкен-үлкен күмбезді, әшекейлі ұстынды ғимараттар, шеберханалар, мешіттер, медресе, қонақүйлер, кесенелер және керуенсарайлар бой көтерді. Қалалар оннан астам қақпалы үлкен қолөнершілік орталығына айналды.

Қаланың дөңестеу жеріне құрылған аркада, әдеттегідей, патша ордасы – *сарай*, қазына, теңгелер соғатын шеберхана және қамаухана орналасты. Оның орталығында *регистан алаңы, кеңселер, мекемелер, әкімшілік сарайы*, сондай-ақ, әмірзадалар, сарай бектері, діндарлар, жер иеленуші диқандар сарайлары, жабдықтар, ер-тұрман жасайтын шеберханалар, қолөнершілік дүкендері және сауда орындары жайғасқан.

Самарқанда жоғары сапалы қағаз дайындалды. **Шаш** өзінің кен өндіру *тауарларымен* және *былғары өнімдерімен*, ал **Илақ** күміс және *қорғасын кендері* және күміс *теңге соғатын шеберханасымен* әйгілі болды. **Хорезмде** қайық жасау дамыды. Хорезм мен Термізде жасалған қайықтар Әмудария бойлап Арал теңізіне дейін үздіксіз тауар тасып, саудагерлердің жүгін жеңіл, алысын жақын еткен. Бұл дәуірде қалалармен бір қатарда қыстақтар да мемлекеттің экономикалық өмірінде елеулі орынға ие болды. Бұхараның *Зандана қыстағында*

тоқылған қуқыл сарғыш түсті бөз «занданиша», ал Самарқанның Вадор қыстағында әзірленген мата «вадари» деген атпен Шығысқа әйгілі болатын.

Кен өндірушілік

Мауароуннахрдың таулы аймақтарында бұрыннан-ақ жалғасып келе жатқан кен өндірушілік кәсібі IX–X ғасырларда өте жоғары дәрежеде дамиды. Зарафшан және Ферғана өлкесі тауларынан *темір, қорғасын, күміс, сынап, мыс, қалайы, көгілдір ақық, мүсәтір* қазып алынды. Тіпті, Ферғанадан сол кездерде-ақ *тас көмір* мен *мұнай* табылып, өңделген. Кендердің маңында рудаларды ерітіп, одан өнімдерді айырып алатын теміршілер мен кеншілердің қыстақтары болған. **Илақ** облысы күміс пен қорғасын өндірудің ірі орталықтарының бірі болатын.

Ішкі және сыртқы сауда

IX–X ғасырларда мемлекетте ішкі және сыртқы сауда ұлғайды. Көне керуен жолын бойлап құдықтар қазылып, әрбір бекетке қалашықтар құрылады. Керуендер өтетін қала мен қыстақтарда керуенсарайлар тұрғызылады.

Солтүстік жол арқылы Оңтүстік Сібір және Моңғолияға Мауароуннахрдың қала мен қыстақтарынан бөз, киім-кешек, ертұрман, қылыш, ыдыстар, зергерлік бұйымдары, дәрі-дәрмек, кептірілген жеміс, күнжіт пен зығыр майы тәрізді тауарлар апарылған. Сібірден әртүрлі қымбатбағалы аң терілері, мал және шаруашылық өнімдері әкелінген. Маман ғалымдардың атап өтуінше, VII–IX ғасырларда Қытаймен болған саудада *шай, жібек мата, тұз* және *ат* негізгі орынды алған. Әрбір ат Қытай базарында (тобы 12,8 метрлі) 50 орам жібек матаға айырбасталған (бартьер). Шайдың бағасында әрбір аттың бағасы 56 кг жоғары сортты шайға тең болған. Бірнеше «жин» (600 гр.)

шайға бір бас қой айырбасталған.

VII–VIII ғасырла шай негізгі импорт өнімдерінің біріне айналған. Қытайша «ча» немесе «мың» деп аталған хош иісті шай және оның селекциясы бұл дәуірде Шығыс Түркістан арқылы Түркістан

Саманилерде Абдумәлік бин Нұх теңгесі. Самарқан.
961-962 жылдар.

еліне, ал одан соң басқа мемлекеттерге кең таралып, халықтың тұрмысында күнделікті тұтынатын шөлді қандыратын тамаша ішімдікке айналған.

Еділ, Хазар және Болгарияға Мауароуннахр және Хорезмнен күріш, кептірілген жемістер, тәттілер, тұздалған балық, мақта, шәйі маталар, мәуіт, мақпал және кілемдер апарылған. Болгария мен Хазардан қымбатбағалы аң терілері, шамдар, шоқайма қалпақтар әкелінген.

Ақша

Ішкі базарларда «фалс» деп аталған мыс тиындар, ал халықаралық саудада күміс теңге – *дирхамдар* қолданылған.

Мыс тиындарды орталық өкімет те, сондай-ақ, билеуші әулет өкілдері болған кейбір облыс әкімдері де шығара беретін. Күміс теңгелер тек үкімет басшысы атынан **Марв, Самарқан, Бұхара** және **Шашта** мемлекеттік теңге соғу шеберханаларында ғана әзірленетін. Саманилер «ысмайыли», «мұхаммеди» деп аталатын бірнеше күміс дирхамдар шығарған. Олардың арасында «ысмайыли» теңгесі жоғары сапалы таза күмістен соқтырылып, негізінен халықаралық сауда айналымында қолданылған.

1. Саманилер дәуірінде ауыл шаруашылығының қай салалары өркендеді?
2. Қолөнершіліктің қай түрлері дамыды?
3. Саманилердің ақша бірліктері туралы не білесіз?
4. Кен өндіруде қандай пайдалы қазбалар қазып алынған?
5. Ішкі және сыртқы сауда туралы не білесіз?
6. Түркістанда қашаннан бастап шай пайдаланыла бастады?

§ 16. IX–X ҒАСЫРЛАРДА ЖЕР-МҮЛІК ҚАТЫНАСТАРЫ. САМАНИЛЕР ӘУЛЕТІНІҢ ТОҚЫРАУЫ. ҒАЗНАВИЛЕР МЕМЛЕКЕТІ

Тірек ұғымдар: *Мүлки султани. Жеке меншік жерлер. Мүлки хос. Саманилер өкіметінің тоқырауы.*

Жер иеленушіліктің түрлері

Саманилер билігі тұсында жер иеленушіліктің «мүлки султани», «меншіктік жерлер», «уақыш жерлері», «мүлки хос» және «қауымдастық жерлер» деп аталатын 5 түрі болды.

Жоғары мәртебелі діндарлар мен сейіттердің қолындағы жерлер **«мүлки хос»** деп аталды. Мұндай жеңілдіктерге ие болған жер иеленушілер мемлекетке көбінесе өнімнің 1/10 бөлігі есебінде «ушур» салығын ғана төлеген. Билеуші әулет және жоғары топ өкілдеріне мемлекетке қызмет еткені үшін сыйға тартылған жерлер — **иқто** жерлері делінген.

Иқто мүлкі

Х ғасырда ірі мансап иелеріне мемлекетке сіңірген еңбектері үшін жер мен судан тұратын үлкен-үлкен мүліктер сыйға берілген. Мұндай мүлік **«иқто»**, оған ие болған мүлік иелері **«мұқто»** не **«иқтодор»** деп аталды. Иқто ретінде кейбір облыс яки қалалар және аудандар да сыйға тартылған. Иқто алғашында негізінен жоғарғы тап шенеуніктері: әулет мүшелері — әмірзадалар, ірі мансап иелеріне сыйға берілген. Иқто мүліктері бастапқыда өмірлікке емес, белгілі бір мерзімге ғана беріліп, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалмаған. Иқто иелері өзіне тарту етілген жердегі тұрғындардан алынатын салықтың тек белгілі бір бөлігін жинап алу құқығына ие еді.

Бұдан тыс, қыстақ қауымдастығының ықтиярындағы белгілі бір көлемдегі жер алаңдары да сақталып, олар **«қауым жерлері»** деп есептелді. Олар негізінен су шықпайтын және тау бөктерлеріндегі алқаптар еді.

Барзикор — қосшылар

IX–X ғасырларда ірі жер иелері кадиварларды істетуден гөрі өз жерлерін қыстақ қауымдарының жері аз тұрғындарына жалға беруді тиімді санады. Сол заманда жалданушылар **«барзикор»** немесе **«қосшылар»** деп аталды. Барзикор қосшылардың серіктестікке еккен жерлерден түскен өнімнен алатын үлестері әртүрлі еді. Егер барзикор өзінің тұқымы және қосымен диқаншылық етсе, оның үлесі өнімнің 1/3, 1/4 тіпті 1/5 бөлігі мөлшерінде белгіленетін еді. Не қосқа, не тұқымға ие болмаған қосшы өнімнің 1/10 яки 1/12 бөлігіне ие болған. Мемлекет салығы (хираж бен ушур) жер иесінен де, барзикордан да жеке-жеке алынатын еді.

Саманилер мемлекетінің тоқырауы

Саманилердің әскери жорықтары, билеушілер әулетінің ішкі келіспеушіліктері, жергілікті әкімдердің бейбас іс-әрекеттері барған сайын күшейе түсті. Соның салдарынан мемлекетте экономикалық дағдарыс

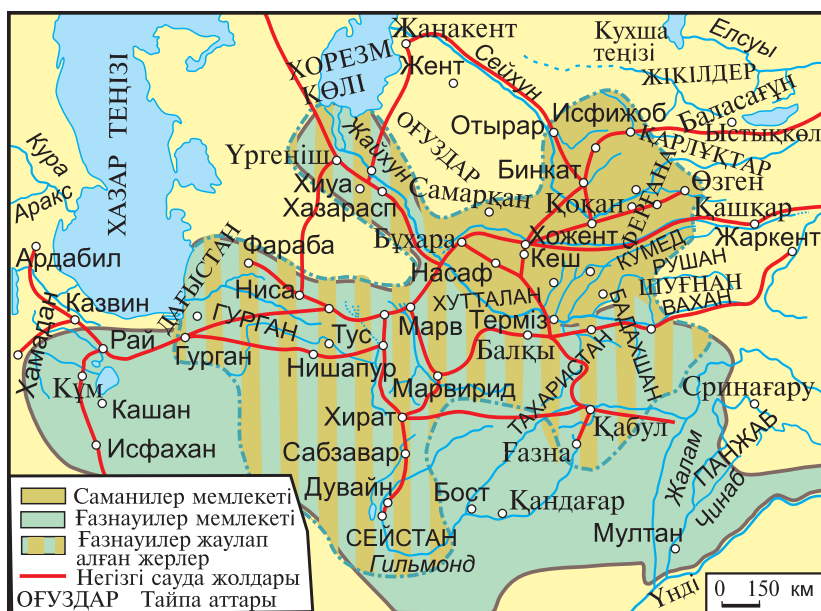

жүзеге келді. Тіпті әскерлерге, соның ішінде әмірдің тұрақты түрік сардарлары жасағына жалақы төлеуге қаржы табылмады. Мұндай ауыр жағдайдан шығу үшін 942 жылы халықтан екі рет салық өндіріп алынды. Тым көп тәртіпсіздік мемлекетте жағдайды шиеленістіріп, халықтың түрлі топтарының өкіметке қарсы қозғалуына себеп болады.

Саяси жағдай **Нұх** (943–954) және оның немересі **Нұх II** (976–997) билік жасаған дәуірде тіптен ұшығып кетті. 947 жылы Нұх пен Насырдың немере ағасы **Ибрахим** бүлік шығарды. Сарай сарбаздары және Шағаниеннің ірі жер-мүлік иесі **Әбу Әли Шағанидің** көмегімен ол Бұхара тағына отырды.

Көп уақыт өтпей-ақ **Әбу Әли Шағанидің** өзі де билеушіге қарсы бүлік шығарады. **Нұх** көтерілісті күшпен бастыра алмайды. 952 жылы Әбу Әли Шағаниді ол әуелі Шағаниенге, кейін Қорасанға әкім етіп тағайындауға мәжбүр болады. 961 жылы Бұхара әскери қызметкерлерінің көтерілісі шығады. Көтерілісшілер әмір сарайын талан-тараж етіп, өртеп жібереді. Мұндай оқиғалардың жиі-жиі қайталанып тұруы, сөзсіз, орталық өкіметтің әлсіреп қалғанының белгісі еді.

МАУАРОУННАХР (IX–XII ғасырларда)

Фазнауилер мемлекеті

Мемлекетте өтіп жатқан ауыр дәуірде Саманилер мемлекетінің түрік сақшыларынан құралған сарай әскерінің саяси беделі өте күшті болған. Өйткені әскери және қорғаныс істері толық олардың қолында еді. Түрік қолбасшылары қызметтерінің орнына самани әмірлері көпшілік қабілетті қолбасшыларды **Хажиб-ул-хажиб** немесе **Хажиб-ул-бузрук** секілді жоғары әскери мансаптарға тағайындап, оларға тіпті кейбір облыстарды басқару құқықын да берген. **962–963 жылдары** Фазна облысын **Алыптегін** аймақ бастығы және сарбаздар әмірі ретінде басқарған. Фазна және Кабул облыстарын ол дербес өзі билеуге тырысып, Фазнауилер мемлекетіне негіз салған. Бұл жас түрік мемлекеттің астанасы Фазна қаласына орналасқан. Фазнауилердің саяси беделі **Сабұктегін** дәуірінде (977–997) артып, саманилер тән алған. Ал **Махмұт Фазнауи** дәуірінде (997–1030) оның аумағы кеңейіп, Шығыстың ең құдіретті мемлекеттерінің біріне айналған. Мемлекет шекарасы батыста Рай және Исфахан қалалары, Каспий теңізі, солтүстікте Хорезм және Арал теңізіне дейін созылған. Ал Шығыста Солтүстік Үндістанның көлемді бөлігін өз құрамына қамтыған және Оңтүстік Балужистанға дейін жеткен еді. Саманилер әулеті ыдыраған соң, **Махмұт Фазнауи** Қорасан аумағын, содан соң Хорезм мемлекетін (1017) де өз патшалығына қосып алған. Бірақ **Махмұт Фазнауи** дәуірінде (1030–1041) мемлекет облыстары бірінен соң бірі қолдан шығып, дағдарысқа ұшыраған. Нәтижеде **1186 жылы** толық ыдыраған.

Фазнауи мемлекетінің басқару жүйелері

Фазнауидің мемлекеттік құрылымы және басқару жүйелері ежелден дамып келе жатқан түркі мемлекетшілік негізінде құрылғанмен, ол өзіне тән мекемелік ерекшелікке ие еді. Уәзір жүйесінде әскери, елшілік және ресми шаралар, қаржы және хабар-пошта хатшылық қызметтер атқарған. Облыс билеушісі **воли**, қала әкімі **төраға (раис)** деп аталған. Облыста басқару жұмыстарын **амид**, ал қалаларда **кутвол** іске асырған. Мемлекет құдіретті әскерге ие еді. Бас қолбасшы — **сипахсолор**, әскери басшы — **солор**, ал әскери бөлімдер **сарханг** деп аталған. Жасақта әскери кемелер (өзен және теңіз флоты) де болған.

Ғазнауилер мемлекетінде ғылым мен білім және мәдениет, оның ішінде, әдебиет өркендеген. Махмұт Ғазнауи түрік ана тілімен бірге парсы, араб және пахлави тілдерін де жетік білген, өлең жазған. Астана сарайында 400-ден астам ғалым, ақын және өнерпаздар шығармашылық жасаған. Әбу Райхан **Беруни**, **Насыр Хусрав**, **Гардийзи** және **Байхақи** сияқты ұлы ойшылдар Ғазнада жасаған. Беруни «*Қонуни Маъсуди*», Байхақи «*Тарихи маъсуди*» шығармаларын сұлтан Маъсудқа арнаған. **Әбіл Қасым Фердауси** әйгілі «*Шахнаме*» дастанын Махмұт Ғазнауиге тарту еткен. Ғазнауилер мемлекетінде құрылыс және сәулетшілікке де оңтайлы назар аударылған. Ғазна, Балқы, Нишапур, Лахур және басқа қалаларда көптеген медреселер, мешіт, ханақаһ және сарайлар құрылып, кітапханалар жұмыс істеген. Бау-бақшалар өсіріліп, әсіресе, астана Ғазнауи қаласы көркейтірілген.

1. Жер иеленудің қандай түрлері бар?
2. Барзикорлар және қосшылар кімдер еді?
3. Екіншілердің әлеуметтік жағдайы туралы айтып бер.
4. Саманилер өкіметінің дағдарысқа ұшырау себептерін айтып бер.
5. Ғазнауи мемлекеті туралы нелерді біліп алдың?
6. Ғазнауи қаласында қандай ғалымдар еңбек еткен?

§ 17. ҚАРАХАНИЛЕР МЕМЛЕКЕТІ ЖӘНЕ МАУАРОУННАХР

Тірек ұғымдар: *Қараханилер мемлекеті. Мауароуннахрдың жаулап алынуы. Қараханилер мемлекетінің ыдырауы. Мемлекетті басқару. Қарақытайлар шабуылы.*

Қадірлі оқушы! Сен VIII ғасыр орталарында Жетісу өлкесінде болған Қарлұқтар мемлекетін еске түсір. X ғасыр орталарында Қарлұқтар Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауы және Қашқарда тіршілік еткен *яғма* тайпасы, сондай-ақ өздерінен солтүстік-шығыста жасайтын *шігіл*, шығыста орналасқан *оғуз* және басқа тайпалармен бір одаққа біріккен. Бұл үлкен аумақта

бастапқыда «Қағандар өлкесі» деп аталған мемлекет құрылады. Осы мемлекет билеушілері «жабғу» деп аталған атақтың орнына өздерін «қарахан» деп яғни «ұлы хан» деп атайды. **XI–XII ғасырларда «Қағандар өлкесі»** өркендеп күшейген соң, «Қарлұқ-Қарахандар» мемлекеті деп аталған. Осы ірі мемлекет көп тайпалар одағы негізінде құрылғандығынан билеушілері «арыстанхан», «бұғрахан» және «тамғашхан» деген атақтармен аталған. Бұл үш атау жоғары дәрежелі билеуші мағынасын білдіреді. Ал жоғарылық немесе ұлылық ежелгі түрік халықтарында «қара» сөзімен сипатталған. Сондықтан таққа отырған Арыстанхан немесе Бұғрахан және Тамғашхандар «қарахан» деп тән алынған. Ал олар билеген мемлекет соңынан тарихта рәміздік түрде «Қараханилер мемлекеті» деген атпен абыройға ие болған.

**Қараханилердің
Мауароуннахрға
шабуылы**

992 жылы Харун Бұғрахан бастаған қараханилер Мауароуннахрға қарсы шабуылға шықты. Бұл дәуірде саманилер әулеті шиеленіскен ішкі қақтығыстардың иіріміне түсіп қалған

болатын.

Қараханилер Бұхараны еш қарсылықсыз басып алды. **Нұх ибн Мансур** қараханилерге қарсы күресу үшін Ғазнадағы әкімі **Сабұктегінді** көмекке шақырады. Ол 20 мыңдай әскермен Мауароуннахрға келеді. **Нұх**пен бірігіп, бірнеше шайқастан соң қараханилер әкімінің әскерлері жеңіледі. Мұның есесіне **Нұх Сабұктегінді** Қорасанның әкімі етіп тағайындайды, нәтижеде Ғазна мен Қорасанда **Сабұктегін** мен ұлы **Махмұттың** саяси билігі нығаяды.

996 жылы қараханилер Мауароуннахрға тағы да шабуыл жасайды. Осындай қиын жағдайда қиянат жасалады, яғни Сабұктегіннің әскері Бұхараны басып алады да қараханилермен келіссөз жасап, оған сәйкес Сырдария су қоймасы қараханилер қолына өтеді. Ал Сабұктегін Әмударияның оңтүстігіндегі жерлерге, солар қатарында, Қорасанға билеуші болып алады. Саманилерге Мауароуннахрдың орталық бөлігі ғана беріледі. Бірақ көп уақыт өтпей, **999 жылы** Бұхараны **Насыр Илақхан** басшылығындағы қараханилер бағындырған соң, саманилер билігі түпкілікті жойылады.

**Қараханилер
мемлекетінің бөлінуі**

Қараханилер енді Қорасанды да өз мемлекеттеріне қосып алу үшін әрекетке кіріседі. Арадан көп өтпей, қараханилер мен ғазнауилер ортасында сұрапыл соғыс басталады. **1006 және 1008 жылдары** қараханилер Қорасанға қарсы екі рет жорыққа шығады. Бірақ **Махмұт Ғазнауи** қараханилерге қарсы соққы беріп, Қорасанды өз мемлекеті иелігінде сақтап қалуға қол жеткізеді.

Бұл кезеңде салжұқилер ғазнауилерге қауіп тудыра бастайды. Салжұқилермен күрес күшейе түседі. Осы жағдайдан пайдаланған қараханилердің жергілікті билеушісі «*бұғрахан*» атағына ие болды.

Ибрахим Бөрітегін 1038 жылы Әмудария жағалауындағы облыстар – **Хутталан, Вахш, Шағаниенді** ғазнауилерден тартып алады. Көп ұзамай ол Мауароуннахр мен Ферғананы да өзіне бағындырып, дербес саясат жүргізе бастайды. Нәтижеде қараханилер екі дербес мемлекетке бөлініп кетеді. Бірі астанасы **Баласұғын** болған **Шығыс қараханилер**, екіншісі астанасы **Самарқан** болған **Мауароуннахрдағы Қараханилер мемлекеті** еді.

**Мемлекетті
басқару**

Қараханилер мемлекетті облыстарға бөліп басқарған. Оларды *илақхан* мен *такиндер* (немесе тегін) басқарған. Әкімдері тек қараханилер әулетінің илақхан шеніне ие болған мүшелерінен сайланған. Илақхандар өз аттарынан тиын-теңгелер соқтырды, облыстардың дербестігіне ұмтылды. Мауароуннахр илақханы қарахани илақхандары арасында үлкен абыройға ие еді. Ол Самарқанда таққа отырған. Облыс басқару әкімшілігінде саманилер кезіндегідей уәзірлер, сахиб-баридтер, қаржы уәзірлері қызмет етті. Ал қалаларды *қала әкімі, төраға (раис)* басқарды. Қараханилер мемлекетте өз биліктерін нығайту үшін мұсылман діндарларымен жақын, достық қарым-қатынастар орнатады. Бұл кезде имамдар, сейіттер, шайхтар және садрларға құрмет күшейіп, олардың абырой-беделі бұрынғыдан да арта түсті.

Қарахани билеушілері бұл кезеңде әлі отырықшылыққа көшпеген болса да, диқаншылық аймақтары мен қалалардың мәдени маңызын жақсы түсінді. Олар **Баласұғын, Қашқар, Тараз, Өзген, Самарқан** пен **Бұхара** тәрізді қалаларды мемлекет немесе облыс астаналарына айналдырып, қалалармен байланысты күшейтті.

Қарақытайлар шабуылы

Саяси тұрғыдан барған сайын нашарлай түскен Қараханилер мемлекеті өзінің бұрынғы абыройынан айырылып, салжұқилердің қысымына түсті және оған кіріптар болып қалды. **ХІІ ғасырдың 30-жылдарының аяғына** қарай Қараханилер мемлекеті шығыстан келген жаңа басқыншылар – көшпенді **қарақытайлар** (моңғол тайпаларының) шапқынына душар болады.

Гурхан Баласұғын қаласын Қарақытайлар мемлекетінің астанасына айналдырады.

Жетісуға орнығып алған Қарақытайлар жеделдікпен Сырдарияның орта ағысына қарай жорық жасайды. Олардың әскерлері алдымен Шаш пен Ферғанаға, содан соң Зарафшан мен Қашқадария облысына бастырып кіреді. **1137 жылы** олар **Хожент** қаласы маңында қараханилердің илақханы **Махмұтқа** ойсырата соққы береді. Өзара бітім жасалып, үлкен табан алынған соң, елдеріне қайтып кетеді. Дегенмен бітім ұзаққа созылмайды. Арадан төрт жыл өткен соң қарақытайлар Мауароуннахрға тағы да жорық жасайды. **1141 жылы** болған шайқаста Қарақытайлар жеңіске жетеді. Нәтижеде Қараханилер мемлекеті ыдырайды.

1. Қараханилер мемлекеті қалай құрылды?
2. Қараханилердің Мауароуннахрға жасаған шабуылы туралы айтып бер.
3. Қараханилер мемлекетінің екіге бөлінуі қалайша жүзеге келді?
4. Қараханилер мемлекетті басқаруды қалай ұйымдастырған?
5. Қарақытайлар шабуылы қай облыстардан басталды?

§ 18. XI–XII ҒАСЫРЛАРДА ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙ

Тірек ұғымдар: «Диқан» атауының жаңа мағынасы.

**Ауыл
шаруашылығындағы
жағдай**

XI ғасырда Мауароуннахрға кіріп келген көшпенді малшылар егін егілген алқаптарды таптап, аяқасты етеді. Шабындықтар мен жайылымдарға айналдырылған егін алқаптары қараханилер әулетінің тірегі болып табылатын тайпалардың негізгі меншігіне айналдырылады.

Жергілікті жер иеленуші диқандар мен көшпенді малшылар ортасында шиеленіс күшейіп, диқандарға қарсы күрес қатаң сипат алды. Қараханилердің қысымы салдарынан жер иеленуші диқандар жан сақтау үшін өз жерлерін тастап кетуге мәжбүр болады.

Қараханилер үстемдігі дәуірінде жергілікті жер иеленуші диқандар жер-су мүліктерінен және мемлекетте ие болған саяси беделінен айрылып, қоғам тіршілігінде өзінің бұрынғы орны мен мәнін біржола жоғалтты.

**Қалалар, сауда және
көленершілік
махаллалары**

XI ғасырдан бастап жерден пайдалануда *икто тәртібі* өте кең тарады. Қараханилер билік еткен әулеттің өкілдерінен тыс жоғары дәрежелі әскерлер, мемлекет әкімдеріне және жергілікті шонжарларға да үлкен-үлкен жер алқаптарын икто ретінде тарту етеді. Икто тәртібі қараханилер үшін бойсұндырылған мемлекеттердің халықтарынан салықтарды өндіру басқарудың ең қолайлы түрі болып есептелген.

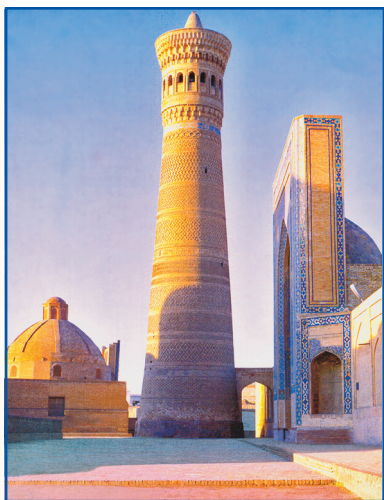
Сөйтіп, **XI–XII ғасырларда** Мауароуннахр мен Қорасанда **икто** жерлері ұлғайып, жеке меншіктің негізгі қалыптарының біріне айналды.

Бұл кезеңде мұсылман дінбасыларына көңіл бөлудің күшеюі және мемлекеттегі саяси ықпалының артып баруымен уақып жерлері де біраз көбейді.

*** XI–XII ғасырларда «диқан» деген ұғым өзінің «қыстақ әкімі» дегенді білдіретін түпкі мағынасын жоғалтты.**

**Бұхара. Калон мұнарасы.
XII ғасыр.**

өнімдерін өндіретін және тиын-теңгені қолдану арқылы жүргізілетін базар саудасының орталығына айналды. Қала орталықтарында сәулетті сарайлар, мешіт, медреселер, мұнаралар мен моншалар сынды көптеген көрнекті ғимараттар бой көтерді. XI–XII ғасырдың сырлы ою-бедерлі, саздан жасалған ыдыс-аяқтары, түрлі-түсті шыны бұйымдары, әшекейлі мыс ыдыстары өзінің алуандығы және жоғары дәрежелі нәзіктігімен ерекшеленіп тұратын еді.

Қолөнершіліктің дамуы және ішкі және сыртқы сауданың ұлғаюымен базар саудасында ақшаға деген сұраныс артады. Нәтижеде күміс пен мыстан көптеген тиындар мен теңгелер соқтырады. Сол кезеңдерде Баласұғын, Тараз, Өзген, Ташкент, Самарқан, Бұхара және басқа да қалаларда ақша шығаратын ұстаханалар болған.

Бұл замандарда барзикорлар орта ғасырлардың бас кезіндегі кадиварларға қарағанда ерікті болып саналса да, оларға мемлекет әртүрлі салықтар мен түрлі міндеттемелер жүктейтін. Суару жүйелерін, тоғандар, жолдар мен бекіністер салу және оларды жөндеу істерінде қатысуы шарт еді. XI–XII ғасырларда қалалар кеңейді, халқының саны көбейіп, бұрынғыдан да шоғырлана түсті. **Самарқан, Бұхара, Терміз, Өзген, Ташкент** сияқты қалалар ішкі және сыртқы сауда үшін алуан түрлі қолөнершілік

1. «Диқан» деген ұғым не үшін өзінің түпкі мағынасын жоғалтты?
2. Жер иелену туралы нелерді білдің?
3. Икто тәртібі туралы айтып бер.
4. XI–XII ғасырлардағы тауар, ақша айналымдары қандай болады?

§ 19. ХОРЕЗМ МЕМЛЕКЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨРКЕНДЕУІ

Тірек ұғымдар: Тәуелсіздік үшін күрес. Хорезмшахтар мемлекеті. Ішкі шиеленістер.

Маъмундар дәуіріндегі Хорезм

Хорезмшахтар мемлекеті IX–X ғасырларда **тахири, сафари** және **саманилер** қоластында болған. X ғасырдың соңында Хорезм экономикалық жағынан бұрынғыдан да тез дами бастаған. **X ғасырдың соңында** VIII ғасырдың басындағы үш қаланың саны отыз екіге жетті. X–XI ғасырларда Хорезм аймақтағы ірі сауда орталықтарының біріне айналған. Хорезм саудагерлері шаруалар (қазіргі Түркменстан және Қазақстан), сондай-ақ **Еділ** (Волга) бойындағы **Хазар** және **Болгар патшалықтары**, сонымен қатар Шығыс Еуропаның **славян халқымен** сауда жүргізген. Сауда қатынастарын нығайтуда, әсіресе, **Үргеніш** (Гурганч) қаласы маңызды рөл атқарған. Оның әкімі «**Гурганч мірі**» деген атпен мадақталған.

995 жылы Гурганч мірі **Маъмун ибн Мұхаммед** Кат қаласын басып алып, Хорезмнің екі бөлігін біріктірді және Хорезмшах атағына ие болды. Солайша африғилер әулеті жойылып, маъмундар үстемдігі басталды. **Көне Үргеніш** Хорезмшахтар мемлекетінің астанасына айналды. Қысқа дәуір аралығында маъмундықтар Хорезмшах мемлекетін әлеуметтік, саяси, экономикалық және мәдени жағынан өркендетті. Мемлекет облыс, қала және қыстақтарға (бекіністерге) бөлініп басқарылды.

Хорезмшах мемлекеттің жоғары және дербес билеушісі болып саналды. Үргеніште шах сарайы, орталық басқарма – хатшылық кеңсесі ұйымдастырылды. Оның құрамында егін шаруашылығы, сауда, қаржы, салық, қала және қыстақтарда бейбітшілікті сақтау үшін әскери жұмыстармен айналысатын мекемелер қызмет атқарған. Мемлекеттің ең жоғары лауазымдарының бірі уәзірлік – үлкен қожайын (хужаи бузрук) лауазымына ие еді. Ол кеңсе хатшылығының жұмыстарына жауапты болған. Әскери жорықтар кезінде патша атынан мемлекетті басқарған.

Маъмундар дәуірінде Хорезмде ғылым мен білім және мәдениет өркендеп, Маъмун академиясы – «Білімділік және ағартушылық үйі» («Дорул Хикма ва маориф») ұйымдастырылды. Осы білім ордасында ұлы энциклопедист ғалымдар

шығармашылық еткен, өздері ашқан жаңылықтары және шығармаларымен Хорезмшахтар мемлекетінің беделін жоғары дәрежеге көтерген. Бірақ бұл мәдени көтерілу көпке созылмаған.

**Тәуелсіздік
үшін күрес**

1017 жылы Махмұт Фазнауи жаулап алып, тәуелсіздігінен мақрұм болған Хорезм көп өтпей-ақ (1040) Салжұкилер мемлекетіне тәуелді болып қалды. Салжұкилер билеушісі **Мәлікшах** өз әкімдерінен **Ануштегінді** Хорезмге әкім етіп тағайындайды. Ануштегіннің өлімінен кейін Хорезмге оның мұрагері **Құтбиддин Мұхаммед** (1097–1127) әкім болады. Ол «хорезмшах» шенін қалпына келтіріп, осындай ұлы атпен аталғанымен, Салжұкилер мемлекетінің адал әкімі болып қала берді. Хорезмнің тәуелсіздігі Құтбиддин Мұхаммедтің ұлы **Атсыздың** (1127–1156) есімімен тығыз байланысты.

Атсыз алдымен түрікмендер мен қыпшақтарды бойсұндырады. Хорезммен экономикалық тұрғыдан байланысты Сырдарияның төменгі ағысын және Маңғыстау түбегін қоластына қаратады. Атсыз Каспий теңізінің жағалауларынан Сырдарияның орта ағысына дейінгі жерлерде Хорезмшахтар мемлекетінің іргетасын қалайды.

**Хорезмшахтар
мемлекетінің құрылуы**

Атсыздың саясатын оның мұрагерлері **Еларыстан (1156–1172), Сұлтаншах Махмұт (1172) және Текеш (1172–1200)** жалғастырады. XII ғасырдың екінші жартысында Мауароуннахр мен Қорасанда жағдай ауырлай түседі. **1153 жылы Сұлтан Санжарға** қарсы көшпенді оғуздар көтеріліске шығады. Соның салдарынан Салжұкилер мемлекеті қатаң соққыға ұшырап, күйрейді.

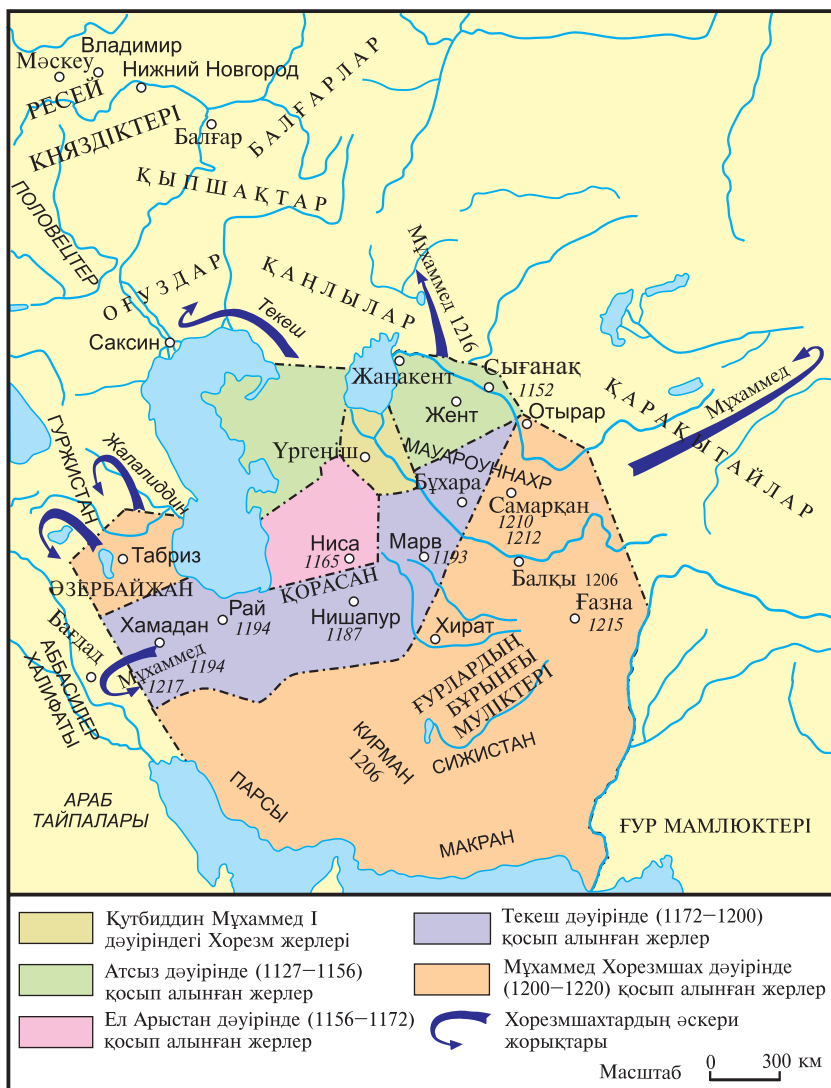
Алдымен одан **Кіші Азия** мен **Кермен** бөлініп шығады. Содан соң Парсы, Әзербайжан және Қорасан облыстары дербестік алады. Осындай саяси жағдайда, әрине, Хорезмнің билік шеңбері кеңейіп, тәуелсіздігі нығая түседі. Хорезм мемлекеті, әсіресе, Атсыздың немересі Текеш билігі тұсында мейлінше ұлғаяды. Ол **1187–1193 жылдарда Нишапур, Рай және Марв** қалаларын басып алады. Ал **1194 жылы** салжұкилердің сұлтаны Тұғрулға ойсырата соққы беріп, Иранды Хорезмге қаратады.

**Мемлекет аумағының
кеңеюі**

Текештен соң оның ұлы **Алауиддин Мұхаммед (1200–1220)** те Хорезм

ХОРЕЗМШАХТАР МЕМЛЕКЕТІ

мемлекетін ұлғайту саясатын жалғастырады. **1206 жылдан** бастап Мауароуннахрды қарақытайлардың қарамағынан азат етуге кірісті. **1210 жылы** Талас өлкесінде қарақытайлар жеңіледі. Жетісуға дейінгі жерлер Хорезмшахтар мемлекеті иелігіне алынады.

XIII ғасырдың басында Хорезм өте үлкен аймақты алып жатқан құдіретті мемлекетке айналады. Оның солтүстік-батыс және батыс шекарасы Арал және Каспий теңізі жағалауларынан оңтүстік батыста Иракқа дейін созылып жатты. Оңтүстік-шығыс аумақтары Ғазна уәлаятынан, ал солтүстік-шығыс шекарасы Жетісу мен Дешті Қыпшақтан өтетін еді.

Шығыстағы бұл үлкен мемлекеттің астанасы **Үргеніш** қаласы еді. Ал билеуші Мұхаммед Хорезмшах **«Искандари Сони»** (Екінші Ескендір) деп мадақталған. Оның сарайында 27 билеуші және олардың уәкілдері әрдайым бағынышты болған.

Ішкі қайшылықтар

Мемлекет қарақытайлардың зұлымынан құтылғанымен, еңбекші халықтың жағдайы жеңілдей қоймады. Керісінше, хорезмшахтардың әскери жорықтары, салық саясатындағы тәртіпсіздіктер, әмір мен жергілікті билеушілердің езгісінен мемлекет халқының материалдық тұрмыс жағдайы ауырлай түсті, ауыл шаруашылығы да нашарлап кетті. Бұл, сөз жоқ, қала мен қыстақ халқының Хорезмшахқа қарсы наразылығын өршітті. Нәтижеде, 1210 жылы Отырар халқы, ал 1212 жылы самарқандықтар ереуілге шығады. Мұхаммед Хорезмшах көтерілісшілерді аямай бастырып тастайды.

Облыс билеушілерінің бүліктері, халықтың көптеген топтарының наразылығы, әскер мен сарайда қастандықтардың өрістеуі мемлекеттің тұрақсыз жағдайын анық байқататын. Сондықтан да мемлекет ұзақ өмір сүрмеді.

1. Хорезмнің тәуелсіздік жолындағы күресі және оның билеушісі Атсыз туралы айтып бер.
2. Хорезмшахтар мемлекетінің құрылуы жөнінде не білесің?
3. Неліктен хорезмшах «Искандари Сони» деп мадақталды?
4. Хорезмшахтар мемлекеті неге әлсізденді?

§ 20. ОРТА АЗИЯЛЫҚ ОЙШЫЛДАР. ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫ

Тірек ұғымдар: *«Байтул ул-хикма». Ұлы ғұламалар. Араб тілінің маңызы. Хадис. Калом ілімі. Фихх.*

«Байтул ул-хикма»

IX–XII ғасырларда Мауароуннахр мен Қорасанда болып жатқан саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістер мемлекеттің мәдени өміріне де күшті ықпалын тигізді.

Мауароуннахрды арабтар басып алған соң, жаулап алынған басқа мемлекеттер сияқты, бұл өлкеде де тек ислам діні ғана емес, оған қоса араб тілі мен оның емлесі де енгізілді. Өйткені Араб халифатында араб тілі әрі мемлекеттік тіл, әрі ғылым тілі еді. Сол себепті де көп тұрғыдан араб тілінің орны мен маңызы күшейіп, оны игеруге құлшыныс арта түсті.

Араб тілі мен жазуын жақсы меңгерген оқымыстылар пайда болды. Бағдат қаласы Шығыстың ірі ғылым және мәдениет орталығы еді. IX ғасырда бұл қалада «Байтул ул-хикма» («Данышпандар үйі») құрылды. «Байтул ул-хикмада» үлкен кітапхана және Бағдат пен Дамаскіде астрономиялық зерттеулер өткізетін обсерватория бар еді. Білім ордасына келген талапкерлер зерттеулермен қатар ертедегі грек және үнді ғалымдарының ғылыми мұрасын зерттеу, олардың шығармаларын араб тіліне аудару істерімен шұғылданды. **Әл-Хорезми, Ахмет әл-Ферғани, Ахмет әл-Марвази, әл-Аббас Жавхари және Яхия Әбу Мансур** сынды Мауароуннахр және қорасандық ғалымдар шығармашылықпен айналысып, орта ғасырлардың ғылымы мен біліміне үлкен үлес қосты.

Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезми

Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезми (783–750 жылдарда жасап, шығармашылық жасаған) Хорезм өңірінде дүниеге келіп, сол ортада есейді. Алғашқы сауаты мен түрлі саладағы білімдерін ол туған жері – Хорезм

Әл-Хорезми

мен Мауароуннахрдың қалаларында көптеген ұстаздардан алған. Содан соң халифа Маъмун дәуірінде (813–833) «Байтул ул-хикмада» меңгеруші ретінде қызмет істейді. Өз заманының әйгілі математигі, астрономы және географы ретінде ғылымға үлкен үлес қосқан. Әл-Хорезми 20-дан астам шығармалар жазды. Бізге солардың 10-ы ғана жетіп келген. Математикаға тиісті шығармалары «**Алжабр вал-муқобала**», «**Үнді есебі туралы**»; географияға тиісті шығармалары «**Китаб сурат ул-арз**» («Жер суреті»); астрономияға қатысты шығармалары; «*Зиж*» және «*Устурлаб әдісінде істеу кітабы*»; тарихқа арналған «*Китаб ат-тарих*», «*Еврейлердің күнтізбесі мен мерекелерін анықтау туралы кітапша*» деген аттармен аталады.

Тіпті «алгебра» атауы осы кітаптың қысқарған түрдегі «ал-жабр» деп аталған атынан шыққан. Әл-Хорезмидің өз аты математика ғылымында «алгоритм» атауы түрінде өз көрінісін тапты. Оның «Ал-жабр» шығармасы сан ғасырлар бойы ұрпақтар қолында жер өлшеу, арық қазу, үй салу, мұраны бөлу және басқа есеп және өлшеу жұмыстарында қолданба болып келді. Әл-Хорезмидің бұл кітабы XII ғасырда Испанияда латын тіліне аударылып, қайта өңделеді. Хорезмидің арифметикалық шығармасы үнді цифрларына негізделген ондық есептеу жүйесінің Еуропаға, сонымен қатар бүкіл әлемге таралуына үлкен үлесін қосты. Осылайша отандасымыз Хорезми алжабрді дербес ғылым дәрежесіне көтеріп, алгебра ғылымының негізін қалады және тарихта өзінен өшпес із қалдырды.

Ахмет әл-Ферғани «Байтул ул-хикмада» қызмет еткен ұлы ғалымдардың бірі ұлы астроном, математик және географ *Абул Аббас Ахмет ибн Мұхаммед ибн Касир әл-Ферғани* (797–865 жылдарда жасап, шығармашылық еткен) болып табылады. Ол Ферғана алқабындағы Кува қаласында туылғаны үшін Шығыста *әл-Ферғани*, ал Еуропада *Алфраганус* деген атпен белгілі болған. Ол астрономия, математика және география ғылымдарымен шұғылданды. Бірталай ғылыми және қолданба шығармалар жазып қалдырған. Дамаскідегі обсерваторияда аспан денелерінің қозғалысы мен орнын анықтау, «*зиж*» деп аталатын жаңа астрономиялық кесте жасау жұмыстарына басшылық етті. Ол **832–833 жылдарда** Сирияның

солтүстігіндегі Синжар даласы мен ар-Раққа аралығындағы жер меридианы бір дәрежесінің ұзындығын өлшеуге қатысты.

861 жылы әл-Ферғани жетекшілігінде Ніл өзені жағасында құрылған ежелгі гидрометр – өзен ағысы деңгейін өлшейтін «Миқияс ан – Нил» құрылымы және оның басқыштары қайта қалпына келтірілді.

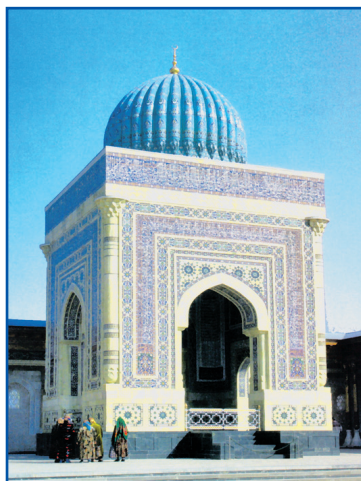
Біздің заманымызға Ахмет Ферғанидің сегіз шығармасы жетіп келді. Олардың арасында «Кеңістіктегі қозғалыстар және нужум жалпы ғылымы» кітабы да бар. Бұл кітап XII ғасырдың өзінде латын тілі және еврей тілдеріне аударылып, тек мұсылман Шығысындағы ғана емес, Еуропа елдеріндегі астрономия ғылымының дамуына жол ашты. Еуропада танымал болған ғұлама есімі XVI ғасырда Айдағы кратерлерден біріне берілген.

Тәуелсіздік жылдарында Ахмет әл-Ферғанидің құнды ғылыми мұрасы халқымызға қайтарылды. 1998 жылы қазанда ғұлама Ахмет әл-Ферғанидің туғанына 1200 жылдығы мерекеленді. Ферғана қаласында әл-Ферғани атында бақ құрылды, ұлы кемеңгерге ескерткіш орнатылды.

Имам әл-Бұхари Жаратылыс ілімі ғалымдарымен қатар бұл кезеңде ислам ілімі идеологиясын жетілдіру жолында мауароун-нахрлық діни оқымыстылардың да еңбектері үлкен болды. Бұл салада, әсіресе, **Мұхаммед ибн**

Ахмет әл-Ферғани ескерткіші.
Ферғана қаласы.

Самарқандағы Имам әл-Бұхари ескерткіш кешені.

Исмайыл әл-Бұхари (810–870 жылдары жасап, шығармашылық еткен) мен оның замандасы әрі шәкірті **Әбу Иса Мұхаммед ат-Термизидің** (824–894 жылдары) қосқан үлестері орасан зор.

Имам әл-Бұхари ислам ілімі бойынша 20-дан астам шығарма жазды. Оның «Ал-жоме ас-сахих» шығармасының өзіне 7275 хадис енгізілген.

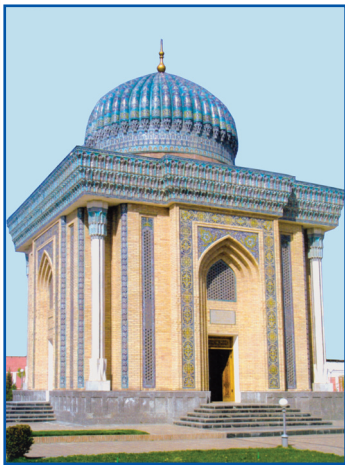
1998 жылы қазанда ұлы ойшыл Имам әл-Бұхаридің туғанына 1225 жыл толуы атап өтілді. Самарқан маңындағы **Хартанг** қыстағында «Имам әл-Бұхари ескерткіш кешені» құрылды. 4 томдық «Ал-Жами ас-Сахих» кітабы алғаш рет өзбек тілінде баспадан шығарылып, оқырмандарға ұсынылды.

*** Хадис (арабша: аңыз, нақыл) — Ислам дінінде Құранның кейінгі қасиетті қайнар көзі, Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) қызметі және нұсқаулары туралы жинақталған мәліметтер жиынтығы.**

Әбу Мансур әл-Матуриди

Шариғат ілімінің дамуына үлкен үлес қосқан ұлы ғұлама **Әбу Мансур әл-Матуриди** (870–944) Самарқан қаласына жақын жердегі Матурид қыстағында туылды. Әл-Матуриди ислам әдеп ережелерінен, рухани-құлықтық, кемелдік сырларынан білім беруге арналған көптеген шығармалар жазған.

Әбу Мансур әл-Матуриди ескерткіш кешені.
Самарқан.

Олардан «*Китаб ат-Тавхид*» («Алланың жалғыз екендігі») және «*Таъвилот ахл ас-сунна*» («Суннилік дәстүрінің талдауы») атты еңбектері ғана сақталып қалған. Оларда діни ілім, исламдық әдет-ғұрыптар адам баласының кемелденуінде дүниетанымының қалыптасу мәні талданған. Әл-Матуриди 944 жылы Самарқанда қайтыс болған.

Егемендік шарапатымен діни құндылықтарымыз қалпына келіп жатқан Отанымызда **2000 жылы қарашада** Имам әл-Матуриди туғанына 1130 жыл толуы атап өтілді. Самарқанда әл-Матуриди

құрметіне ескерткіш кешені құрылды, шығармалары өзбек тілінде баспадан шықты.

Ислам әлемінде «Мұсылмандардың нанымын түзетуші» деген жоғары абыройға ие болғаны бұл құнды тұлғаның үлкен ақыл-зердесі және табандылығын дәлелдейді.

Ислам Каримов. «Жоғари руханият — жеңілмес күш»

1. «Байтул ул-хикма» туралы не білесің?
2. **Ахмет** әл-Ферғани және Хорезмидің математика іліміндегі орны қандай?
3. Имам әл-Бұхари және Әбу Мансұр әл-Матуридидің ғылыми мұрасының маңызы туралы не білдің?

§ 21. МАУАРОУННАХР МЕН ХОРЕЗМНИҢ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ ЖАҢА КЕЗЕҢ (IX—XIII ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

**Мәдени және рухани
ояну**

IX ғасырдың екінші жартысында халифаттың үстемдігі күйреп, Саманилер мемлекетінің құрылуына байланысты мәдени өмірдің дамуына кең жол ашылады. Мауароуннахрдың мәдени өмірінде ояну дәуірі басталды.

Бұхара, Самарқан, Үргеніш, Марв, Балқы, Нишапур тақылеттес орталық қалаларда кітапханалар, кітап дүкендері құрылды. Мауароуннахр мен Хорезм әлемдік ғылым мен мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосқан ұлы тұлғаларды өз бауырында тәрбиелеп, кемелдендірді.

1004 жылы қалыптасқан “Дорул хикма ва маориф” (“Хикмет және оқу-ағарту үйі”) – “Маъмун академиясы” негізін **Әбу Насыр ибн Ирақ** (X ғасыр – 1034), **Әбілқайыр ибн Хаммор** (991–1048), **Әбу Сахл Масихи** (970–1011), **Әбу Райхан Бери** (973–1048), **Әбу Әли Ибн Сина** (980–1037) т.б. қалаған.

1017 жылы Махмұт Ғазнауи Хорезмге бастырып кірген соң, “Дорул хикма ва маориф” қызметі тоқтатылып, ғалымдардың көпшілігі мәжбүри Ғазна қаласына алып кетілген.

1997 жылы 11 қарашада Өзбекстан Президентінің “Хорезм Маъмун академиясын қайта ұйымдастыру туралы” жарлығы шықты. **2006 жылдың күзінде** Республикамызда “Хорезм Маъмун академиясы”ның 1000 жылдығы атап өтіледі.

Әбу Насыр Фараби

Әбу Насыр Фараби 873 жылы Арыс өзенінің Сырдарияға құйылар жеріне орналасқан Фараб қаласында туылған. Ол алғашында туған қаласында, содан соң Самарқанда, Бұхара мен Бағдатта білім алған. Өмірінің соңғы жылдарында Халаб және Дамаск қалаларында жасаған. Фараби *математика, астрономия, медицина, саз өнері, логика, философия, тілтану, тәрбиетану және әдебиет* салалары бойынша еңбек еткен.

Әбу Насыр Фараби

Ол 160-тан астам шығарма жазып, орта ғасыр ғылымы мен мәдениетіне үлкен үлес қосты. Олардың арасында «Аристотельдің «Метафизика» шығармасына шолу», «Саз өнері кітабы», «Бақыт пен игілікке жету туралы», «Тірі болмыс мүшелері туралы», «Оқыған адамдар қаласы» және басқа да еңбектері үлкен маңызға ие болған. Фараби Шығыста Арастудан (Аристотельден) кейінгі ірі ойшыл — “Муаллим ус-сони” атымен әйгілі еді.

Әбу Әли ибн Сина

Әбу Әли ибн Сина 980 жылы Бұхара маңындағы Афшона қыстағында жергілікті ұлықтың жанұясында дүниеге келген. Мектепті бітірген соң, ұстазы Әбу Абдуллахтан логика, философия, математика және теология ғылымдарын үйренеді. Он алты жасынан бастап түрлі ғылым салалары бойынша Шығыс және Батыс ғалымдарының ғылыми шығармаларын өз бетінше үйрене бастайды. Әсіресе, ол медицина ғылымының ертедегі ғұламалары **Гиппократ** пен **Галеннің** және орта ғасырдағы Шығыстың ұлы тәуібі әрі ойшылы **Әбу Бәкір ар-Разидің** (864–925) шығармаларын мұқият зерттейді.

Әбу Әли ибн Сина

Ибн Сина он жеті жасында-ақ ауызға іліккен тәуіп әрі ғалым болып жетіледі. Ол әмір Нұх ибн Мансұрды емдеп жазғаннан кейін, саманилердің сарай

кітапханасын пайдалануға рұқсат алады. Тағдыр талқысымен Ибн Сина Үргенішке, Хорезмшах Маъмунның сарайындағы ғалымдар қатарында шығармашылық етеді. Ол **1037 жылы** қайтыс болады да **Хамаданда** жерленеді.

Ибн Сина 450-ден астам, соның ішінде медицинаға байланысты 43 шығарма жазған. Оның 5 томдық “*Ал-қонун фит-тиб*” (“Медицина заңдары”) атты энциклопедиялық шығармасында аурулардың келіп шығу себептері мен көздері, диагностика, емдеу әдістері, дәрілік шөптердің, дәрі-дәрмектердің ерекшеліктері, диета, денені шынықтырудың адам денсаулығына маңызы сынды медицинаның көптеген өте қажетті мәселелеріне айрықша көңіл бөлінген. Оның “*Ал-қонун фит-тиб*” шығармасы XII ғасырда-ақ *латын тіліне* аударылып, XVII ғасырға дейін Еуропа медицинасында негізгі қолданба кітап ретінде пайдаланылған.

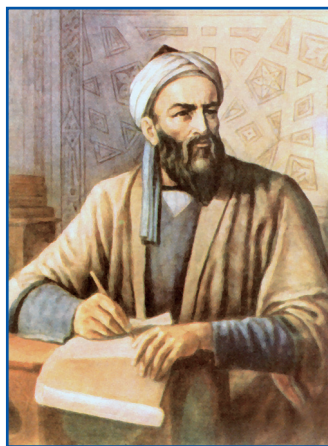
* Әбу Әли ибн Сина Шығыста «Шайх ур-раис», ал Батыста «Авиценна» атымен даңқы шыққан.

Әбу Райхан Беруни

Әбу Райхан Беруни (973—1048) Хорезмнің Кат қаласында туылып, Үргеніште білім алған. **Хорезмшах**

Абул Аббас Маъмун II сарайында жиналған ғалымдармен бірге Маъмун академиясында шығармашылықпен айналысты. Хорезмді Махмұт Ғазнауи басып алған соң, Беруни басқа ғалымдармен бірге Ғазна қаласына алып кетілді және өмірінің соңына шейін осы жерде шығармашылықпен шұғылданды. Беруни **1048 жылы Ғазнада** қайтыс болды.

Беруни астрономия, география, математика және тарих ғылымдары бойынша 160-тан астам ғылыми еңбек жазды. Оның “Көне халықтардан қалған ескерткіштер”, “Үндістан”, “Минералогия”, “Геодезия”

Әбу Райхан Беруни

сияқты ірі шығармалары солардың қатарына жатады. Ол өзінің астрономияға қатысты шығармаларында Коперниктен бес ғасыр бұрын Жердің Күн айналасында айналуы жөніндегі тұжырымды орта ғасырда бірінші болып айтты. Беруни Жердің домалақ екенін дәлелдеп берді. Ол 1029 жұлдыздың координаттары көлемі белгіленген жұлдыздар кестесін және әлемнің географиялық картасын жасады. Берунидің ғылыми және философиялық ұлы мұрасы әлемдік ғылым мен мәдениеті қазынасына қосылған мол үлес екендігі шүбәсіз.

Қарқалпақстанда қала, Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының Шығыстану институты, Ташкент Мемлекеттік Техника университеті Беруни атында. Беруни атында Өзбекстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығы да бар.

Махмұт аз-Замахшари

Әбілқасым Махмұт аз-Замахшари 1075 жылы Хорезмнің Замахшар қыстағында дүниеге келеді. Ғылымға құштарлық оны Бұхара, Марв, Нишапур, Исфahan, Шам, Бағдат, Хижат және Меккеде тіршілік етіп, араб тілі және әдебиетін, араб мақалдарын, салт-дәстүрлерін, діни ілімін, көркем жазу өнерін терең үйренуіне себеп болады. Ол аймақтың географиясына қатысты мағлұматтарды жинайды.

Махмұт Замахшари түрлі сала ғылымдарына қатысты 50-ден астам еңбек жазып қалдырды. Әсіресе оның араб тілі фонетикасы мен морфологиясына арналған *“Ал-Мубфассал”*, Құран Кәрім әсерімен жазылған *“Ал-Кашшоф”* туындысы мұсылман әлеміне әйгілі. Замахшари *“Арабтардың және араб еместердің ұстазы”*, *“Хорезм мақтанышы”* сынды абыройлы атақтармен мадақталған. Каирдегі әлемге данқы жайылған Ал-Азхар діни университетінің студенттері осы күнде де *“Ал-Кашшоф”* негізінде Құран Кәрімді үйренеді.

Бұрханиддин әл-Марғинани

Әйгілі заңтанушы ғалым **Бұрханиддин әл-Марғинани** 1123 жылы Ферғана аңғарындағы Риштан қалашығында дүниеге келген.

Әл-Марғинанидің ең құнды еңбегі – төрт томдық *“Хидая”* шығармасы. *“Хидая”* ислам заңгерлігі бойынша жазылған ең кемел шығарма болғандықтан, мұсылман мемлекеттеріндегі заңгерлер оны бірнеше ғасырлар бойы әрі теориялық, әрі іс-жүзіндік құрал ретінде пайдаланып келген. Кітап бірнеше

тілдерге аударылған. Оны бүгінгі таңда да маңызды мағлұматтар көзі ретінде пайдаланып жүр.

2000 жылда әл-Марғинонидің 910 жылдығы атап өтілді.

Түркі жазба әдебиеті

Осы заманда Мауароуннахр және Шығыс Түркістанда түркі халықтарының ежелден жалғасып келе жатқан ауыз әдебиетімен қатар жазба әдебиеті де дүниеге келеді. Бірқатар ірі шығармалар жазылады. Олардың ішіндегі ең құндылары **Юсуф Хас Хажибтің** “Құдатғу білік” (XI ғасыр), **Махмұт Қашқаридің** “Девони Лұғатит-түрік”, **Ахмад Югнакидің** “Хибат ул-хақойиқ”, **Ахмед Яссауидің** “Хикмет” сияқты шығармалары.

Бұл дәуір түрік әдеби тілі көне өзбек және ұйғыр тілдерінің жүзеге келуіне де маңызды басқыш болды.

1. Не үшін IX—XII ғасырларда білім мен ғылым қарыштап дамыды?
2. “Екінші ұстаз” – Фараби туралы не білдің?
3. Ибн Синаның әлемдік ғылымдағы орнына баға бер.
4. Беруни мен Замахшаридің еңбектеріне сипаттама жаса.

§ 22. СӘУЛЕТШІЛІК, ӨНЕР, САЗ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДІНИ СЕНІМ

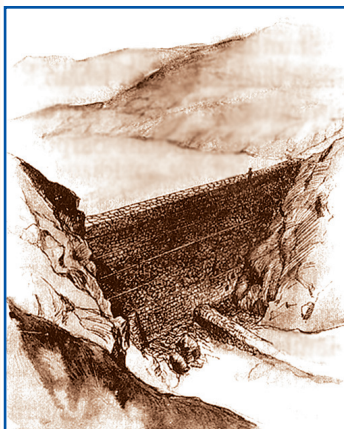
Тірек ұғымдар: Сәулетшілік. Өнер. Дін. Сопылық. Сопылықты сақтау. Идеология.

Сәулетшілік пен өнер

Орта ғасырлық қоғамның әлеуметтік-саяси құрылым мен ислам діні идеологиясы мәдени өмірдің бұл салаларына да күшті ықпал етті. **Самарқан, Бұхара, Үргеніш, Терміз, Өзген және Марв** сынды қалаларда бұл дәуірде көптеген сарай, мешіт, медресе, мұнара, кесене және керуенсарайлар салынды. Бұхара қаласындағы *Ысмайыл Самани кесенесі, Намазгох мешіті, Минораи Калон, Вабкент, Жарқорған мұнаралары* және басқа да көптеген ғимараттар сол замандағы сәулеткерліктің үлгілері болып табылады. Бұл ескерткіштер өзіне тән сәулет өнерінің қалыптасқандығын дәлелдейді.

Бұл кезеңде жонылған тастан, күйдірілген кірпіш және суға төзімді құрылыс қоспаларынан түрлі су құрылымдары, су қоймалары – бөгендер, науалар, көпірлер, су қоймалары және кариздер құрылды. Бұндай құрылымдардың өлшемдері асқан математикалық дәлдікпен жасалған. Мәселен, **X ғасырда** Нұрата жоталарындағы Пасттау сайы бөгеліп, сол жерде пайда болған Ханбанди су қоймасына 1,5 миллион метр куб су жиналған. Тоған гранит тастан және суға төзімді құрылыс қоспасынан жасалған. Бұл су қоймасын құрғанда судың вертикаль және горизонталь қысым күші және сол аумақтарда жиі болып тұратын жер сілкіністерінің сілкіну күштерін де ескерген. Бұл, сөз жоқ, **XVII ғасырдағы** әйгілі француз физигі **Блез Паскаль** тапқан судың қысым күші жөніндегі заңдылықтың осыдан 7 ғасыр бұрын-ақ мауароуннахрлық инженерлерге белгілі болғандығын айғақтайды.

X ғасырдағы су қоймасының бөгені — Ханбанди.

қалдықтарын қазған кезде табылған үй орындарынан анықталғанындай X—XI ғасырларда да пахса мен шикі кірпіштен соғылған ғимараттар қала сәулетшілігінде басты орынға ие болған.

**Нақышкерлік,
оймакерлік және
көркем жазу**

X ғасырдан бастап құрылыс саласында қаңқа арқылы үй салу әдісі кең тарады. Дара қаңқалы және қос қаңқалы құрылыстардың ең астыңғы қаңқаларынан бастап тірек-бағандары мен көлденең салынатын бөрене қырларына дейін ағашты дәнекерлеу әдісі қолданылып, қаңқаның аралығы шикі кесек кірпішпен немесе балшық кесек сазбен соғылып шығатын болған. Үйлерді осындай әдіспен салу қазір де қолданылады.

Афрасиаб, Варахша, Бұхара және Пайкент қалаларының құлаған

IX—XII ғасырдың бас кезінде сәулетшілікпен қатар ою-өрнек салу және ағаш ою өнері де едәуір дамыған. Ғимараттың ұстыны, есігі және қабыр-

ғаларының кейбір бөліктері түрлі мазмұндағы жазулармен безендірілді.

Бұл дәуірде көркем жазу халық өнерінің маңызды да кең таралған салаларының бірі болды. Кітап басып шығару әлі дами қоймағандығы, қолжазба кітаптардың нұсқалары тек қолмен ғана көшірілетіндігі нәтижесінде көркем жазу өнері анағұрлым дамыды. Алуан түрлі әдістермен көркемдеп жазылған үлгілер сәулетшілік нақыштарда да жанды мазмұн мен эстетикалық әсер беретін әшекей ретінде қолданылды.

Саз өнері

IX–XIII ғасырдың бас кезінде саз өнері де айрықша дамыды. Мерекелер, тойлар, халық серуендері мен басқа да жиындар ән-күйсіз өтпейтін еді. Бұл кезеңде күйшілер шілтер, танбур, қобыз, рубаб, най, сырнай, керней, қоснай және цитра сияқты алуан түрлі шекті, соқпалы үрлемелі саздық аспаптарды кең пайдаланған.

Халық күйлері негізінде кейінірек тәжік және өзбек халықтарының классикалық күйі *“Шашмақом”* үшін іргетас болған *“Рост”*, *“Хусравани”*, *“Бода”*, *“Ушшақ”*, *“Зерафканда”*, *“Бузрук”*, *“Синахан”*, *“Наво”*, *“Баста”*, *“Тарона”* тәріздес жаңа күйлер дүниеге келді. Музыка өнері поэзия және музыкатанумен тығыз байланыста дамыды.

Дін

IX–XIII ғасырлардың рухани өмірінде ислам діні маңызды орын алады. Бұл кезеңде мұсылман Шығысында кең тарап, дүние жүзілік дін дәрежесіне көтерілген ислам діні халық тіршілігінде маңызды орынға ие болды. Мауароуннахр халқы ислам дінін қабылдап шарифаттың талаптарын орындауға, араб тілі мен жазуын үйренуге кірісті. Орталық қалаларда көптеген мешіттер мен мердеселер салынды.

Ал **XII ғасырда** Бұхараның Дарбазаи Мансур махалласында, тіпті, заңгерлерге арналған арнайы *“Факихтер медресесі”* құрылған. Бұндай жоғары дәрежелі оқу орны негізінен ислам ілімінің басты көздері: Құран Кәрімді, Хадис Шәріпті және араб тілін жете үйренуге баса назар аударған. Шарифат қағидаларын жан-жақты терең үйренуде *“Тәфсир”* — Құран Кәрімнің сипаттамасы өте бай да бағалы қайнар болып саналған. Шарифат ілімі (ислам заңгерлігі) құлық және шарифат қағидалары жөнінде толық мағлұмат береді.

Ислам діні ілімінің өркендеуі мен насихаттаудың кеңеюінде, әсіресе, Бұхара қаласы орталыққа айналды. Бұхара медресе-

селерінен көптеген білімді шарифаттанушы ғалымдар, қазылар, имамдар жетіліп шықты. Сондықтан да **Бұхара IX ғасырдан** бастап “Қуббат ул-ислам”— “Ислам дінінің күмбезі” деген атпен даңқы шыққан.

Сопылық

Сопылық ілім орта ғасырларда мұсылман Шығысында кең тараған. Бұл ілім алдымен VIII ғасырдың орта шенінде Иракта дүниеге келеді.

Сопылық ілімі негізінде адам еңбегі және оның кемелденуі жатады. Мауароуннахрдың түрлі өлкелерінде сопылықтың түрлі қағидалары болған. Түркістанда **XII ғасырда Яссауия, XII ғасырдың** соңында Хорезмде *Кубравия*, **XIV ғасырда** Бұхарада *Нақшбандия* және басқалар жүзеге келді.

Мауароуннахрда кең таралған сопылық — *Яссауия қағидасы*, оған Ахмет Яссауи негіз салған. Қағиданың негіздері Яссауидің әйгілі “*Хикмет*” атты еңбегінде баяндалады. Ахмет Яссауидің пікірі бойынша, *шариғатсыз қағида, қағидасыз ағарту, ал ағартусыз ақиқат* бола алмайды. Бұлардың әрбірі екіншісін толықтырады және жетілдіреді. Яссауия ілімнің негізінде кемелдікке жанкештілік пен бұл дүниеден безіну арқылы жету идеясы алға қойылады. Оған тек бұл дүние рақаты мен молшылығынан бас тартып, шын беріліп дұға және сиыну жолында азап шегіп, ауыр еңбек ете алған адам ғана жетіп барады. Қысқасы, Яссауи қағидасында ауыр еңбек пен азапты шариғат жолында болуы және дүниеден безуді уағыздаса да, адам заты әулие дәрежесінде жоғары көтеріледі. Адамның кез келген мал-дүниеден және мемлекеттен үстем тұратыны аталады.

***Тасаввуф (сопылық) — мұсылмандарды пәктікке, тазалыққа, теңдікке, адамның қадір-құрметін аяқ асты етпеуге шақыратын, әркімді өзінің адал еңбегімен жасауға, басқалардың еңбегін пайдаланбауға уағыздайтын ілім.**

***Тарикат – тасаввуф қағидаларына сүйеніп жасау, кәміл адам деңгейіне жетуді нұсқайтын тура жол.**

Сопылық ілімінің ұлы тұлғаларының тағы бірі **Нажмиддин Кубро** (1145–1221) болып саналады. Ол Хорезмде «*Кубравия*» қағидасына негіз қалады.

Кубравия ілімінің Яссауия ілімінен айырмашылығы, ол бұл

дүниеден безінуді уағыздамайды. Онда кемелдікке жету жолындағы азапты еңбек барысында бұл дүниенің игіліктерінен нәр алу қажет деген идея алға қойылады. Кубравия ілімінде халыққа және Отанға деген махаббат аса күшті болады, ол қандай ауыр сәттерде де халықпен бірге болуға, Отанды қорғауға және оның тәуелсіздігі жолында күресуге шақырады.

Сопылық XIV ғасырда нақшбандия қағидасында дамытыла түседі. Оның негізін **Бахауддин Нақшбанд** салады. Ол **1318 жылы** Бұхара маңындағы **Қасри Хиндувон** қыстағында матаға нақыш салатын кәсіпкердің жанұясында дүниеге келеді. Нақшбанд жастайынан-ақ оқу-біліммен қатар матаға гүл салу әдісін де жетік меңгеріп, ата кәсібі – көркем нақышкерлікті меңгереді.

Қожа Бахауддин “Хаятнама” және **“Далил ул-ошиқин”** атты еңбектер жазып, өз қағидасына негіз салады. Нақшбандия қағидасы Мауароуннахрда, Қорасан мен Хорезмде кең тарайды. Нақшбандия қағидасы адамдарды адал да пәк болуға, өз еңбегімен күнелтуге, мұқтаж адамдарға қайыр-садақа беруге, кіршіксіз және кішіпейіл болуға шақырады. Оның **“Дил ба яру даст ба қор”**, (“Ділің Аллада, ал қолың еңбекпен болсын”) деген хикметі Нақшбандия қағидасының өмірлік мәнін бейнелейді. Ол бұл дүниеден безінуді жоққа шығарып, еңбексүйгіштікті, әділдікті, білімділікті уағыздайды. Нақшбандия ілімі дамуына кейінгі ғасырларда **Әлішер Науаи, Әбдірахман Жәми, Қожа Ахрар** сынды ұлы ғұламалар да үлкен үлесін қосқан.

Тәуелсіздік шапағатымен **Ахмет Яссауи, Бахауддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро** сияқты бабаларымыздың ардақты есімдері қайта қалыптасып, зияратханасы көркейтілді. Шығармалары басылып, олардың құнды рухани мұраларынан қазіргі ұрпақтар сусындауда. Шынында, исламдық тәлім-тәрбие негізінде ата-бабаларымыз кемелденіп, өзінен өшпес тарихи мұра қалдырды.

1. Сәулетшіліктегі жетістіктер туралы айтып бер.
2. Саз өнеріндегі мәдени мұра жөнінде нелерді біліп алдың?
3. Рухани өмірде ислам дінінің маңызы неде деп ойлайсың?
4. Сопылық қандай ілім, ол қандай ортадан туындады?
5. Яссауия ілімінде қайсы көзқарас үстем?
6. Кубравия іліміндегі Отансүйгіштік идеяларын сипаттап бер.
7. Нақшбандия ілімі адамдарды неменеге шақырады?

§ 23. ЭТНИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР ЖӘНЕ ӨЗБЕК ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Тірек ұғымдар: *Этникалық үдерістер. Өзбек халқы.*

Этникалық үдерістер

үдерістер жемісі.

Өзбектер жеке этникалық бірлік (ұлыс) болып, Мауароуннахр, Хорезм, Жетісу, жартылай Шығыс Түркістанның батыс аймақтарында қалыптасты. Өзбек халқының негізін қазіргі Өзбекстан жерінде ежелден отырықшы болып жасап келе жатқан, суармалы диқаншылық, қолөнершілікпен шұғылданған жергілікті *соғдылар, бақтриялықтар, хорезмилер, ферғаналықтар, шаштықтар*, жартылай шаруа *қаңлылар*, көшпенді *сақ-массагет* сияқты этникалық топтар құраған. Сондай-ақ Оңтүстік Сібір, Алтай, Жетісу, Шығыс Түркістан және Еділ мен Орал өзендері жағалауларынан түрлі дәуірлерде Мауароуннахрға кіріп келген этникалық топтар да өзбек халқының этногенезіне қатысады. Жоғарыда аталған этностар негізінен түрік және шығыс иран тілінде сөйлескен.

* Этникалық үдеріс – келіп шығуы бір-біріне жақын болған әр түрлі тайпа мен ұлыстардың ғасырлар барысында қосылып кетуі.

Әмудария мен Сырдарияның аралығында жоғарыда аттары айтылған тайпа мен ұлыстардың этникалық тұрғыдан алғашқы араласу үдерістері нәтижесінде отырықшылыққа икемделген түркі аймақтық кеңістік, өзбек халқына тән антропологиялық түр (келбет) қалыптасты.

Эрамызға дейінгі III ғасырда Сырдарияның орта ағымында құрылған Қаңлы мемлекеті дәуірінде түрік тектес этностар басымдылық жасап, өзіне тән бейімделген мәдениет қалыптасты. Археологиялық еңбектерде бұл мәдениет «**Қауыншы мәдениеті**» деп аталған. Антрополог ғалымдарының пайымдауынша, нақ осы дәуірлерде, Орта Азияның өлкелері мен аймақтарында өмір сүрген елдің сыртқы келбетінде қазіргі өзбек және алқап

тәжіктеріне тән антропологиялық түр (келбет) толық қалыптасады.

Өзбектер этногенезіне қатысқан кезектегі этникалық топтар – *кушандар* мен IV–V ғасырларда Орта Азияның орталық облыстарына кіріп келген *хианилер*, *кидарилер* және *эфталиттер*.

* Өзбек халқының негізін соғдылар, бактриялықтар, хорезмилер, ферғаналықтар, шаштықтар және сақ-массагеттер құраған.

* Эрамызға дейінгі III ғасырда «Қауыншы мәдениеті» және Орта Азияның антропологиялық түрі (келбеті) толық қалыптасады. * Түркістан — түркі жұртшылық қоныстанған өлке.

Сондай-ақ, өзбектер этногенезіне Түрік қағанаты дәуірінде Орта Азияның орталық аймақтары және Хорезмге келіп отырықтанып қалған түркі тайпалар белсенді ықпал жасайды. Түрік тектес елдер мен жергілікті отырықшы халық арасындағы этникалық-мәдени қарым-қатынастардың дамуы нәтижесінде түркі топтың мәдени жетістіктері мен жергілікті мәдени-тұрмыстық дәстүрлерінің жедел үйлесуі жүзеге келді. VII ғасырдан бастап өлкеміз “Түркістан” деп атала бастаған.

**Өзбек халқының
қалыптасуы**

VIII ғасырдан араб және өзге де елдердің Орта Азияға кіріп келуі аймақтағы этникалық үдерістерге күшті ықпалын тигізбеген болса да,

Мауароуннахрдағы отырықшыл және жартылай отырықшы түркі тектес ел, соғдылар мен Хорезмнің жергілікті халқы өз мекендерінде қалып, арабтар билігі астында бір исламдық нанымдылықта үйлесті.

IX ғасырда Мауароуннахр аймағында бірегей түрік тектес этникалық топ, белсенді түрік тектес тіл ортасы пайда бола бастады және сонымен қатар соғдылар мен басқа этностарда да түрік тектену үдерісі жеделдеді. Бұл дәуірде Мауароуннахр және Хорезмде түрік этникалық топ күшті этникалық негізге ие болып, бұл топ негізінің көпшілігін отырықшы жергілікті түрік этностар құрайды.

Қараханилер дәуірінде Мауароуннахр мен Хорезмде саяси өкімет түрік тектес әулеттерге өткендіктен жүзеге келген

этникалық үдерістер өзбек халқының қалыптасуында қорытынды басқыш болды. Нақ осы дәуірде өзбек халқына тән этникалық факторлар қалыптасқан. Бұл дәуірде өзбектердің ортақ халық тілі жүзеге келді.

Сөйтіп, ғасырлар бойы мекенімізде жүзеге келген өте күрделі саяси жағдайда үздіксіз жалғасқан этникалық үдерістер нәтижесінде IX–XII ғасырларда өзбек халқы қалыптасты. Оның негізгі күре тамырын өлкемізде ежелден өмір сүріп келген отырықты егінші және бейнеткеш шаруагер жергілікті халық құрады. Мұндай екі түрлі тұрмыс салтындағы халық ежелден екі тілде: *соғды* және *түрік* тілдерінде сөйлескен. Осы өзіне тән екі топтағы тілдердің негізінде «соғды жазуы» және «түрік рун жазуы» емлесі жүзеге келген. Сөз жоқ, ғасырлар барысында нығайып отырған өзара экономикалық және мәдени қатынастар үйлесімінің нәтижесі өзбек және көптеген туысқан елдердің ата-бабаларының үйлесіп, бірігуіне алып келген. Әлі жазу пайда болмай тұрып басталған мұндай үлкен этногенетикалық жағдайдың іздері еліміздің жер аттарының мағынасында өз бейнесін тапқан.

*** IX–XII ғасырларда өзбек халқы қалыптасты. Оның негізін өлкемізде өмір сүріп келген егінші және шаруагер жергілікті халық құрады.**

*** Мауароуннахрда жасаған халық ежелден екі тілде: соғды және түрік тілдерінде сөйлескен.**

1. Өлкемізде болып өткен этникалық үдерістерді баянда.
2. Өзбек халқы қалайша қалыптасты?
3. Өзбек халқының ата-тегі кімдер екенін біліп алдың ба?
4. Өзбек және Өзбекстан деген атаулардың қандай мағыналарды білдіретіні жайлы ойлап көр.

IV Т А Р А У

ОТАНЫМЫЗ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ШЫҢҒЫСХАН БАСҚЫНШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ЗҰЛЫМДЫҒЫНА ҚАРСЫ АЗАТТЫҚ КҮРЕСІ

§ 24. ХОРЕЗМШАХТАР ҮСТЕМДІГІ МЕН МОҢҒОЛ МЕМЛЕКЕТІ АРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТАР

Тірек ұғымдар: Моңғол тайпалары. Бір мемлекетке бірігу. Хорезмшахтар мемлекетінің күйреуі.

Моңғолдар мемлекеті

XI ғасырда моңғол тайпалары тіршілігінде әлі де рулық-аймақшылық қатынастар өте күшті еді. Олар негізінен көшпенді шаруашылықпен, аңшылықпен және өзара өнім айырбастаумен шұғылданды. Осы кезеңде ру мен тайпалар арасында өзара күрес өрістей түсті. Моңғол ру басылары арасындағы ішкі күрестерде Темучин (1155—1227) жеңіп шығады. **1206 жылы** Онон өзені бойында өткен моңғол ру басылары мен тайпа көсемдерінің құрылтайында Темучин **ұлы хан** деп жарияланды, оған “Шыңғыс” лақабы беріледі және Моңғолдар мемлекетіне негіз салынады.

Шыңғысхан жақсы қаруланған, тәртіпті, ұйымшыл көп санды әскер құрады және 10 мың түрік азаматтарынан кезік (кешик) – хас сақшылар бөлігін құрып, басқыншылық соғыстарын жүргізуге кіріседі.

Шыңғысхан

**Көрші мемлекеттерді
жаулап алуы**

1206-жылда алғаш наймандар бойсұндырылды. **1207–1208 жылдарда** Енисей алабы, содан соң Жетісу облысының солтүстік бөлігі бағындырылып,

ұйғырлар тізе бүкті.

1211—1215 жылдарда Шыңғысхан бірнеше рет Қытайға шабуыл жасап, Солтүстік Қытайдың орталығы Цзиньди (Пекин) қаласын басып алып, Цзинь әулетін тақтан құлатты. Солтүстік Қытай жерлері Моңғолия мемлекетіне қосып алынды. Шыңғысхан Қытайдан мол олжа, күндермен қоса Моңғолияға әскери қару-жарақ жасайтын және оларды қолдана алатын шебер кәсіпкерлерді де алып келді. Сондай жолмен өз әскерін заманының ең үздік қару-жарағымен қамтамасыз етеді.

Шыңғысхан **1218—1219 жылдарда** Шығыс Түркістан мен Жетісу облыстарын дерлік шығынсыз бағындырып, бұл жердегі Күшлік мемлекетін жойды. Сөйтіп, Гоби шөлінің шығыс шекарасынан сонау Тәңіртау (Тянь-Шань) жоталарының батыс баурайына дейінгі облыстар Моңғолдар мемлекетінің қол астына өтті. Солайша Моңғол мемлекетінің батыс аумақтары Сұлтан Мұхаммед Хорезмшах мемлекетінің шекарасына тікелей ұласып кетті.

**Өзара елшілік
байланыстары**

Шыңғысхан мен Хорезмшах арасында бір-бірінің күш-құдіретін біліп алуға және бұл туралы мәліметтер жинауға әрекет жасалады. Тіпті екі ел арасында

елшілік байланыстар орнатылады.

Ең алдын, **1216 жылы** Хорезмшах Шыңғысханның құзырына **Бахауддин Рази** бастаған өз елшілерін жібереді. Шыңғысхан елшілерді жылы ілтипатпен қабылдайды. Тіпті ол елшілерден Сұлтан Мұхаммедті Батыстың сайыпқыраны (Батыс мемлекеттері жерлерінің сұлтаны) деп, ал өзін Шығыстың падишасы деп санайтынын Хорезмшахқа жеткізулерін өтінеді. Бұдан кейін Шыңғысхан қымбат бағалы тарту-таралғылар мен тауарлар тиелген үлкен керуенге қосып, өз елшілерін Хорезмге аттандырады. Елшілерге хорезмдік саудагер **Махмұт Ялауаш** басшы етіп тағайындалады. Шыңғысханның елшілерін Сұлтан Мұхаммед **1218 жылдың көктемінде** Бұхара қаласында қабылдайды. Елшілер Шыңғысханның Сұлтан Мұхаммедті құдіретті патша деп санайтынын, оны өзінің ең ардақты

ұлдарының қатарында көргісі келетінін және онымен достық келісім жасауға разы екендігін айтады. Ең ардақты ұлдары қатарында көру “ілтипаты”, шүбәсіз, Шығыс даналығында «Шыңғысханның Хорезмшахты өзіне бодан ету ниеті бар» деген мағынаны білдіретін еді. Өзін Искандари Сони (екінші Ескендір) санап жүрген Сұлтан Мұхаммедке бұндай «болашақ» мүлдем ұнамайтын. Хорезмшах Махмұт Ялауашты түнге қарай құпия түрде өзіне шақыртады. Ол елшіден тегі хорезмдік болғаны үшін Шыңғысханға емес, Хорезмшахқа қызмет етуді, Шыңғысхан жөнінде бар шындығын айтуды, ал кейінірек хан ордасына Хорезмшахтың тыңшысы болып қалуды талап етеді. Шыңғысхан өз елшілерінің сапар нәтижелеріне дән риза болады. Өйткені Махмұт Ялауаш Хорезм мемлекеті мен оның патшасы жөнінде Шыңғысханға, моңғолдар туралы Хорезмшахқа айтқандарынан да көбірек әрі құндырақ мәліметтер жинап қайтқан болатын.

**Қатынастардың
шиеленісуі**

Шыңғысхан Сұлтан Мұхаммедке өзінің ризашылығын білдіру және көршілес екі ұлы мемлекет ортасында келісім-шарт жасау үшін **1218 жылдың**

өзінде-ақ Хорезмге өте үлкен сауда және елшілер керуенін жөнелтеді. Керуен аса көп мөлшерде алтын, күміс заттар, қытай жібегі, сусар, құндыз терілері және басқа да әртүрлі қымбат бағалы тауарлар тиелген 500 түйеден және 450 мұсылман саудагерлерінен құралды. Бұл үлкен сауда керуені мемлекеттің астанасы Үргенішке қарай бара жатты. Бірақ керуен жолшыбай шекаралық қала – Отырарда тоқтатылады. Қала әкімі **Ғайырханның** (Иналшық) жарлығы бойынша керуен таланып, саудагерлердің барлығы қырып тасталынады. Тек бір түйеші ғана әрең қашып құтылады. Ол Шыңғысханның ордасына зорға жетіп, керуеннің басына түскен қасіретті жағдайды баяндайды.

Шыңғысхан Хорезм ұлықтарының бірі болып табылатын Отырар әкімінің бұл қиянатына қатты ашуланса да, ашуын ақылға жеңдіріп, **Ибн Кафрож Бұғраны** екі сенімді күзетші қосып, Хорезмшахтың құзырына елшілікке жібереді. Шыңғысхан өз елшісі арқылы Сұлтан Мұхаммедтен айыпты адамдарды жазалауды және Иналшықты тұтқындап, өзінің ықтиярына жіберуді талап етеді. Хорезмшах Шыңғысханның бұл талабына жауап ретінде елшіні өлтіруге және онымен бірге

Хорезмшахтардың моңғолдарға қарсы соғысы

келген екі өкілдің сақал-мұрттарын қырқып, масқаралап қайтарып жіберуге жарлық береді. Бұндай оқиғалар екі ірі мемлекет ортасындағы сауда байланыстары мен елшілік қарым-қатынастардың біржола үзілгендігін дәлелдейтін еді. Хорезмшах ұйымдастырған бұл оқиға екі ұлы мемлекеттер арасында соғыс басталуына сылтау болды.

**Хорезмшах
мемлекетінің күйреуі**

XIII ғасырдың бас кезінде Хорезмшахтар мемлекеті жасағының жалпы саны Шыңғысханның әскери күшінен гөрі біраз артықтау болатын. Бірақ Хорезмшах өкіметі саяси, соның ішінде, әкімшілік басқару жағынан мықты емес еді. Өйткені мансап иелері мемлекет дағдарысқа ұшырап қалған кездерде өз міндеттерінен бас тартып, патшаға бойсұнбай, жұмысты да өз білгендерінше жүргізетін. Тіпті кейбір облыс әкімдері Хорезмшахтарға сырттай бағынып, іс жүзінде дербес саясат жүргізе берді. Бұған қосымша Сұлтанның өз ортасында да ішкі қайшылықтар жүріп жатты. Әсіресе **Түркен хатун**, яғни “түріктер анасы” деген атпен әйгілі болған Сұлтан Мұхаммедтің анасы қыпшақ ақсүйектерінен шыққан әскербасылармен рулық-тайпалық тұрғыдан тығыз байланысты еді. Өз тайпаластарының мүддесін көбірек ойлаған бұл әйел сарайдағы барлық бүліктерге өзі басшылық жасады. Тіпті шахқа қарсы жауыздық рухын үйлестіріп қойған еді.

Ішкі қайшылықтар, бейбастықтар мен халықтың наразылығы күшейіп, мемлекет саяси дағдарысқа ұшырады. Мұндай өте қауіпті жағдайды жою мақсатында **Сұлтан Мұхаммед** өз үстемдігінің соңында «*Үкімет кеңесін*» орнатты. Кеңеске 6 білімді уәкілдер қатыстырылады. Онда ең көкейтесті мәселелер талқыланып, қаулы қабылданса да, іс жүзінде дұрыс нәтиже бермейді. Сондай жағдайда ол соқтыққыш моңғол тайпаларының Шыңғысхан басқарған жаугершілігіне тап болады.

1. Моңғолдар мемлекеті қалай құрылды?
2. Шыңғысхан қайсы көршілес мемлекеттерді жаулап алды?
3. Шыңғысхан мен Хорезмшахтың елшілік байланыстар орнатқандағы түпкі мақсаттары не еді?
4. Шыңғысхан мен Хорезмшах байланыстары неліктен шиеленісіп кетті?
5. Қандай себептер Хорезмшах мемлекетін саяси дағдарысқа ұшыратты?

§ 25. ШЫҢҒЫСХАН БАСҚЫНШЫЛЫҒЫ

Тірек ұғымдар: *Қорғаныс жоспары. Отырар бекінісі. Бұхара трагедиясы. Темір Мәлік ерлігі.*

Хорезмшахтың қорғаныс жоспары

Шыңғысхан Мауароуннахр жорығына үлкен мән беріп, тыңғылықты дайындалды. Әлі әскери жорық басталмай жатып-ақ өз дұшпанының күш-күдіреті мен соғысқа дайындығы туралы саудагерлер арқылы жинақталған мәліметтерді мұқият зерттеген. Шыңғысхан Хорезмшахтар мемлекетінің ішкі қайшылықтарын жақсы біліп алды.

Хорезмшах пен әскербасылар арасындағы келіспеушіліктер әуел бастан-ақ үстемдіктен пайдалануға мүмкіндік бермеді. Соғыс қарсаңында болған әскери кеңесте олардың арасындағы келіспеушілік айқын байқалды. Бұл кеңесте жауға соққы берудің тұтас жоспарын бірауыздан бекітіп алудың орнына пікірлер бөлшектеніп кетті. Сұлтан көп әскерлерді бір жерге топтаудан қорықты. Оған бір жерге жиналған әскерлер өзін тақтан алып тастайтындай көрінді. Сол үшін әскери кеңесте сұлтан өз әскерлерін түрлі қалаларға бөлек-бөлек орналастыруға, соғыста қорғану тактикасын қолдануға шешім қабылдайды. Осылайша мемлекет үлкен қауіп астында қалды.

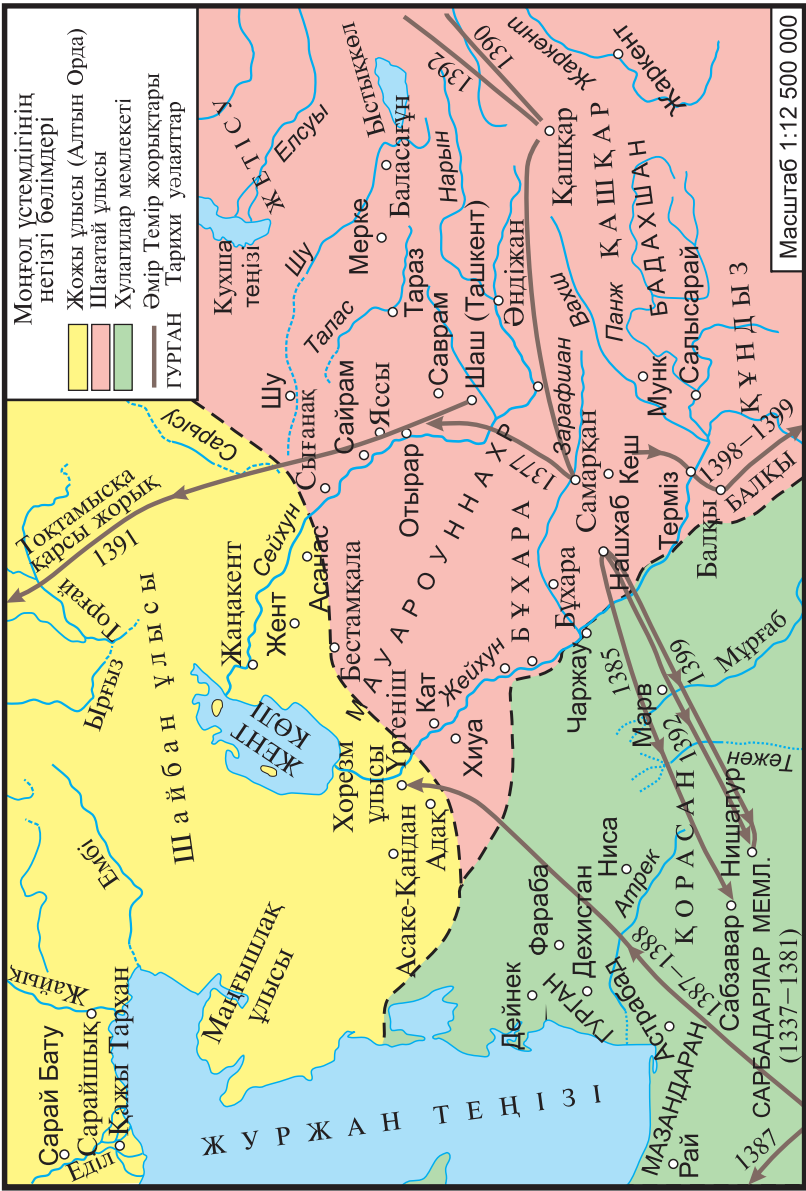
Отырар бекінісі

1219 жылдың күзінде Шыңғысхан Хорезмшахқа қарсы жорығын бастады. Оның әскері 200 мыңға жуық еді.

Шыңғысханның жауынгерлері Сырдария жағасына орналасқан **Отырар** қаласына жорыққа аттанды. Шыңғысхан қалаға таяу жерде, Мауароуннахрды қысқа мерзім ішінде басып алу үшін барлық әскери күштерін төрт бөлікке бөлді. Оның бір бөлігін ұлдары **Шағатай** мен **Оқтайдың** басқаруымен **Отырарды** қоршап тұруға қалдырды. Екінші бөлікке **Жошыны** басшы етіп, Сырдарияның төменгі ағысына қарай жіберді. Оған **Сығанақ, Өзген, Жент, Жаңакент** қалаларын басып алу тапсырылды. Бес мың адамдық үшінші жасақ **Алақноян** және **Сукату Чурби** басшылығымен Сырдарияның орта ағысын бойлап, өзеннің жоғарғы ағысына орналасқан **Бинокат** және **Хожент** қалаларын басып алуға жіберілді. Ал Шыңғысханның өзі негізгі күштерімен Бұхараға қарай беттеді.

ОРТ АЗИЯДА МОНҒОЛДАР ҮСТЕМДІГІ (XIII – XIV ғасырлар)

Отырар берік қамалды шекара қала еді. Бекініс аймағының бастығы **Ғайырхан** (Иналшық) басшылығында қалада 20 мың атты әскер бар еді. Қоршау қарсаңында оған көмекке **Қараша Хажиб** қолбасшылығында тағы да 10 мыңдық әскер келіп қосылған еді. Жувайнидің мәліметі бойынша, бұл күштен басқа Сұлтан Мұхаммед «**Лашкар берун**» деп аталған 50 мың әскер жіберген. Нәтижеде Отырар қаласында дұшпанға қарсы күшті бір қорғаныс қуаты жүзеге келген еді. Дегенмен сол дәуір жылнамашыларының айтуларына қарағанда, моңғолдар қаланы қоршауға алысымен қорғаушылар әбігерге түскен. Бекіністің бастапқы күндерінен-ақ қала әкімшілігінің уәкілі **Бадриддин Әмид, Сафи Ақра Хажиб** бастық сұлтан өлтірген Отырар қазысының ұрпақтары моңғолдар жағына өтіп кетеді.

Деректерге қарағанда, Отырар бекінісі **5 айға** созылған. Моңғолдар қалаға ағып кіретін арықтарды көміп тастаған, арнаулы жабдықталған құралдармен (катапульталармен) қалаға қарай тас, мұнаймен толтырылған көзешелер (білтесін жағып) лақтырған, қорған айналасындағы орлар бұта-шырпылармен және топырақпен толтырылған, қорған қабырғасының астынан үңгір (туннель) қазылған, ағаштар кесіп ұламалы сатылар жасалған және қабырғалар қалпына келтірілген.

Отырар қоршауы кезінде тек бекіністегілер ғана емес, сонымен қатар моңғолдар да үлкен шығындарға ұшыраған. Қоршаудағылардың қатары сиреп, азық-түлік жетіспеушілігі күшейген. Отырар қорғанысының ең қиын кезінде **Қараша Хажиб** өз әскерімен қала қақпасынан шығып, моңғолдарға тізе бүккен. Бірақ қиянаткерлерді моңғолдар да кешірмеген. Олар Қараша Хажиб және оның әскерлерін өлтірген.

Осындай жағдайда отырарлықтар қаланы қорғап, оны бес ай бойы өз қолдарында ұстап тұрады. Әсіресе **Ғайырхан** өзін Шыңғысхан саудагерлері мен керуеншілерін өлтіруде айыпты сезініп, ақырғы тынысына дейін дұшпанға қарсы күреседі. Оның әскерлері, елу-елуден бекіністен тысқа шығып, басқыншылармен соғысып, қаза тапты. Шағатай әскерлері қала қабырғаларынан саңылаулар ашып өтіп, ішкеріге бастырып кірген, халықты қаладан қуып шығарып қаланы талан-тараж еткен.

Ғайырхан басқарған қорғаушылардың бір бөлігі Отырар қақпасына орналасып алып, қорғанысты тағы да бір айға жалғастырды. Шағатайзадалар қалай да, Ғайырханды қолға

түсіруге бел байлады Нәтижеде ол қоршауға алынып, тұтқындалды. Ол Самарқанға алып барылып, Көксарайда қинап өлтіріледі.

Бұхара трагедиясы

1220 жылдың ақпанында Шыңғысхан Бұхараға жетеді. Бірақ Бұхара жауға тойтарыс беруге даяр емес еді. Бұхаралықтар лажсыз дұшпанға берілуге мәжбүр болады. Бұхараның қазысы Бадруддин Қазыхан ақсақалдарды бастап Шыңғысханның алдына шапағат сұрап барады.

1220 жылдың 16 ақпанында моңғолдар Бұхараны алады. Мауароуннахрдың көне орталықтарының бірі болған Бұхара талан-таражға түседі. Қысапсыз қазыналар таланады, ғасырлық қолжазба шығармалар, қасиетті кітаптар жыртылып, хайуандар аяғы астына қазандай шашылады. Ғылым мен білім иелері болған ғұламалар мен шайхтар беделді моңғол жауынгерлеріне қызмет етеді. Кейде бақсыларға маскара ету үшін беріледі. Шыңғысхан әмірімен Бұхара өртеп жіберіледі.

Самарқан шайқасы

Шыңғысхан Самарқанға қарай бет алады және **1220 жылдың наурыз айында** Мауароуннахрдың ең әйгілі және ірі қаласына таяп келеді. Шыңғысхан қаладан тысқарыда орналасқан **Көксарай** ордасынан тұрып Самарқанды қоршауға басшылық жасайды. Қала түбінде үш күн бойы табанды шайқастар болады.

Қоршаудың үшінші күнінде қорғанысшылар жау шебін бұзып өтіп, моңғолдарға шабуыл жасайды. Моңғолдар оларды қырып тастайды. Қоршаудың бесінші күнінде қала тізе бүгеді. Моңғолдар Самарқанның бас су құрылымы — **Қорғасын** науаны (судың құйылу орнын) бұзып тастап, қаланы сусыз қалдырады. Намазгох қақпасынан басып кіріп, барлық бекіністерді қиратады. Шахристаннан халықты қуып шығады және Самарқан талан-тараж етіледі.

Ал мемлекет сұлтаны Мұхаммед Хорезмшах 30 мыңдық моңғол жасағы қуғынынан зорға құтылып, Иранға қашады. Кейінірек Каспий теңізінің оңтүстігіндегі **Ашура** аралына барып орналасады. Үрей тұзағына түскен, өзіне және әскеріне деген сенімін бүтіндей жоғалтқан, Хорезмшах ұлы **Жалалиддин Мангубердіні** тақ мұрагері етіп қалдырып, аралда қор болып, бейшаралықта дертке шалынып қайтыс болады.

Сырдария бойындағы шайқастар

Бұл кезде моңғолдардың Жошы бастаған бөлігі де Сырдарияның төменгі ағысында сәтті шабуылдар жүргізіп жатыр еді. Алдымен ол халқы тығыз қоныстанған әрі бай сауда қаласы Сығанаққа шабуыл жасайды. Сығанақ халқы жеті күн бойы қаланы қаһармандықпен қорғайды. Сегізінші күні қала моңғолдарға тізе бүгуге мәжбүр болады. Басқыншылар қаланы аяусыз талайды. Халқының соңғы адамына дейін қырып тастайды.

1220 жылдың көкек айында басқыншылар Жентті басып алып, оны талан-тараж етеді. Халықтың қаруланған бөлігі өлтіріліп, қала қиратылады. Моңғолдар бес мың әскермен Сейхун (Сырдария) өзені бойындағы Бинокат (Шахрухия) қаласына жорық жасайды. Қала төрт күндік қорғаныстан соң тізе бүгеді.

Темір Мәлік ерлігі

Хожент қаласы Сырдария өзені екіге айырылған тұсына орналасқан еді. Оның табиғи орналасуы және қала әкімі **Темір Мәліктің** жеке қаһармандығы арқасында хоженттіктер моңғолдарға еш күтілмеген қарсылық көрсетеді. Дегенмен күштер тең емес болғандықтан, Темір Мәлік қаланы тастап шығуға мәжбүр болады. Ол мыңға жуық жасағымен өзен ортасындағы қалаға таяу аралдардың біріне орнығып алады. Темір Мәліктің бұйрығымен 12 қайық жасалып, жаудың оғы тесіп өте алмауы және өртеп жібермеуі үшін қайықтардың үсті киізбен жабылып, сіркелі лаймен сыланды. Бұндай үсті жабық қайықтармен жағалауға қауіпсіз жүзіп келген жауынгерлер арнайы тесіктерден моңғолдарға оқ жаудыратын.

Темір Мәлік қорғаныс шайқастарын осылайша қайықтарда жүргізетін. Дегенмен күші аз болғаны үшін ол бар қару-жарағы мен азық-түліктерін 70 қайыққа тиіп, түн жамыла өзеннің төменгі ағысына қарай жүзіп кетеді.

Осылайша Темір Мәлік бастаған жауынгерлер үздіксіз соғыса отырып, талай қиыншылықтарды жеңіп, **Жент** қаласына жетіп барады. Баршынлықент пен Жент маңында моңғолдар өзеннің екі жағасында да олардың жолын тосады. Ержүрек хоженттіктер жағалауға түсіп, жаумен соңғы шайқасқа кіріседі. Біраз уақыт өткен соң Хорезмде жиналған әскер мен халық жасақтарына басшылық жасайды. Жошыға қарсы жүргізілген шайқастарда жеңіске жетіп, тіпті одан Сейхун өзенінің төменгі ағысындағы Жаңакент қаласын қайтарып та алады.

Шыңғысхан **1220 жылдың жазында** алдымен Нахшаб (Қаршы) қаласына басып кіріп, оны қолға алады. Ал сол жылдың күзінде **Термізге** жол алады. Қоршаудың он бірінші күні Терміз екпінді шабуылмен алынып, қала талқандалады.

Сырдария (Сейхун) су қоймасы, Зарафшан және Қашқадария алқаптары, Әмудария (Жейхун) өзені орта ағысының оң жағалауындағы облыстар бойсұндырылған соң, Шыңғысхан негізгі күшін Хорезмшахтар мемлекетінің орталық бөлігі – Хорезмге бағыттайды.

1. Шыңғысхан шабуылы қашан, қай жерден басталды?
2. Хорезмшах не үшін қорғану жоспарын жөн көрді? Ол қандай жоспар еді?
3. Отырар қалай қорғалды?
4. Бұхараның қирауы туралы айтып бер.
5. Самарқан шайқасы туралы не білесің?
6. Темір Мәлік қандай ерлік көрсетті?

§ 26. ХОРЕЗМШАХТАР МЕМЛЕКЕТІНІҢ КҮЙРЕУІ

Тірек ұғымдар: *“Не Отан, не абыройлы өлім”. Мангубердінің ерліктері. Басқыншылықтың салдарлары.*

Үргеніш қорғанысы

1221 жылдың бас кезінде Шыңғысхан әскерлерінің Үргенішке шабуылы басталды. Енді ғана Хорезм мемлекетінің Сұлтаны болып жарияланған Жалалиддин Мангуберді Үргенішке жетіп келіп қорғанысқа кіріскенімен, **Туркан Хатун** Жалалиддин өкіметін тән алмады. Бұл арада Женттің бұрынғы әкімі, қашқын **Құтлықхан** бастаған қыпшақ әскербасыларының оған қарсы ұйымдастырған бүлігі туралы хабар Сұлтан Жалалиддинді Темір Мәлікпен бірге Қорасанға кетуге мәжбүр етеді. Өйткені бұндай жағдайда астанаға қарай бастырып келе жатқан жауыз дұшпанға қарсы Үргеніш қорғанысын ұйымдастыру қиын еді. Тез арада шахзадалар – **Узлақшах** пен **Ақшах** та Үргенішті тастап, қаладан қашып кетеді. Астана тағдыры өте қорқақ әрі мансапқұмар әмір Хумартегін қолында қалады.

1221 жылы қыста 50 мың моңғол әскері шабуыл жасап, Үргенішті қоршап алады. Үргеніштіктер жаудың әскери күші және сауытты қаруларының үстем екендігіне қарамастан, туған

қалаларын қорғауға кіріседі. Қала ішіндегі көшелерде жүргізілген шайқастарда өз заманының ұлы ғұламасы шейх **Нажмуддин Кубро** деген атпен әйгілі болған 76 жастағы **Ахмет ибн Умар Хивақи** дос-жарандарымен, шәкірттерімен қатынасады. **Нажмуддин Куброның** өтіне тілеп: *“Не Отан, не абыройлы өлім!”* деген ұраны астында әрбір махалла, мөлтек аудан, мешіт, медресе, әрбір көше, әрбір үй нағыз ұрыс алаңына айналды. Ұзаққа созылған көше шайқастарында мыңдаған моңғол әскерлері қаза тапты. Моңғолдар осы уақытқа дейін Мауароуннахрдың бірде-бір қаласында мұншалық әскерінен айырылмаған еді. Осынау қанды күрес жеті айға созылды.

Шыңғысхан **Нажмуддин Куброға** барлық жақын-жұрағаттарымен, дос-жарандарымен бірге қала сыртына шығып жан сақтауды ұсынған. Бірақ шейх **Шыңғысханның** бұл ұсынысынан бас тартқан. Ақыры сан жағынан басым жаумен шайқаста ауыр жараланған **Нажмуддин Кубро** өлер алдында моңғол сарбазының қолындағы найзаға өзін тастап, қаһармандықпен жан тапсырған. Шарасыздықтан жеңіліп, басқыншыларға берілуге мәжбүр болған Үргеніш қаласын дұшпандар, талан-тараж етеді. Қаланың бас тоғаны бұзып тасталады. Үргенішті су басып, ойран болады.

**Жалалиддин
Мангубердінің ерлігі**

Мауароуннахрдың негізгі қалаларын жаулап алған соң моңғолдар басқыншылық жорықтарын Әмудария оңтүстігіндегі ірі сауда және мәдениет орталықтары – **Балқы, Хират, Марв және Ғазна** сынды қалаларға қарай бағыттады. Бірақ олар бұл өлкеде **Жалалиддин Мангубердінің** қатты қарсылығына ұшырайды. Бұл өңірде ол мықты әскери қол жасақтаған болатын.

Жалалиддин Мангуберді біраз жылдар алдын **Ғазна, Бамиан** және **Үндістанға** дейінгі өлкеге әкім етіп тағайындалған еді. Сондықтан ол **Ғазнаға** бет алады. Жолда оған Қорасан әкімдері өз әскерлерімен келіп қосылып жатты. Сұлтан **Жалалиддин Ниса, Қандағар** қалалары маңында моңғол басқыншыларына аяусыз соққы беріп, Ғазнаға жетіп келеді. Оның жасақтарына жаңадан күштер қосылады. **Жалалиддин Валиан бекінісін** қоршап алған моңғолдарға қарсы шабуыл жасап, оларды тасталқан етеді. Бұл **Жалалиддиннің** дұшпанға қарсы соғыста қол жеткізген алғашқы ірі жеңісі еді.

Шыңғысхан Жалалиддин Мангубердіге қарсы Шики Хутуху ноянды 45 мың жасақпен жібереді. Фазна маңындағы **Паруан** даласындағы шайқаста Жалалиддин жеңіске жетеді. Бірақ жеңістен кейін түскен олжаларды бөлісу кезінде Жалалиддиннің әскербасылары арасында өзара келіспеушіліктер туады. Соның салдарынан **Сайфуддин Ағрақ, Ағзам Мәлік және Мұзаффар Мәлік** сынды әскербасылар бөлініп кетеді. Бұл оқиғадан кейін Жалалиддиннің әскери күші әлсіреп қалады.

Жалалиддин Мангуберді

Осы сәттен пайдаланған Шыңғысхан Фазнаға әскер аттандырады және бөлініп шыққандарды жеке-жеке талқандайды. Жалалиддин қиян-кескі соғыстар жүргізе отырып, Синд (Үнді) өзенінің жағалауларына жақындайды. Өзен жағалауында **1221 жылдың 25 қарашасында** екі ортада қатты шайқас болады. Жалалиддин Шыңғысхан әскерінің алдыңғы шебін жеңеді. Моңғолдардың торуылға қойылған 10 мың іріктелген жасағы шайқасты аяқтайды. Жалалиддин жауға берілуді қаламай атпен Синд өзеніне секіріп, өзеннің арғы бетіне жүзіп өтеді. Онымен бірге оның 4 мың әскері де өзеннен өтеді. Қазіргі кезде бұл өзеннің бір жағалауы *“Ат секіру”*, екінші жағалауы *“Жалал шөлі”* деп аталады. Жалалиддиннің ерлігіне таң қалған Шыңғысхан оның артынан қуу пікірінен де қайтады. Тіпті, ол балаларына қарап: *«Әкесінің баласы тап осындай болуы керек»* деген екен.

Бірде Иран, бірде Әзербайжан аймақтарында Жалалиддин тағы *он бір жыл бойы* моңғолдарға қарсы күресін жалғастырады.

Сөйтіп, ұлы қолбасшы Жалалиддин Мангуберді мен оның жануынгер күші болған жанқияр саптастары дұшпанға қарсы жылдар бойы қаһармандықпен күрес жүргізсе де, туған жер азаттығын сақтап қалудың ылажын табалмады. Хорезмшахтың билігі **1231 жылы** күйреді. Шығыстағы бұл үлкен мемлекет түпкілікті жойылды.

“Жалалиддин
Мангуберді” ордені

**Моңғолдар
шапқыншылығының
салдарлары**

Отан азаттығы жолында жанын қиған ұлы бабамыз Жалалиддин Мангубердінің туғанына 800 жыл толуы тәуелсіз Өзбекстанда 1999 жылы кеңінен атап өтілді. Хорезмде оған ескерткіш орнатылды, үлкен көше мен аландарға оның есімі қойылды, видеофильм, пьеса және дастандар жазылды. 2000 жылдың 30 тамызында “Жалалиддин Мангуберді” ордені шығарылды.

Моңғолдар шапқыншылығы салдарынан Мауароуннахр мен Хорезмнің жайнап тұрған егіншілік облыстары апатқа ұшырады. Халқы көп және көрікті қалалар, әсіресе, **Бұхара**,

Самарқан, Үргеніш, Марв, Банокат, Хожент және тағы басқалар қираған өңірге айналды. Марв алқабындағы суару тармақтарының басты тоғаны – әйгілі Сұлтанбанд бұзып тасталды.

Самарқандықтар туған қалаларын тастап шығып кетті. Ал Марв тұрғындары сусыздықтан қуаң тартқан өз қыстақтарын тастап, өзге жерлерге қоныс аударды. Үргеніш су астында қалып, тіптен ойран болды. Хорезм мен Мауароуннахрдың егінші халқының саны шұғыл азайып кетуінің салдарынан егін алқаптары да қатаң қысқарып, диқаншылық дағдарысқа ұшырады.

Шебер қолөнершілер жеңімпаздардың жұртын көркейту үшін мәжбүри түрде Моңғолияға жіберілді. Бүкіл Шығысқа атағы жайылған қару-жарақ жасау, жұмсақ жібек маталар тоқу, әшекейлі шыны бұйымдар өндіру қолөнершілігі жойылды.

Фасырлар бойы Қытай мен Үндістаннан Түркістан арқылы Кіші Азия мен Еуропаға өтетін әйгілі Жібек жолы моңғолдар шапқыншылығы дәуірінде бүтіндей тоқтап қалды. Бұл кезеңде ғылым мен ағартушылыққа үлкен зиян келтірілді.

1. Үргеніш қорғанысы жөнінде нелерді білдің?
2. Нажмуддин Куброның “Не Отан, не абыройлы өлім!” деген ұранының мағынасын түсіндір.
3. Жалалиддинді ерлікке жігерлендірген қандай күш еді?
4. Синд өзені жағалауындағы шайқас жөнінде айтып бер.

§ 27. ШАҒАТАЙ ҰЛЫСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Тірек ұғымдар: *Ұлыс. Шағатай ұлысы. Салық түрлері. Махмұт Тараби көтерілісі.*

Өлкелердің бөлінуі

Шыңғысхан өзінің көзі тірі кезінде-ақ жаулап алынған өлкелер мен облыстарды төрт ұлына бөліп берді. Атап айтқанда, *Шығыс Түркістан, Жетісу* мен *Мауароуннахр* **Шағатайдың** үлесіне тиді. Осылайша моңғолдар өздері басып алған облыстарды ұлыстарға бөлу негізінде басқаруға кірісті.

Шыңғысхан өлгеннен кейін (1227) **Оқтай** моңғолдар мемлекетінің ұлы қағаны етіп тағайындалады. Ұлыстардың билеушілері “хан” деген атпен аталды. Ұлы қағанның ордасы **Қарақұрым** қаласында болды, ол сол арадан хандардың іс-әрекетін қатаң бақылап отырды.

Шыңғысхан қазасынан кейін де моңғолдардың Батысқа қарай жорыққа аттануы жалғаса берді. **1236–1241 жылдарда** Ресей мемлекеті байсұндырылып, **Алтын Орда мемлекеті** құрылады. **1256 жылы** Иран толық жаулап алынып, **Хулагилер мемлекеті** дүниеге келеді. **1258 жылы Хулаги аббасилер әулетін** жояды. Моңғолдар Азия мен Еуропаның үлкен бөлігінде өз үстемдігін орнатқанмен, бірегей орталықтанған мемлекет құра алмады. Ұлыс хандары ұлы қағанға сырттай бойсұнып, іс жүзінде өз білгендерінше жұмыс жүргізеді.

Шағатай ұлысы

XIII ғасырдың 20-жылдарында Шағатай иелігіне берілген Мауароуннахр, Жетісу және Шығыс Түркістанда

Шағатай ұлысы пайда болды. Шағатай ханның ұлысты басқаратын ордасы Іле өзенінің бойында еді. Облыстар мен қолөнершілік қалаларын басқарғанда, Шағатай өзіне бағындырылған халықтың жоғары топ өкілдерінің қызметтерінен пайдаланды.

Мауароуннахрды тікелей басқару жұмыстары әлі Мауароуннахр басып алынбастан алдын Шыңғысхан қолында қызмет еткен хорезмдік саудагер **Махмұт Ялауашқа** тапсырылады. Ол **Хожент** қаласын өзіне орда етіп алып, сол жерде тұрып Мауароуннахрды басқара бастайды. Әскери әкімшілік, халықты тізімге алу, салық жинау жұмыстары *даругашы* және *тавғаш* деп аталатын моңғол мансап-

қорларының қолында еді. Моңғол басқарушысының (жергілікті әкім) қолындағы көп санды әскерлер Махмұтқа бойсұндырылған еді. Махмұт Ялауаш соларға сүйеніп моңғол қағандарының талабын орындайтын және өзінің шексіз үстемдігін іске асыратын.

Салық түрлері

Шағатай хандары орталық әкімшіліктің қазынасы үшін халыққа түрлі салықтар салып, зорлықпен өндіріп

алатын еді.

Дикандардан алынатын жер салығы бұл кезеңде “**калон**” деп аталатын. Ал шаруалардан “**капшур**” салығы жиналатын. Мемлекет қазынасы үшін “**шүлен**” деп аталатын азық-түлік салығы да өндірілетін еді. “Шүлен” әрбір отардан екі жасар қой, қымыз үшін әрбір мың жылқыдан бір бие есебінен алынған.

Қолөнершілер мен саудагерлерден “**тарғу**” салығы өндірілетін болған. Тарғу өндірілген өнім немесе сатылған тауардың отыздан бір бөлігі көлемінде өндірілген. Бұлардан тыс халыққа *тұз салығы, жүн және күміс салығы* салынған.

Салықтарды жергілікті амалдарлар **барат (жал)** тәртібімен алдынан біржола төлеп жіберілетін, соңынан олар халықтан жинап алатын еді. Халықтан жинап алғанда салықтар, сөзсіз, қағаздағыдан көп мөлшерде өндірілетін.

Зорлық-озбырлықтың, жәбір-зұлымдықтың күшеюі, алуан түрлі төлемдер мен алымдардың шектен тыс көптігі моңғолдарға наразылықты қоздырып, халықтың жат жұрттық басқыншылардың езгісіне қарсы бас көтеруіне себеп болды. Осындай көтерілістердің бірі Бұхара алқабындағы Тараб қыстағында болды.

* Шағатай ұлысы – билік бөлінісінде оның Шыңғысханұлы Шағатайға тиген бөлігі. Кейін ол Шағатай мемлекетіне айналған.

* Қопчур – шаруа малдары бас санының 2,5% мөлшерінде алынатын салық.

* Калон – өнімнің 1/10 бөлшегі көлемінде алынатын салық.

Махмұт Тараби көтерілісі 1238 жылы Бұхараның Тараб қыстағында басқыншылар мен жергілікті шонжарлардың

зұлымдығына қарсы көтеріліс басталады. Көтеріліске тарабтық елек жасаушы шебер Махмұт басшылық жасайды. Тарихта ол **Махмұт Тараби** деген атпен атағы шығады.

Тарабидің жақын серіктерінің бірі **Шамсуддин Махбуби** мен Бұхара халқы көтерілісшілерге қосылып, қолдарына қару алады. Өздерінің сүйікті қалалары мен қыстақтарын моңғолдардан және олардың сыбайлас қызметшілері — жергілікті ұлықтардан азат етуді мақсат еткен адамдардан әжептәуір жасақ жиналады. Махмұт Тараби өз жақтастарымен бірге Бұхараға кірген соң, қала ішіндегі *Робия сарайын* өз ордасына айналдырады. Бұл жерге Бұхараның шенеуніктерін, дәулетті ақсүйектерін, ірі жер иелерін шақыртып алады. Ол өзін Бұхара мен сол төңіректегі облыстардың халифасы, яғни билеушісі деп ресми түрде жариялауға оларды мәжбүр етеді. Содан кейін Шамсуддин Махбуби садр деп жарияланады. Махмұт Тараби Бұхарада өз билігін орнатқан соң моңғолдарды жақтап жүрген жергілікті ұлықтар Бұхарадан қашып кетеді.

Қашқын шенеуніктер мен моңғолдар аймақ бастығы **Махмұт Ялауаш** көмегімен **Кермене** маңында күш жинап, Бұхараға қарай аттанады. Екі ортада шайқас басталады. Моңғолдар жеңіліп, Керменеге қарай қаша бастайды. Шайқаста көтеріліс басшылары Махмұт Тараби мен Шамсуддин Махбубилер шейіт болады. Көтерілісшілер олардың орнына Тарабидің інілері **Мұхаммед** пен **Әлиді** басшы етіп сайлайды. Арадан бір апта өтпей жатып моңғолдардың жаңа әскерлері шабуыл жасайды. Шабуылда көтерілісшілер жеңіліп, Тарабидің екі інісі де қаза табады. Моңғолдар Бұхараны қайта басып алып, ол жерде бұрынғы тәртіптерін қайта орнатады.

Шағатай салықтарды тәртіпке салу реформасында **1238 жылы** Махмұт Ялауашты биліктен шеттетуге мәжбүр болды. Оның ұлы **Маьсудбек** әкім етіп тағайындалды. Ұлы қаған **Оқтай** Махмұт Ялауашты Пекин қаласына әкім етіп тағайындады.

1. Шыңғысхан басып алған өлкелерді қалайша бөліп берді?
2. Шағатай ұлысы қашан және қай жерде құрылды?
3. Моңғолдар қандай салықтарды енгізді?
4. Махмұт Тараби көтерілісі қашан және қалай басталды?
5. Махмұт Тараби көтерілісінің жеңілу себептері неде?

§ 28. ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ЖАҒДАЙДЫҢ ЖАНДАНУЫ

Тірек ұғымдар: *Ақша реформасы. Жер иелену. Шағатай ұлысының бөлінуі. Мәдени өмір.*

Ұлы қағанның жарлығы

XIII ғасырдың орта шенінде Шағатай ұлысының моңғол ұлықтары шеңберінде отырықшылыққа көшу, қала мәдениетіне жақындау, отырықты халықтың бай мәдениетінен пайдалану үдерісі күшейді. Моңғолияның ұлы қағаны **Мөңке** салық және асар жұмыстарын ретке келтіру бойынша арнайы *жарлық* шығарады. Жамдар бойынша пошта қызметі үшін бөлінетін аттардың санын белгілейді де, халықтан артық ат талап етуге тыйым салады. Сондай-ақ егер елшілер қолдарында тікелей тапсырмалар болмаса, қала немесе қыстақтарға кірмеуі және халықтан олар үшін белгіленгеннен артық жем-шөп пен азық-түлік алынбайтыны түсіндіріледі. Осылайша өз бетімен жинап алынатын қисапсыз төлемдерден халық азат болады.

*** Жамдар — жол бекеттері. Шабармандар, жолаушылар ат алмастыратын орын. Жамда әрдайым аттар ылауға әзір тұрған.**

Маьсудбектің ақша реформасы

Мауароуннахрда баяу болса да қала өмірі, атап айқанда, қолөнершілік пен сауда қатынастары жандана бастайды. Қалалардың ішкі тұрмысы, әсіресе, тауар мен ақша айналымдарының қайта қалыптасуында Маьсудбек 1271 жылы жүзеге асырған ақша реформасының маңызы зор болды. Ол Мауароуннахрдың 16 қаласы мен облысында, соның ішінде, **Самарқанда, Бұхарада, Таразда, Отырарда, Хожентте** және басқа қалаларда бірдей салмақтағы және жоғары сапалы саф күмістен теңгелер соқтырып, оларды мемлекет айналымына шығарды.

Кебекхан және оның реформалары

XIV ғасырдың бірінші жартысында Шағатай ұлысында моңғолдардың отырықшылыққа өтуі күшейіп, олардың әлеуметтік өмірінде елеулі өзгерістер пайда бола бастады. Мауароуннахр сынды мәдениеті дамыған өлкемен берік байланыс орнатуға және отырықты өмір сүруге ұмтылған

Шағатай хандарының бірі **Кебек** (1318–1326) болатын. Ол билікті тікелей өз қолына алып, Қашқадария алқабындағы ежелгі Насаф қаласының қасына өзіне сарай салдырады. Сарай моңғол тілінде *“Қаршы”* деп аталады. Кебекхан өз сарайын моңғол билеушілері арасында бірінші болып Мауароуннахрға көшіреді. Ол мемлекетті сол сарайда тұрып басқарады. Кейінірек осы сарай айналасында жаңа ғимараттар құрылады да ескі **Насаф** қаласымен бірігіп кетеді. Содан бері бұл қала **“Қаршы”** деген атпен аталады.

Кебек мемлекеттің басқару құрылымын және оның экономикалық тұрмысын ретке салу мақсатында әкімшілік және ақша реформасын жасайды. Мемлекетте бірыңғай ақша енгізіледі. Ирандағы Хулагилер мемлекеті мен Алтын Орда хандығының күміс теңгелері үлгісінде екі түрлі ақша: салмағы 8 грамдық үлкен күміс теңге және 1 грамдық ұсақ теңге соқтырылған. Үлкен күміс теңге – *“динар”* және уақ күміс теңге – *“дирхамдар”* деп аталған. *“Кебеки”* деп аталған бұл теңгелер Самарқан пен Бұхарада соқтырылып, айналымға шығарылған.

**Экономикалық
тұрмыстың жандануы**

Моңғолдар шапқыншылығы заманында тоқырап қалған қолөнершілік, сауда және диқаншылық бірте-бірте қайта қалпына келе бастайды. Қолөнершілік пен ішкі-сыртқы сауданың жандануы, сөз жоқ, қираған қалалардың қайта қалыптасуына себеп болады. Көптеген қалалар мен облыстар әлі бүлінген және жартылай бүлінген күйінде жатқан болса да, Үргеніш пен Бұхара қайта қалпына келтіріледі. Көне Самарқанның қираған орнына таяу жерден жаңа қала бой көтереді. Қалаларда түрлі мемлекеттік, қоғамдық және ағарту ғимараттары құрылды. Қалалардың базарлары халық көп жиналатын орынға айналды.

Жер иелену

Моңғолдар үстемдігі кезінде Орта Азияда жер иеленудің **мулки девон**, **мулки инжу**, **мулки уақып**, **мулк** деп аталатын төрт түрі бар еді.

Меншіктердің едәуір бөлігі әскери ұлықтарға мемлекет алдындағы қызметтері үшін тарту етілген жерлер еді, олар

- * **Мулки девон** — мемлекет жері.
- * **Мулки инжу** — билеуші және әкімдерге қарасты жерлер.
- * **Мулк** — жеке меншік жерлер.
- * **Мулки уақып** — мешіт және медресе жерлері.

“суюрғал” жерлері деп аталды. Бұндай жерлері бар адамдар – *суюрғал иелері* барлық салық пен төлемдерден босатылды. Суюрғал жерлері ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде қалдырылды.

Моңғол билеушілері мен шонжарлары ортасында басып алынған жерлерге қатысты екі түрлі көзқарас бар еді. Кейбіреулері жергілікті шенеуніктер, саудагерлермен тіл табысып, қолөнершілік, диқаншылықты өркендету, ислам дінін қабылдауды жақтайтындар еді. Ал басқа тобы отырықшылық пен қала тұрмысына қарсы шығып, қалаларды бұзып тастап, бақ пен егін жайларды жайлауларға айналдыруды қалады.

Шағатай ұлысының бір қатар хандары біртіндеп өз ру-тайпаларымен Мауароуннахрға көшіп келіп, жергілікті тұрғындармен араласып, отырықтана бастайды. Жетісуда жасап жатқан моңғолдар Мауароуннахрға көшіп келгендерді “*қараунас*” (шатыс) деп, ал Мауароуннахрлық моңғолдар оларды “*жете*” (қарақшы, тонаушы) деп атай бастады. Бұл іс жүзінде бір-бірін қорлау еді. Олардың ортасындағы шиеленіс, өшпенділік күшейе түсті. Нәтижеде Шағатай ұлысы XIV ғасырдың 40-жылдарында екіге бөлініп кетті.

Шағатай ұлысының Шығыс Түркістан және Жетісу бөлігі Моңғолия деп атала бастайды. 1348 жылы Шағатай әулетінен шыққан **Тұғлық Темір** Моңғолия ханы етіп көтерілді. Ұлыстың батыс бөлігі — Мауароуннахр дербес басқарылатын болды.

Мәдени өмір

Ғылым, әдебиет, ағарту және мәдениеттің кейбір салалары да қайта қалыптаса бастайды. Атап айтқанда, қала құрылысы ісіне байланысты құрылыс және сәулеткерлік дами бастады. Қыш күйдіру өнері, оймакерлік, өрнек салу, сәулеткерлік қыш ою өнері, сәулеткерлік көркем жазуы ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер мен тәжірибелер негізінде қалыптасып, тіптен аздықөпті дамыды да. Құрылысшы-сәулеткерлердің қолымен құрылған көрікті ғимараттар мен құрылымдар: мешіттер, медреселер, ханақаһ, кесене, мұнара мен сарайлар бой көтерді. Олардың бірсыпырасы біздің заманымызға дейін сақталып қалған. Бұхара қаласындағы Сайфуддин Бұхарзи, Баянқұлыхан кесенелері, Самарқандағы әйгілі Шахизинда сәулеткерлік ансамблінің негізгі бөлігі болып саналатын Қуссам ибн Аббас кесенесінің зияратханасы, Көне Үргеніштегі биіктігі 62 метрлік биік мұнара, Нажмуддин Кубро және Төребекханым кесенелері солардың қатарына жатады.

XIII ғасырдың орта шенінде Бұхарада “**Маъсудия**” және “**Хония**” деген аттармен атағы шыққан екі медресе ірге көтереді. Олардың әрқайсысында мыңға жуық шәкірт білім алған.

XIII ғасырдың екінші жартысы мен XIV ғасырдың бас кезінде парсы-тәжік поэзиясының ірі өкілдері: **Жалалиддин Руми**, **Сағди Шерази**, **Әмір Хұсрау Дехлеви** сынды тұлғалар өмір сүріп, шығармашылықпен айналысқан.

Жалалиддин Руми (1207–1273) сопылық бағыттағы ұлы ақын, ол өзінің 36 мың бәйіттен тұратын “*Маснавий маънавий*” атты шығармасын жазды. Бұл шығармада ақын сопылық фалсафасының негіздерін талдайды.

Сол кезеңнің әйгілі ойшыл қаламгерлерінің тағы бірі **Сағди Шерази** (1219–1293) болып табылады. Ол өзінің “*Түлстан*” және “*Бостан*” атты шығармаларындағы мазмұны бай ғазелдерімен шығыс әдебиетінің дамуында өшпес із қалдырды. Ақын еңбектерінде туған жерге деген махаббат, адамгершілік туралы шебер жырлайды.

Өз заманының ұлы жазушыларынан **Әмір Құсрау Дехлеви** (1253–1325) Низами Генжевиден кейін “Хамса” дастанын жазған әрі ақын, әрі сазтанушы ойшылдардың бірі болды. Ол – “*Табыстар кілті*”, “*Аспанның тоғыз күмбезі*” тақылеттес шығармалардың авторы.

XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап тарихтану да дамиды. Бұл кезеңде **Жузжанидің** “*Табақоти Носири*” (“Насыр жинақтары”), **Жувайнидің** “*Тарихи жсахонгушаи*” (“Әлем тарихы”), Фазлуллах Рашидуддиннің “*Жоме ат-таворих*” (“Тарихтар жинағы”) сынды құнды тарихи еңбектері жазылады. Бұл шығармалар сол дәуірдің тарихы, әсіресе, моңғолдар басқыншылығын зерттеуде бірінші дәрежелі мәлімет көзі боп есептеледі.

Бұл кезеңде түркі тіліндегі әдебиеттер дами бастайды. Кейінірек бұл тіл “Шағатай тілі” және “Шағатай әдебиеті” деген атқа ие болды.

1. Мөңке қаған мемлекетте ішкі жағдайды жұмсарту үшін қандай шаралар қолданды?
2. Маъсудбектің ақша реформасы қандай нәтиже берді?
3. Кебекханның реформасы туралы нелерді білдің?
4. Шағатай ұлысының бөліну себебі неде?
5. Экономикалық өмірде қандай өзгерістер пайда болды?
6. Моңғолдар мемлекетінде жер иеленудің қандай түрлері бар еді?

V Т А Р А У

ӘМІР ТЕМІР ЖӘНЕ ТЕМІРИЛЕР МЕМЛЕКЕТІ

§ 29. ӘМІР ТЕМІРДІҢ САЯСИ КҮРЕС МАЙДАНЫНА КІРІП КЕЛУІ

Тірек ұғымдар: *Саяси бытыраңқылық. Саяси күрес майданы. Мемлекет тәуелсіздігі үшін күрес. Сарбандарлар.*

Саяси бытыраңқылық

XIV ғасырдың 50–60-жылдарында Мауароуннахр 10-ға жуық дербес бектіктерге бөлініп кеткен. Самарқан облысында Әмір Баян Сұлдыз, Кеште Әмір Қажы Барлас, Хожентте Әмір Баязит Жалайыр, Балқыда Олжайты Сұлдыз, Хисари Шадман шекарасында Әмір Хұсайын және Әмір Ясавурилер өздерін *бірегей әкімдерміз* деп жариялайды.

Бұның үстіне Шығыс Түркістан мен Жетісуда орнаған Моңғолияның хандары Мауароуннахрға бірнеше рет жорықтар жасап, елді талайды. Моңғол әмірлерінің елді қырғынға ұшыратқан жорықтары, басқыншылығы және зұлымдығына қарсы халық қозғалысы басталады.

Міне, осындай ішкі соғыстар күшейген, моңғол зұлымдығына қарсы еңбекші халық қозғалыстары басталған дәуірде мемлекетте жаңа саяси күш жетіліп келе жатыр еді.

Әмір Темірдің жастық дәуірі

Әмір Темір Кеш облысындағы Қожайлғар қыстағында (Яккабақ ауданында) **1336 жыл 9 сәуірде** дүниеге келген. Оның толық аты-жөні – **Әмір Темір ибн Әмір Тарағай ибн Әмір Барқул**. Әмір Темірдің анасы Такина хатун Кеш елінің абыройлы бикелерінің (бек оғоларының) бірі

болып саналған. Оның әкесі Әмір Тарағай барлас руының ақсақалдарының бірі болған, ата-бабалары Кеш және Насаф облысында өз иеліктеріне ие болған және осы елге билік жүргізген.

Әмір Темірдің жастығы туған жері Кеште өтті. Жеті жасқа толғанда әкесі оны оқуға берді. Шайх **Шамсиддин Кулол** Темірбектің пірі болған. Ол жастайынан-ақ шабандоздық пен аңшылыққа қатты қызықты, садақ тартып, ат жарыстыруды, алуан түрлі әскери ойындар ойнауды өте ұнататын. Осылайша Әмір Темір

Сайыпқыран Әмір Темір

тұлпарларды іріктеп, таңдай алатын білікті шабандоз әрі ержүрек батыр жігіт болып ер жетті. Оның айналасына балалықтағы достары мен мектептестері топтасып, бірге жаттығып, жарыстарға қатысатын, бірте-бірте нөкер бөлісіп, әскери топқа бірігіп, жетіле бастады. Бұл топтың арасында *Аббас Бахадүр, Жахانشахбек, Қимари Инақ, Сүлейменшахбек, Сайфуддинбек* және басқалар болған. Бертін келе олар Әмір Темірдің үзеңгілес достарына айналып, оның жасағында әскербасылық дәрежесіне дейін көтерілген.

Әмір Темір өзінің алғашқы әскери қызметін қоластындағы нөкерлерімен бірге кейбір облыс әмірлеріне қызмет көрсетуден бастаған. Олардың өзара қақтығыстарына қатысып, ерлік көрсеткен, соғыстарда шыныққан. Әскери шеберлік пен адамилық Әмір Темірдің абыройын арттырып, оның атағы бүкіл Қашқадария аңғарына, соның ішінде, Кеш облысына жайылған. Әкесі Әмір Темірді алдымен (1352) **Әмір Жоку Барластың** қызы **Тұрмыш Оғоға** үйлендіреді. Ал 1355 жылы Әмір Темір Әмір Қазағанның немересі, **Әмір Хұсайынның** қарындасы **Олжай Түркен Оғоны** әйелдікке алады. Кейінгі некесі арқылы Әмір Темір мен Балқы әмірі **Әмір Хұсайын** ортасында одақтастық орнығады.

Әмір Темірдің саяси күрес майданына кіріп келуі

XIV ғасырдың 50-жылдары аяғында Мауароуннахрда әмірлердің өзара күресі күшейіп, мемлекетте саяси

бытыраңқылық үдейді. Моңғол хандары Мауароуннахрдағы ауыр саяси жағдайды пайдаланып, бұл өлкеде өз биліктерін орнатуға ұмтылады. **Тұғлық Темір** 1360–1361 жылдарда Мауароуннахрға бірін-соңды екі рет басып кіреді. Мауароуннахр бектері бірлесе алмай, халық өз жайына қалады. Әмір Темірдің немере ағасы, Кеш облысының билеушісі **Әмір Қажы Барлас** Қорасанға қарай қашады. Ал 24 жасар Әмір Темір басқаша жол таңдайды.

Темір өз мүлкін моңғолдар басқыншылығынан қорғау үшін көп ойлап, Тұғлық Темірдің құзырына баруға қатаң шешімге келеді. Нәтижеде ол Тұғлық Темірдің жарлығымен Кеш облысының *даруғасы* (әкімі) етіп тағайындалады.

* **Даруға** — моңғолша бақылаушы, қала бастығы деген мағынаны білдіреді. Моңғолдар мемлекетінде жергілікті әкімдер қасындағы ұлы қаған уәкілі, аймақ бастығы. Даруға міндетіне төмендегі жауапкершіліктер жүктелген: халықты тіркеуге алу; жергілікті халықтан әскер жинау, пошта байланыстарын тәртіпке келтіру; салық жинау; жиналған салық-алымдарды жоғары қаған сарайына жеткізу.

Осылайша Әмір Темір саяси күрес майданына кіріп келді. Кейін өзінің бұл іс-әрекетін Темірбек халықты моңғолдардың талан-тараж етуден қорғаудың бірегей жолы — мұқият жасалған жоспар 100 мың адамдық әскерден де күшті деп, түсіндірді.

Тұғлық Темір ұлы **Ілиясқожаны** Мауароуннахрдың билеушісі етіп тағайындап, Моңғолияға қайтып кетеді. Ілиясқожа мен Әмір Темір тіл табыса алмайды. Осыған байланысты ол Мауароуннахрдың беделді әмірлерінің бірі Балқының әкімі Хұсайынмен одақтасып, моңғолдарға қарсы күрес жүргізеді. **1363 жылы** Әмударияның сол жағалауына орналасқан **Құндыз** қаласының маңында ортақ жауға қарсы күресте жеңіске жетеді. Кейінгі екі жыл бойы одақтастар Ілиясқожа басқарған жете жасақтарымен бірнеше рет шайқасады. Ақыры **1364 жылдың аяғында** моңғолдарды Мауароуннахрдан қуып шығады.

Бірақ Мауароуннахрдан айырылғысы келмеген Ілиясқожа **1365 жылдың көктемінде** тағы да Мауароуннахрға жорық жасайды. Екі жақтың әскерлері **1365 жылы 22 мамыр күні**

Ташкент пен Шыназдың ортасындағы Шыршық өзенінің бойында шайқасады. Тарихта бұл шайқас “*Лай шайқасы*” деген атпен белгілі. Өйткені нақ сол күні күшті нөсер жаңбыр құйып, ұрыс алаңы батпаққа айналған, тіпті аттар да батпаққа батып қалған.

Шайқаста Әмір Темір әскері қаһармандықпен шайқасып, жеңіске жетейін-ақ деп дұшпанның оң қанатына ойсырата соққы беріп тұрғанда, Хұсайын өз әскерлерін дұшпанның сол қанатына тастамай ұрыс алаңын тастап кетеді. Әмір Темір шегінуге мәжбүр болады.

Осы жеңістен кейін **Ілиясқожа** ешқандай қарсылықсыз Хожент пен Жызақ қалаларын алып, одан ары Самарқанға бет түзейді. Самарқанда қарулы әскер болмаса да, халық қаланы қорғауды өз қолдарына алады. Ұзаққа созылған моңғол үстемдігіне қарсы көтерілген бұл халық қозғалысы тарихта “*Сарбадарлар қозғалысы*” деген атпен даңқы шыққан.

**Самарқан
сарбадарлары**

Сарбадарлар қозғалысы XIV ғасырдың 60-жылдарында Мауароуннахрда моңғол хандарының шабуыл жасауына байланысты жүзеге келді. Самарқан сарбаздарына медресе оқытушысы **Мәулензада Самарқанди**, қолөнерші **Әбу Бәкір Калави** және қала махаллаларының бірінің ақсақалы, шебер мерген **Хурдаки Бухарилер** басшылық жасайды. Сарбадарлар моңғолдарға Самарқан қаласында ойсырата соққы береді. Мұның үстіне оның аттары арасында өлет ауруы тарқап, аттары қырыла бастайды. Шарасыз қалған Ілиясқожа әуелі Самарқанды, кейін бүкіл Мауароуннахрды тастап кетуге мәжбүр болады.

*** Шарафуддин Әли Язди «Зафарнама» кітабында: «Я Алла! Кедейді дәулетті адамға айналдырдың», — деп жазды.**

Сарбадарлар бай-манаптардың мал-мүлкінің бір бөлігін кәмпескелеп, кедейлерге бөліп береді. Бұл билеуші топтардың қатаң наразылығына себеп болады.

Сарбадорлар басқарған самарқандықтардың моңғол ханы Ілиясқожаны жеңгені және қаладағы тәртіпсіздіктер жөніндегі хабар Әмір Темір мен Әмір Хұсайынға жетеді. Олар **1366 жылдың көктемінде** Самарқанға аттанады және қала маңындағы

Кониғил мекеніне келіп тоқтайды. Бектер сарбадарлардың басшыларымен келіссөз жүргізеді. Бірақ ертеңіне **Әбу Бәкір Калави мен Хурдаки Бұхарилар** Әмір Хұсайынның бұйрығы бойынша дарға асылады. Бұл хабарды кеш білген Әмір Темір **Мәулензаданың** өмірін Әмір Хұсайыннан сұрап, аман алып қалады. Осылайша сарбадарлар басшысыз қалдырылып, қозғалыс бастырылады. Мауароуннахрда Әмір Хұсайынның билігі орнатылады. Дегенмен көп уақыт өтпей-ақ Хұсайын мен Әмір Темірдің арасында келіспеушілік туып, соңы ашықтан-ашық жауласуға айналады. **1366–1370 жылдарда** олардың ортасында бірнеше рет өзара қақтығыстар да болады.

1. Не себептен Мауароуннахрда саяси бытыраңқылық күшейді?
2. Әмір Темірдің жастық шағы туралы не білесің?
3. Әмір Темір қандай жағдайда саяси күрес майданына кіріп келді?
4. “Лай шайқасы” туралы баяндап бер.
5. Сарбадарлар кімдер? Олар кімдерге қарсы күрескен?
6. Әмір Темір жөнінде қандай кітаптар оқығансың?

§ 30. ӘМІР ТЕМІР — ОРТАЛЫҚТАНҒАН МЕМЛЕКЕТ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Тірек ұғымдар: *Әмір Темір билігінің басталуы. Жоғарғы өкімет рәмізі. Орталықтанған мемлекет. Мауароуннахр мен Қорасанның біріктірілуі*

**Әмір Темірдің өкімет
басына келуі**

XIV ғасырдың 60-жылдарында Мауароуннахрда орын алған ауыр саяси және экономикалық жағдай мемлекетті біріктіріп, күшті бір мемлекет құруды талап етті. Өз заманының бұндай талабын басқа әмірлерге қарағанда Әмір Темір жақсырақ түсінді. Сондықтан да орталықтанған мемлекет құруға кіріседі. Ол бұл мақсатты жүзеге асыруда ақсақалдарға, әскерилерге, саудагерлер мен қала қолөнершілеріне сүйенеді. Әмір Темір бұл үлкен мақсатын жүзеге асыру үшін күресті ең алдымен ішкі жауларға қарсы күрестен бастайды.

Әмір Темір **1370 жылдың көктемінде** бүкіл әскерлерімен күшті қарсыласы – Балқы билеушісі Әмір Хұсайынға қарсы

жолға шығады. Жасақ Терміз маңындағы *Бия қыстағына* келгенде, оның қасына атақты ғұламалардан **Сейіт Береке** келеді. Береке Әмір Темірдің бастаған ісін қызу қуаттап, оған Жоғары биліктің рәмізі табл мен жалау тарту етіп, оның болашағына болжам жасайды. Бұл оқиға, сөз жоқ, саяси маңызға ие еді. Өйткені бұл биліктің белгісі еді. Әмір Темір әскері Балқыға жетіп барғанша, оларға жол-жөнекей жаңа күштер келіп қосылады. Бұл кезде Әмір Хұсайынның көп әмірлері оны тастап кетеді. Соғыста Әмір Хұсайынның сарбаздары жеңіледі, екі күндік қоршаудан соң, **1370 жылдың 10-сәуірінде** Балқы қаласы Әмір Темір қолына өтеді. Әмір Хұсайын өлім жазасына кесіледі.

1370 жылдың 11-сәуірінде Шағатай ұлысының бектері және әмірлері, облыс және аудандардың даруғалары, Әмір Темірдің қарулас достары, сондай-ақ, Әмір Темірдің пірі Сейіт Берекенің қатысуымен құрылтай өткізіледі. Құрылтайда Әмір Темірдің үстемдігі ресми тән алынып, ол *Мауароуннахрдың әмірі* болып жарияланады.

**Орталықтанған
мемлекеттің құрылуы**

Әмір Темір мемлекетті саяси және экономикалық жағынан нығайтуға кіріседі. Ол **1370 жылы шілде** айында

Самарқанда құрылтай шақырады. Құрылтайға Шыбырған әкімі Әмір **Зинда Чашмнан** басқа Мауароуннахрдың барлық әмірлері мен тайпа бастықтары жиналады. Екі өзен аралығына жайғасқан түрік-моңғол тайпа басшылары, барлық әмірлер Әмір Темір өкіметін тән алады. Самарқан мемлекет астанасы деп жарияланады. Самарқанда берік қорғандар, бекіністер және сарайлар құрылады. Әмір Темір мемлекетте заң және тәртіп жұмыстарын енгізеді. Арнайы жасақ құрып, оларға үлкен жеңілдіктер береді. Әмір Темір ірі әскери бөлімдердің қолбасшылары етіп **Ардашер Қавчин, Жоку Барлас, Ескендір Аылам Шейх, Осман Аббас, Сайфуддин Барластарды** тағайындайды. Тәжірибелі әскерилерді сипоқсолар етіп тағайындады. 1370 жылда-ақ Шыбырған бойсұндырылып, Зинде Чашм Әмір Темірге қызметіне өтеді.

Әмір Темір шығыс өлкелерді моңғолдар үстемдігінен азат ету үшін Шығыс Түркістанға бірнеше рет жорыққа шығып, Моңғолия хандарына соққы беріп, *Ферғана аймағын, Отырар, Яссы* (Түркістан) және *Сайрамды* өз қоластына қаратты. *Хисар,*

Бадахшан, Құндыз тәрізді облыс әмірлері де Әмір Темір өкіметін тән алып, оған бойсұнды. **1381 жылы** *Хират, Сейстан, Мазандаран* басып алынды. Содан соң *Серахс, Жам, Қавсия, Сабзавор* қалалары да соғыссыз Әмір Темірге бойсұнды және оның қарамағына өтті. Осылайша бүкіл Мауароуннахр мен Қорасан біріктірілді.

Әмір Темір мемлекеті мен *Алтын Орда* хандығы аралығында өз тәуелсіздігіне ие болған *Хорезм мемлекеті* орнаған еді. Ежелден экономикалық және мәдени тұрғыдан Мауароуннахрмен тікелей байланысқан Хорезм моңғол үстемдігі тұсында екіге бөлініп, орталығы Үргеніш болған Солтүстік Хорезм Алтын Ордаға, ал орталығы Кат бекінісі болған Оңтүстік Хорезм Шағатай ұлысына бойсұнған. **XIV ғасырдың 60-жылдарының аяғында** Алтын Ордада жүзеге келген көтеріліс кезінде *Қоңырат сопылары* Солтүстік Хорезмде жаңа әулеттің тәуелсіз үстемдігін қалыптастырады. Содан соң Кат және Хиуа қалаларын басып алып, Солтүстік Хорезм мен Оңтүстік Хорезм жерлерін біріктіреді. Ал Әмір Темір бүкіл Хорезм жерін Шағатай ұлысының құрамдас бөлігі деп санады. Сондықтан да ол Хорезмді өз мемлекетіне қосып аулы саясатын жүргізді.

1372 жылдан бастап Әмір Темір Хорезмге бес рет әскери жорық жасайды. **1388 жылы** Хорезм түпкілікті бойсұндырылады.

Осылайша Әмір Темір Мауароуннахр, Қорасан мен Хорезмді біріктіріп, ірі орталықтанған мемлекет құрды. Бұл үлкен аумақта жасайтын елдің бірігуі, олардың тағдырында ұнамды маңызға ие болды.

1. Әмір Темір мен Әмір Хұсайын арасындағы келіспеушілік қалай аяқталды?
2. 1370 жылдың 11 көкегінде өткізілген құрылтайдың тарихи маңызы қандай?
3. Самарқан қаласын қайта қалыптастыруда Әмір Темірдің еңбектері жөнінде не білесің?
4. Мауароуннахрдың шығыс аймақтары қандай жолмен біріктірілді?
5. Хорезмге жасалған жорықтар және олардың нәтижесі туралы баяндап бер.
6. Бұл дәуірде Әмір Темірдің тарихи қызметінің мәні қандай?

§ 31. ӘМІР ТЕМІРДІҢ ӘСКЕРИ ЖОРЫҚТАРЫ

Тірек ұғымдар: *Алтын Ордаға қарсы күрес. Анкара шайқасы. Әмір Темірдің Еуропа халықтары алдындағы қызметі.*

Мемлекет қауіпсіздігі жолында

Әмір Темір үстемдігіне қауіп тудырып тұрған күштер әлі жойылмаған болатын. Бір жағынан, Моңғолия хандары Шағатай ұлысын біріктіруге ұмтылып тыныштық бермейтін еді. Екінші жақтан, Алтын Орда мен Ақ Ордаға бөлініп кеткен Жошы ұлысының хандары да солтүстік аумақтар және Хорезм жақтан қауіп тудырып тұратын.

Бірақ бұл дәуірде Әмір Темір мемлекеті үшін ең күшті қауіп Ақ Орда мен Алтын Орда жақтан еді. Әуелі Әмір Темір Алтын Ордаға соққы беріп, оны әлсіздендіруге әрекет етеді. Бірақ ол Жошы ұлысын өз мемлекетіне қосып алуды мақсат етпеген еді. Әмір Темір Алтын Орданың Мауароуннахрмен шектесетін шығыс бөлігін өзінің ықпалына алу және оның астанасы Сарай Берке арқылы өтетін керуен жолын Мауароуннахрға қарай бұруды көздейді.

Әмір Темір өз мақсатын жүзеге асыру үшін Жошы ұлысындағы өзара ішкі күрестен шебер пайдаланады. Алтын Ордада тәж-тақ үшін аяусыз күрес басталған болатын. Бұндай жағдайда кейбір шынғысилер түрлі жақтарға барып жан сақтаған. Олардың бірі **Тоқтамыс** Ақ Ордадан қашып, Самарқанға келеді. Әмір Темір оған ізет-құрмет көрсетеді, соның нәтижесінде ол Әмір Темірдің жәрдемімен Алтын Орда тағына отырады.

Әмір Темір мен Тоқтамыс

Кейінірек Тоқтамыс сатқындық жолға өтеді. Ол Әмір Темірге қарсы ашықтан ашық күреске шығады. Нәтижеде Әмір Темір Тоқтамысқа қарсы үш рет әскери жорыққа шығуға мәжбүр болады.

Соңғы табанды шайқас **1395 жылдың 15 сәуірінде** Солтүстік Кавказдағы **Терек** өзенінің бойында болды. Кескілескен шайқас үш күнге созылды. Бұл кез Әмір Темір жасағы аттан түсіп, жауды садақпен ату әдісін қолданды. Оқ пен қылыш екпініне төтеп бере алмаған Тоқтамыс әскерінің қатары бұзылып, артқа

шегінді және бытырап кетті. Тоқтамышхан санаулы жасағымен шеңгелзарға қашып кіріп, бастырып келе жатқан әскерлерден жасырынды. Ресей тарихшылары Б. Д. Греков пен А. Ю. Якубовскийдің атап көрсетуіне қарағанда, Әмір Темірдің Тоқтамышты жеңуі тек Орта Азия үшін ғана емес, сонымен қатар бүкіл Шығыс Еуропа, тіпті Ресей княздықтарының бірігуі үшін үлкен маңызға ие болды.

**Иран, Ирак, Шам,
Үндістанға жорық**

Әмір Темір өз үстемдігінің Оңтүстік шекараларын нығайту әрі кеңейту мақсатында **Иран, Әзербайжан, Ирак, Шам** (Сирия) елдеріне қарсы үш рет жорыққа аттанды. Бұл жорықтар тарихта *үш жылдық, бес жылдық және жеті жылдық соғыстар* деп ат алған. **Үш жылдық** (1386–1388) әскери жорықтар нәтижесінде Иран (Парсы), Оңтүстік Әзербайжан, Ирактың солтүстік бөлігі, Грузия және Армения (Ван көлі бойлары) жерлері басып алынды. Әмір Темір өз ықтиярымен беріліп, моли омон төлеген қалаларға тимеген, мұндай қалаларға әскерлерін де кіргізбеген.

Ирандағы *мұзаффарилер, жалайырилер* әулеттері өкілдерінің екіжүзділік іс-әрекеттері, Мазандаран, Оңтүстік Иранда көтерілген ереуілдер Әмір Темірдің Иранға тағы да жорыққа шығуына себеп болды. Бұл бес жылдық (1392–1396) шайқас кезінде Батыс Иран, Ирақи Ажам және Кавказ тізе бүкті. **1398–1399 жылдары** Үндістанға жорыққа аттанады және Делиді жаулап алды.

1399–1404 жылдары Иран, Алдыңғы және Кіші Азияға бірнеше рет жорық ұйымдастырылды. Бұл жорықтар тарихта **жеті жылдық** соғыс деген атпен қалды.

Ауқымы кең әскери жорықтар нәтижесінде Сайыпқыран Әмір Темір үстемдігінің шекарасы Осман түріктері мемлекетінің шекарасына барып тірелді. Әмір Темір Осман түріктері сұлтаны Баязит Илдиризммен қатынасты жақсартуды қолдаған. Шиеленістерді дипломатиялық жолмен шешу мақсатында екі тарап ортасында 4 рет хат алмасу бастаушысы болған. Ал Сұлтан Баязит әр кез қайсарлық, менмендікке салынғаны, тіпті Әмір Темірдің атына қолайсыз сөздер жазғаны тарихи деректерден мәлім. Баязит *қарақұндар, музаффарилер, жалайырилердің* Әмір Темірге қарсы іс-әрекеттерін қуаттайды. Осы факторларға байланысты бұл екі мемлекет ортасында соғыс болуы анық болып қалды.

Әмір Темір мен Сұлтан Баязиттің әскерлері ортасындағы шешуші шайқас **1402 жылдың 20 шілдесінде** Анкара маңында, Чубук мекенінде болды. Бұл шайқас тарихта *“Анкара шайқасы”* деген атпен белгілі. Үш күнге созылған бұл соғысқа екі жақтан барлығы 360 мың, анығырақ айтқанда, Әмір Темір жақтан 200 мыңдай, осман сұлтаны жақтан 160 мың әскер қатысты. Соғыс майданының қолайлы бөлігіне жайғасып алған жасақтың орталық бөлігіне Әмір Темірдің өзі қолбасшылық жасайды. Ұзаққа созылған қанды шайқаста Сайыпқыран күштері түрік әскерлерін жеңеді. Сұлтан Баязит тұтқынға алынады. Онымен бірге баласы Мұса Чалаби де тұтқынға түседі. Әмір Темір румдық әскерлерді өкшелей қуып, Бурса және Жерорта теңізінің шығыс жағалауына орналасқан Измир қаласын басып алады және салибшілердің Таяу Шығыстағы соңғы ордасын күйретеді. Әмір Темірге *Мысыр* да бағынады. *Византиядан* және басқа христиан әлемінен Баязитке берілетін баж салығы енді Әмір Темірге төленетін болды.

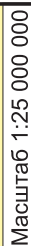
Әмір Темірді Баязитті жеңген ұлы жеңісімен құттықтап, Франция королі **Карл VI** (1380–1422), Англия королі **Генрих IV** (1399–1413) және Кастилия мен Леон королі **Генрих III** (1390–1407) оған өз құттықтауларын жолдайды. Өйткені Сайыпқыран енді ғана оянып келе жатқан Еуропаға қатер төндіріп тұрған Осман түріктерінің империясына соққы беріп, бүкіл Еуропа құтқарушысына айналған еді.

Кіші Азиядан Самарқанға оралған Әмір Темір **1404 жылдың 27 қарашасында** 200 мың әскермен Самарқаннан Қытайға аттанды. Бірақ Қытайға жорық Әмір Темірдің кенеттен қайтыс болуына байланысты жүзеге аспай қалды (**1405 жыл 18-ақпан**).

Әмір Темірдің
Отанымыз және әлем
тарихында алатын
орны

Әмір Темір мемлекетті 35 жыл басқарды. Үндістан мен Қытайдан сонау Қара теңізге дейін және Арал теңізінен Парсы шығанағына дейінгі ұлан-ғайыр аумақты қамтыған мемлекет құрылды. Бұдан тыс, Кіші Азия, Сирия, Мысыр мен Төменгі Волга-Дон жағалауларын, Балқаш көлі мен Іле өзені және Солтүстік Үндістанға дейінгі мемлекеттерді толығымен бағындырды. Ол тек Мауароунахр мен Түркістанды ғана емес, өзіне мойынсұнған мемлекеттердің қалаларын да қайта қалыптастырды. **Бағдат, Дербент және Байлакон** қалалары

солардың қатарына жатады. Керуен жолдарында керуен-сарайлар, бекіністер, көпірлер, ал қалалық жерлерде мешіттер мен медреселер және бау-бақшалар орнатты. Ең маңыздысы, Иран, Әзербайжан және Ирактағы бытыраңқылық пен бейбастыққа шек қойып, Шығыс пен Батысты байланыстырып тұратын көне керуен жолдарын қайта қалыптастырды. Осы арқылы Мауароуннахрдың, сонымен қатар Қиыр және Таяу Шығыс мемлекеттерінің экономикалық және мәдени дамуына, халықтар мен мемлекеттердің өзара жақындасуына үлкен үлес қосты. Әмір Темір Еуропаның Франция, Англия және Кастилия сынды ірі корольдіктерімен тікелей сауда және дипломатиялық байланыстар орнатты.

Саяси бытыраңқылық жойылып, орталықтанған мемлекеттің құрылуы жақсы нәтиже көрсетті. Мемлекеттің өндіргіш күштерін және моңғолдардың бір жарым ғасырлық езгісі салдарынан дағдарысқа ұшыраған экономиканы қайта қалыптастыруға қолайлы жағдай туды. Сонымен қатар шаруашылық негізі болып табылатын суармалы егіншілікте айтарлықтай жанданулар байқалды. Жаңа каналдар қазылды, суармалы егін алқаптары ұлғайды. Қолөнершілік, ішкі және сыртқы сауда өркендеді, ғылым мен мәдениет кемелденіп, қалалар көркейтілді, халқы да көбейе түсті.

Сайыпқыран Әмір Темір атақты мемлекет қайраткері, даңқты қолбасшы ретінде Өзбекстанда мемлекет істерінің өркендеуінде маңызды орын алады. Тарихи мәліметтерде Әмір Темір Сайыпқыран атауымен бірге “Сохиби жаһон” және “Сохиби адл” — «Әділет иесі» деген аттармен мадақталады. Халықаралық ЮНЕСКО ұйымының бастауымен 1996 жылы Әмір Темірдің туған күні кең деңгейде атап өтілді және сол жыл «Әмір Темір жылы» деп жария етілді.

1. Әмір Темір мемлекет қауіпсіздігі үшін қандай шаралар қолданды?
2. Әмір Темір не себептен Алтын Ордаға қарсы шабуылдар жасады?
3. Әмір Темірдің үш, бес, жеті жылдық жорықтарының нәтижесі туралы баянда.
4. Анкара соғысы қашан болды және қалай аяқталды?
5. Әмір Темірдің Сұлтан Баязит үстінен қол жеткізген жеңісі Еуропаның тағдырында қандай мәнге ие болды?

§ 32. ӘМІР ТЕМІР ҮСТЕМДІГІНІҢ ӘКІМШІЛІК ЖӘНЕ ӘСКЕРИ ҚҰРЫЛЫМЫ

Тірек ұғымдар: *Мемлекетті басқару. Сұйырғал жерлер. Әскер құрылымы. “Темір түзіктері”.*

Мемлекетті басқару

Сайыпқыран Әмір Темір өз заманының талап-мұқтаждықтарынан туындаған мемлекет басқаруды жетілдірді, оған жаңаша рух пен мазмұн берді. Мемлекеттің құрамдық құрылысы әскери-саяси тәртіпке негізделген болса да, қоғамның дамуы, барлық әлеуметтік топтардың мүдделерін қамтамасыз ету көзделген еді.

Әмір Темір патшалығында мемлекетті басқару екі түрден – **орда және уәзірліктен** (девон) тұратын. Орданы Ұлы билеушінің өзі басқарған. Атқару өкімет – девонды девонбегі (бас уәзір) басқарған. Девонда әскери уәзір, мүлікшілік және салық істері уәзірі, қаржы уәзірі қызмет атқарды. Бұдан тыс шекаралар мен бағынышты мемлекеттердің басқаруымен шұғылданатын және үш уәзір болып, олар девонбегіне есеп беріп тұрған.

Орталық өкімет жүйесінде *шайхулислам, қазықалан, садри ағзам, датқа, жасауыл мухассил, табашы, мухтасиб* және басқа да мансап иелері қызмет атқарады.

Ордада *бас хажиб, қазынашы, хансалар, қосшы, бақауыл, хатшылар, кеңсе хатшылары, емішлер, әнші-күйшілер, дастарханишылар* қызметте болған.

Сұйырғал жерлер

Әмір Темір үлкен патшалық қарамағындағы өлкелерді ұлдары, немерелері және еңбегі сіңген әмірлеріне сұйырғал есебінде сыйға тартып, солар арқылы басқарды. Мауаро-унахрдан тыс, өз иелігіндегі барлық облыс және мемлекеттерді Әмір Темір өлімінен алдын балалары мен немерелеріне былайша бөледі: Әзербайжан, Батыс Иран, Ирак, Армения, Грузияны – **Мырза Омар ибн Мираншахқа**, Парсыны – **Пірмұхаммед ибн Омар Шайхқа**, Қорасан, Мазандаран, Рей және Сейстанды – **Шахрух Мырзаға**, Сұлтан Махмұт Ғазнауи иелігін Қабул мен Қандақардан Солтүстік Үндістанға дейін Синд өзені су қоймасымен бірге – **Пірмұхаммед Жахангирге**, Ташкент, Сайрам, Отырар және Ашпарадан сонау Қытай шекараларына дейін – **Ұлықбекке**, Ферғана, Тараздан бастап Хотанға шейін

яғни Шығыс Түркістанның Оңтүстік-батысын **Ибрахим Сұлтанға** берді.

* **Хансалар** — дастарханшы. Билеуші қасында тамақ тарту жұмыстарын басқаратын тұлға.

* **Бакауыл** — билеушіге және жасаққа тамақ өзірлеу үстінен бақылау жасайтын әскери мансап иесі. Жасаққа жалақы және азық-түлік бөлу де бакауылдардың міндетіне енеді.

* **Бітікшілер** — хан және жергілікті әкімдердің барлық жазу жұмыстарын жүргізетін мансап иесі.

Ұлыстар орталық өкіметке бағынғанымен, олар белгілі бір дербестікке де ие еді. Ұлыс билеушілерінің өз алдына мемлекеттік девонханасы, әскері болған. Олардың орталық өкіметке бағыныштылығы хираждың бір бөлігін Самарқанға жіберіп тұру, жоғары билеушінің әскери жорықтарына өз әскерлерімен қатысу, яки талап етілген әскерді жіберіп тұрудан тұратын.

Әскер құрылысы

Әмір Темір мемлекет тәуелсіздігі және қорғанысы жолындағы ішкі және сыртқы саясат жүргізуінде негізінен әскери күшке сүйенетін еді. Сол үшін ол әскер басшыларын тандау және оларды тәрбиелеу, әскери бөлімдер мен олардың орналасу тәртібіне, нөкерлер мен сарбаздардың қарулануы мен ішкі тәртіп мәселелеріне айрықша мән беретін.

Әмір Темірдің әскері ондық әскери бірігулер негізінде құрылған әскери бөлімдерден тұратын. Жасақ **туман** – он мыңдық, **хазара** – мыңдық, **қошун** – жүздік және айл – ондық бірігулерге бөлінген. Әмір Темір он мыңдық әскерді басқару үшін **туман ағасы**, мыңдық бөлім бастығына **мирихазара**, жүздіктер үшін **қошунбасы** және ондықтар үшін **айлбасы** тәрізді әскери мансаптарды енгізді. Олардың құқықтары, айлық жалақысының дәрежесіне қарай белгіленді. Шайқастарда ерлік көрсетіп, жеңіске жеткен әмірлер үшін де тарту-таралғылар белгілеп қойылған. Бір әскери күшті жеңген, бір мемлекет не облысты жаулап алған әмір батырлық мәртебесімен, мемлекеттік кеңестерге еркін кіру құқығына, сондай-ақ бір шекара әкімі болумен сыйланған.

Әскери бөлімдерді облыстардан жинаумен *тавошы* мансабындағы қызметкерлер шұғылданатын.

Жауынгерлік тәсілдер

Әскери жорық кезінде алдыңғы шепте хабаршылар, олардың арасынан *жасауыл* бөлімшесі, олардан соң маңдай — авангард бөлімі жүрген. Ал маңдай бөлім мен әскердің негізгі бөлімдері аралығында бас қолбасшының ордасы және оның айналасында резерв бөлімдер жайғасып, олар “*изофо*” деп аталған.

Әмір Темір әскерінің негізгі қуатты бөлімдері *орталық*, оң қанат – *боранғар*, ал сол қанат – *жуанғар* делінген. Әрбір қанаттың алдында бір-бірден қосымша күзетші маңдай-авангарды, ал жан-жағында бір-бірден күзетші әскери құрамалар – қанбулдары болған. Осылайша жасақ жеті бөлім – *қолдардан* құралды. **Шарафиддин Әли Язди** әскерді жеті қолға – бөлімге бөліп орналастыру тәртібін бірінші болып Әмір Темір енгізген деп жазады. Бұл бөлімдер шайқас кезінде дербес әрекет жасап, тек әскер қолбасшысына бағынған. Әмір Темір соғысудың жаңа әскери тәсілдерін қолданған.

«Темір түзіктері»

Әмір Темірдің көзі тірісінде-ақ оның әскери өнері мен мемлекетті басқару тәсілдеріне арналған арнайы шығарма жазылып, ол “Темір түзіктері” деген атпен әйгілі болады. Мұнда мемлекетті басқаруда кімдерге сүйену, тәж бен тақ иелері қызметінің тәртібі — ұстанған жолы мен міндеттері, уәзір мен әскер басшыларын тағайындау тәртіптері белгілеп берілді. Әмір Темірдің: “... мемлекеттік жұмыстардың тоғыз бөлігін кеңес, іс-шаралар және қатынас арқылы, қалған бір бөлігін қылыш арқылы жүзеге асырдым”, “Күш — әділетте” деген сөздері оның мемлекетті ақыл-парасат және әділеттілікпен басқарғанын көрсетеді.

Осылайша, Сайыпқыран Әмір Темір мемлекетті басқару және әскери салада өзіне тән әдіс енгізіп, осы негізде орнатқан мемлекетімен әлемді таң қалдырды.

1. Әмір Темір үстемдігі қалайша басқарылды?
2. Өкімет басында қандай лауазымдағы кісілер қызмет етті?
3. Әмір Темір мемлекетіндегі ұлыстар туралы нелерді білдің?
4. Сұйырғал жерлер кімдерге, не үшін берілген?
5. Әмір Темір әскері қандай тәртіпте құрылған?
6. Әмір Темір қандай әдіспен соғысқа кірген?
7. “Темір түзіктерінде” нелер баяндалған?

§ 33. МЕМЛЕКЕТТІ КӨРКЕЙТУ ЖОЛЫНДА

Тірек ұғымдар: *Ақсарай. Көксарай. Көктас. Әмір Темір бақтары. Ішкі және сыртқы сауда.*

Қаланы көркейту

Әмір Темір өз мемлекетінің даңқы үшін оның орталық бөлігі Мауаро-уннахрды, әсіресе, астанасы Самарқанды көркейтуге айрықша көңіл бөлді. Оның әрбір табысты оқиғаны, қуанышты жағдайды сәулетті ғимараттар құрумен атап өтетін әдеті болған. Осы мақсатта Үндістаннан алып келінген жүздеген шебер кірпіш қалаушылар, Шераз, Исфахан және Дамаскінің әйгілі ұста-қолөнершілерімен бірге жергілікті ұсталар да мемлекетте әсем ғимарат пен құрылымдар құрды. Әмір Темір **Табризде** мешіт, **Шеразда** сарай, **Бағдатта** медресе, **Түркістанда** әйгілі Ахмет Яссауи кесенесін салдырды.

Әмір Темір Шахрисабзде әкесі мен ұлы Жахангирдің қабірінің үстіне кесене және үлкен жоме мешіт құрғызды. Шахрисабзде әлемге әйгілі болған атақты Ақсарай бой көтерді. Ақсарайдың көркем де көрікті ұстынының гүлді нақыштарының арасына «Егер біздің құдірет-күшімізге сенбесең, біздің ғимараттарымызға қара» деген үндеу сөз жазылған. Түркістан қаласындағы Ахмет Яссауи кесенесін құруда да осындай мақсат көзделген.

Самарқан — мемлекет астанасы

Моңғолдар шапқыншылығы тұсында толығымен қираған Самарқан қаласы Әмір Темір дәуірінде өзінің ескі орнынан біраз оңтүстікке таман қайта құрылады. Қаланың айналасы **Оханин, Шайхзада, Шорсу, Каризгах, Сузангаран** және **Феруза** сияқты аттармен аталатын алты қақпалы мықты қорғаныс дуалмен қоршалады. Қала аркасында Темірдің ордасы – Көксарай мен Бостансарайлар салынады. Төрт қабатты Көксарайдың күмбездері мен қабырғалары көгілдір түсті жылтыр кірпіштер, нақыштармен, гүлді нәлдермен безендірілгені үшін осылайша аталып кеткен. Көксарайда хандарды таққа отырғызу салтанаты кезінде оларды ақ киізге салып үстіне отырғызатын тастан жасалған тақ – Көктас орнатылған болатын. Бұлардан тыс аркада мемлекеттік кеңсе, қару-жарақтар жасалатын шеберхана мен қару қоймасы, теңге соғылатын шеберхана және түрме секілді ғимараттар орналасқан еді.

Самарқанда сарайлар, мешіттер, медреселер, кесенелер құрылады. Ал қала сыртында бақтар орнатылады. 1404 жылы Самарқанда болған Испания елшісі Клавихо Әмір Темірдің құрылыс жұмыстарына таң қалады. Тап сол кезде Шахизинда сәулеткерлік ескерткіштер кешенінде бірқатар ғажайып кесенелер, қазіргі кезде Бибіханым атымен танымал Жоме мешіті және басқа ғимараттар құрылған еді.

Бұл дәуірде Самарқанда жаңа, ғимараттардан тыс әртүрлі кәсіптегі қолөнершілер махаллалары да пайда болады. Әмір Темір бұл махаллалардағы қолөнершілер үшін барлық жағдайды жасап берген еді.

Әмір Темір бақтары

Әмір Темір Самарқан айналасында көптеген әсем бақтар тұрғызды. Шебер сәулеткер, тәжірибелі бағбандардың ақыл-ойы, еңбегі және шеберлігімен жасалған **Бағы Дилкушо, Бағы Шынар, Бағы Бихишт, Бағы баланд, Дәулетабад, Бағы Нау, Бағы Шамал, Бағы Жаханнама, Бағы Майдан** сияқты бақтар және ондағы көркем мұнаралар сол дәуірдің бағбаншылық өнерінің үлгісі есептеледі. Құрылымына қарай бақтар 2 түрге бөлінген. Бірінші түрдегі бақтар айналасы шамамен 1 км-ге созылған төртбұрыш түріндегі бақтар. Екінші түрдегісі табиғи орман-тоғайлар арасында өсірілген. Мұндай бақтар билеуші аңға шығып, серуен құруына арналған.

Қаланың шығыс жағында **Бағы Дилкушо** жайғасқан. Оның сыртқы ауласында сәулетті сарай болған, бұл сарайда қаруланған әскерлер тұрған, ішкі ауласында жалаулар мен безендірілген алты піл ескерткіштері сап түзеген. Үшінші аула Әмір Темірдің қонақтар қабылдайтын алтын тақ ордасы болған. Әмір Темір Клавихоны міне осы бақта қабылдаған. Қалған бақтар да өзіне тән ғажайып әдісте құрылған.

Ішкі және сыртқы сауда

Бұл тұста Мауароуннахрдың диқаншылық алқаптарында, атап айтқанда, Зарафшан аңғарында ондаған суару тармақтары құрылып, егін алқаптарының көлемі ұлғайтылады. Жаңа қыстақтар бой көтереді. Әмір Темір өз мемлекетінің астанасы Самарқанның айналасында ірге көтерген бірқатар жаңа қыстақтарды **Шығыстың әйгілі қалалары Дамаск (Димишк), Мысыр (Каир), Бағдат, Сұлтания және Шераз** аттарымен атаған. Өйткені Самарқан үлкендігі, әсемдігі және айнала-

Самарқандағы Гөр Әмір мавзолейі

төңірегінің гүлдендірілуі тұрғысынан әлемдегі ең үлкен қалалардан да биік тұруға тиіс еді.

Самарқан сыртқы сауда да үлкен орын алған. Самарқанға түрлі мемлекеттерден, атап айтқанда, Қорасаннан минералдар; Үндістан мен Синдтен жақұт, алмас; Қытайдан атлас, шай, жасын тасы, мүшік және басқа да тауарлар; ал өзге мемлекеттерден алтын мен күміс әкелінді. Клавихо Қытай астанасы Ханбалықтан 800 түйеге тиелген сауда керуені келгенін өз күнделігінде жазған.

Бұл кезеңде Әмір Темір мен оның жергілікті әкімдері Қытай мен Үндістаннан Орта Азия арқылы Таяу Шығысқа және Еуропа мемлекеттеріне баратын халықаралық сауда жолы — Ұлы Жібек жолында сауда керуендері қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша маңызды шаралар қолданады. Шығыс пен Батыс ортасында сауда және елшілік байланыстары өркендеді. Ал бұл Әмір Темір мемлекетінің сыртқы экономикалық және елшілік байланыстарының баянды болуына алып келді.

1. Әмір Темір қандай сәулеткерлік ғимараттар салдырды?
2. “Егер біздің күш-күдіретімізге сенбесен, біздің ғимараттарымызға қара” деген жазу қай жерге жазылған?
3. Самарқанда құрылған ғимараттардың қайсылары тәуелсіздік жылдарында қайта жөнделді?

4. Қандай жағдайлар қолөнершіліктің дамуына оң ықпал жасады?
5. Әмір Темір тұрғызған бақтар жөнінде айтып бер.
6. Не үшін Әмір Темір Самарқан айналасындағы қыстақтардың атын Шығыстың әйгілі қалаларының атымен атады?

§ 34. БАТЫС ЕУРОПА МЕМЛЕКЕТТЕРІМЕН БАЙЛАНЫСТАР

**Тірек ұғымдар: Еуропаның Әмір Темірмен жақындасуы.
Дипломатиялық байланыстар. Елшілердің келуі.**

Халықаралық саяси жағдай

Сайыпқыран Әмір Темір дүние жүзілік саяси өмірге де ықпалын тигізді. Бұл кезеңде, бір жағынан, сұлтан Баязиттің Балқан түбегі мемлекеттеріне тізесін батыруы күшейіп, бүкіл Еуропаны қауіп-қатерге салып отырған еді. Екінші жағынан, Баязиттің өзі Батысқа қарай батыл адымдап бара жатқан айбынды қарсылас – Әмір Темірдің күшті қысымына душар болған еді. Мұндай саяси жағдайда Баязитке қарсы күштердің белгілі дәрежеде бірігулері табиғи болатын.

Ең алдымен Баязиттен жеңіліп, өз жерлері мен мүліктерінен мақрұм болған Кіші Азия мемлекеттерінің билеушілері Әмір Темірден көмек сұрап, оның Қарабақтағы ордасына барып орналасады. Тіпті Византия мен Галатадағы Генуя әкімінің бастығы, Франция королі және Сұлтания қаласының католик миссионерлері де Әмір Темірден жәрдем сұрайды. Бұның есесіне олар әскери жорық кезінде оған жәрдем беруге және Константинополь мен Пераның Баязитке төлеп келген баж салығын бұдан былай Әмір Темірге төлеп отыруға да уәде береді. Бұл ұсыныс Әмір Темірге мақұл болады. Өйткені Түркияны теңіз жағалауындағы тірегінен айыру үшін оған теңізден медет қажет болатын. Сөйтіп, XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың бас кезінде сұлтан Баязитке соққы беруге қолайлы саяси жағдай туады. Әмір Темір бұл жағдайдан шеберлікпен пайдаланады.

Мемлекеттераралық жазбалар

Бұл дәуірде Әмір Темір Баязитпен өзара дипломатиялық жазбалар жүргізумен қатар алдағы соқтығысуда Трапе-

зунт пен Константинопольдың әскери кемелерін пайдалануға әрекет жасайды. Ол осы мақсатпен Генуя мен Венецияға тарту-таралғылар мен хат-хабарлар жолдап, елшілер аттандырады.

Өзара көмек мәселесінде Әмір Темір Константинопольдың әкімі Иоанн VII Палеологпен де хат алмасады. Әмір Темірдің **1402 жылғы 15 мамырда** Иоанн VII Палеологқа жолдаған хатының мазмұнына қарағанда, Константинопольдің әкімі мен Генуяның Перадағы әкімі Баязитке қарсы күресте Әмір Темірге қызмет етумен оған көмек беру міндетін алады. Бұны Испания елшісі **Клавихо** да өзінің күнделік дәптерінде атап көрсетеді.

Бұл кезеңде Әмір Темір Франция королі **Карл VI**, Англия королі **Генрих IV**, Кастилия және Леон королі **Генрих III** де **Трастамаралармен** дипломатиялық байланыстар орнатып, хат жазысып тұрады. Францияның бұқарасы болып саналатын генуялықтардың жерлері мен иеліктерін, әсіресе, Галатадағы отарларын қорғау үшін **Карл VI** Әмір Темірден медет күтіп, онымен дипломатиялық байланыстар орнатуға әрекет жасады. Әмір Темір мен Карл VI жазған хаттарынан анықталғанындай, Сайыпқыран корольді қолдайды. Анкараға таяу жерде түріктердің 160 мың әскерін талқандап, ұлы жеңіске жеткен Әмір Темірдің Батыс Еуропа мемлекеттерімен қарым-қатынастарының мазмұны түбегейлі өзгереді. Енді Әмір Темір олармен достық байланыстарды нығайтып, өзара сауда қатынастарын орнату мәселелеріне мән береді.

Елшілік байланыстар

Әмір Темір **1402 жылдың жазында** Франция мен Англияға арнайы елшілер жіберіп, Карл VI және Генрих IV атына хат жолдайды. Елшілер Парижге **1403 жылдың** мамыр айында жетіп барады. Елшілер екі мемлекеттің саудагерлері үшін еркін сауда қатынастарының жүргізілуін қамтамасыз етуді және егер король мен герцогтар разы болса, осынау еркін сауданы тиісті келісім немесе шарт жасау жолымен нығайтуды ұсынады. Сондықтан да Сайыпқыран **Әмір Темір** Франция королі **Карл VI** ға жолдаған хатында бұл жөнінде төмендегілерді айрықша атап көрсетеді: *“Бұдан былай сіздің адамдарыңыз біздің жерімізге және біздің адамдарымыз сіздің өлкеңізге бұрынғы ата-бабаларымыз дәуіріндегідей барып-келіп тұрса, сіз бен біздің атымызды барлық жерде ризашылықпен тілге алып тұрса, елдеріміздің саудагерлері*

үшін пайда келтірсе, аса риза болар едік. Сонымен қатар, бұдан былай біздің елімізде саудагерлеріңіздің қауіпсіздігі қамтамасыз етіледі”.

Франция королі Карл VI 1403 жылы 15 маусымда Әмір Темірге жолдаған жауап хатында мәлім болғандай, Франция Әмір Темірдің ұсыныстарын ризашылықпен қабылдаған.

Сол дәуірде Әмір Темірдің Англия королі **Генрих IV** пен жүргізген дипломатиялық қатынастарына батыс облыстардың билеушісі **Мираншах** белсене қатысқан. Батыс Иран, Ирак, Әзербайжан, Арменияны қамтыған иеліктер билеушісі Мираншах Әмір Темірдің қартайып қалған дәуірінде Батыс Еуропа билеушілерінің назарын өзіне тарта бастайды. Бұл тұста ол Еуропа мемлекеттерімен өзара сауда қатынастарын жандандыру мақсатымен христиан дінбасыларына тілектестік білдіріп, саудагерлердің дербестігін қамтамасыз ету бойынша бірқатар шараларды жүзеге асырды. Сол себепті көп өтпей Батыста Мираншах *католик дінінің демеушісі* ретінде даңқы шықты.

Кастилия (Испания) королі **Генрих III** Шығысқа өте қызығып қалған еді. **1402 жылы көктемде** алдын Испания елшілері Әмір Темірдің Кіші Азиядағы ордасына жіберіледі. Елшілерге Әмір Темір мен Баязиттің күш-құдіретін, байлығын және әскерінің санын білу және олардың қол астында жасап жатқан халықтардың әдет-ғұрпы, діні мен заңдары туралы нақты мәліметтер жинау тапсырылды. Шығыс және Батыс мемлекеттері елшілерінің қатарында Испания елшілерін де Әмір Темір қабылдап, король атына жазылған арнайы хат және тарту-таралғылармен шығарып салады. Әмір Темір оларға қосып өзінің **Мұхамедқазы** есімді өкілін Испанияға елші етіп аттандырады. Генрих III 1403 жылы Әмір Темірдің құзырына екінші рет арнаулы елшілер жібереді. Оларға Клавихо бастық етіп тағайындалады. **1403 жылы 21 мамырда** Испаниядан аттанып кеткен елшілер Самарқанға келеді. Әмір Темір Испания елшілерін зор салтанатпен қабылдап, оларға үлкен құрмет көрсетеді.

Клавихо бастаған Испания елшілері Самарқанда **1404 жылдың қараша айында** болады. Әмір Темірдің Қытайға жорығына байланысты басқа көптеген мемлекеттердің елшілері сияқты испан елшілері де **1404 жылдың 21 қарашасында** Самарқаннан қайтарып жіберіледі. Клавихо Испанияға 1406 жылы наурыз айында қайтады. Клавихоның бұл сапардан алған

әсерлері “Ұлы Темірдің тарихы”, “Темір ордасы” және “Самарқанға саяхат күнделігі” деген аттармен испан тілінде бірнеше рет басып шығарылды.

1. XV ғасыр бастарында халықаралық саяси жағдай қандай еді?
2. Европа билеушілері не үшін Әмір Темірмен дипломатиялық байланыстар орнатуға әрекет етті?
3. Франция королы Карл VI мен жазысқан хаттар туралы айтып бер.
4. Неліктен Мираншах батыста “Католик ағымының демеушісі” деген атпен танылды?

§ 35. ӘМІР ТЕМІР МҰРАГЕРЛЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ТАҚ ҮШІН ТАЛАС ЖӘНЕ ОНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Тірек ұғымдар: *Алауыздық, Патша тағы үшін күрес, Шахрух билігінің орнауы.*

Тақ үшін күрес

Сайыпқыран **1405 жылы 18 ақпан** күні Қытайға қарай жорыққа аттанған кезде, қақаған қыста, Отырар қаласында қаза табады. Әмір Темір қайтыс болған соң, оның ондаған жылдар бойғы іс-әрекеттерінің нәтижесінде орнатылған ірі мемлекет ыдырай бастайды. Мұның негізгі себебі патшалық қарамағындағы елдер соншалық әр қилы, әрі алыс аймақтарда созылып жатқандықтан, оларды бір орталықтан тұрып басқару күрделі, қиын болатын. Бұның үстіне олардағы қарсы күштер бөлініп шығу үшін қолайлы сәтті күтіп тұрған еді.

Патшалықтың ыдырауына Әмір Темір мұрагерлері арасындағы тәж-тақ үшін ұзақ жылдар бойы жалғасқан жасырын тайталастық, өзара қарама-қайшылықтар мен қақтығыстар себеп болды.

Әмір Темір көзі тірісінде-ақ тақ мұрагері етіп немересі **Пірімұхаммедті** (Қабул, Қандағар және Үндістан облыстарының билеушісі) тағайындаған еді. Пірімұхаммедті таққа отырғызуды қолдайтындар күшті болса да, Мираншахтың ұлы **Халил Сұлтан Мырза** өз бетімен **1405 жылы 18 наурызы** күні Самарқанды басып алып, өзін Мауароуннахрдың ұлы билеушісі деп жариялайды. Пірімұхаммедтің жолын бөгеп, оның жоспарларын бұзу ниетінде тіпті ол Әмударияның оң жағалауындағы жерлерді де өз билігіне қосып алады.

Халил Сұлтан атасынан қалған қазынаның арқасында Сайыпқыранның беделді ұлықтары мен бектерінің біразын өзіне қаратып, Мауароуннахр тағын қолға алғанымен, көп өтпей ол Әмір Темірдің адал әмірлерінің, облыс әкімдерінің және шахзадалардың күшті наразылығы мен бүлігіне душар болады. Бірінші Түркістан мен Ферғананың әкімі әмір **Құдайдат** пен **Шейх Нүриддин** Халил Сұлтанға қарсы бүлік шығарады. Тіпті Халил Сұлтанның өз інісі **Сұлтан Хұсайын Мырза** да Әмударияның сол жағалауындағы облыстарға өз билігін орнату ниетімен ағасына қарсы бас көтереді. Сондай-ақ, Әмір Темір тағының мұрагері Пірмұхаммед Әмудариядан кешіп өтіп, Халил Сұлтанға қарсы Насафқа қарай әскер аттандырады. Мауароуннахрда басталған әулет күрестері осылайша үдеп кетеді.

Нәтижеде Қорасанды **Шахрух**, Балқы, Ғазна және Қандағарды **Пірмұхаммед**, Батыс Иран мен Әзербайжанды Мираншахтың ұлдары **Омаршейх Мырза** мен **Әбу Бәкір Мырзалар** түбегейлі бөліп алады. Сырдариядан солтүстікте орналасқан облыстар: Түркістан, Саброн, Отырар, Сайрам әмір **Бердібектің** ықтиярында қалады. Оратөбе мен Ферғананы әмір **Құдайдат Хұсайыни** иемдейді. Ал Хорезмді Алтын Орданың беделді әмірлерінің бірі **Идику** басып алады. **Пірмұхаммед 1407 жылдың 22 ақпанында** өз уәзірі Пір Әлі Таз басқарған бүлікшілердің қолынан қаза табады. 1408 жылдың 22-сәуірінде Қарақұйынды түркмендердің тайпа көсемі Қаражүсіппен арадағы шайқаста Мираншах қаза табады. Әзербайжан мен Ирак облыстары да темірилердің қолынан кетеді.

1409 жылы көктемде Мауароуннахрдағы жағдай ауырлай түсті. Әмір Құдайдат Оратөбе мен Шахрухия қалаларын оңай ғана басып алып, Самарқанға қарай әскер шығарады. **Шераз маңында**, Зарафшан өзені бойында болған шайқаста **Халил Сұлтанның** әскері жеңіліске ұшырап, өзі тұтқынға алынады.

**Шахрух билігінің
орнауы**

Сол дәуірде Қорасандағы әмірлер бүлігін басып үлгірген Шахрух енді бүкіл назарын Мауароуннахрға бағыттайды. Өйткені ол туған топырағындағы оқиғаларға немқұрайды қарай алмайтын еді. Ол **1409 жылы 25 сәуірде** Әмудариядан өтіп, Самарқанға қарай беттейді. Дерлік бес жылға созылған өзара қырқысулар мен бүліктер халықтың қатаң наразылығына себеп болады. Темірзадалар мен әмірлер арасындағы күреске

шек қою мақсатымен Шахрух бастаған қозғалысты мемлекет халқының көптеген топтары қуаттады. Осыған байланысты Мауароуннахрдағы бейбастықтарға шек қойылып, Мауарноуннахр мен Қорасанда өз билігін орнатады және мемлекетте бейбітшілік пен тыныштық орнатады.

Шахрухтың ұзаққа созылған билік дәуірінде Әмір Темір патшалығының негізгі бөлігі оның қолында сақталып қалса да, бұл үлкен мемлекет екі өкіметке бөлінген еді. Олардан бірі Әмудариядан оңтүстікте орналасқан Шахрух басшылығындағы өкімет болды да, оның орталығы Хират қаласы еді. Ал екіншісі Әмудариядан солтүстікте Мауарноуннахр және Түркістан аумағында Ұлықбек басшылығындағы өкімет болды, оның астанасы Самарқан еді.

1. Әмір Темір патшалығының ыдырау себептері неде?
2. Шахзадалар арасындағы ішкі күрес қандай нәтижелерге алып келді?
3. Сен Халил Сұлтанның әрекетін қалай бағалайсың?
4. Шахрух Мырза қашан Самарқанға аттанды, неге оны халық қолдады?
5. Мемлекеттің ыдырауы осы ел азаматтарының өміріне қалай әсер етуін ойлап көр. Елін аман және бүтін сақтау үшін не істеу керек?

§ 36. ҰЛЫҚБЕК – АҒАРТУШЫ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ

Тірек ұғымдар: *Ұлықбектің саяси майданға шығуы. Ұлықбектің ішкі және сыртқы саясаты. Ұлықбектің қайғылы қазасы.*

**Ұлықбек –
Мауароуннахр
билеушісі**

1409 жылы Шахрух Самарқаннан Хиратқа қайтудан алдын он бес жасар **Мырза Ұлықбекті** Мауароуннахр мен Түркістанға әкім етіп тағайындайды.

Ұлықбек (1394–1449) Мауарноуннахр мен Түркістанның әкімі деп жарияланса да, негізінде оның әкімшілігінің шекаралары бастапқыда тек Самарқан, Бұхара және Насаф облыстарымен ғана шектелген еді. Өйткені Шахрух Ферғанадан Өзгенге дейін – **Амирак Ахмадтың**, ал Хисари Шадман **Мұхаммед Жаһангирдің** ықтиярына берген еді. Түркістан Шейх Нұриддиннің иелігінде еді. Сол кезде ол Ұлықбекті де, Шахрухты да тән

Мырза Ұлықбек

алмайтын еді. Сондықтан да мемлекетте тыныштық жоқ еді.

Шейх Нұриддин Түркістанмен қанағаттанбады. Ол **1410 жылы** Мұхаммед Жахангирмен, Жаңа және Сайрам облыстарының әкімі Әмір Абдухалықпен және ақордалық ханзада **Шыңғыс Оғланмен** одақтасып, темірилерге қарсы бүлік шығарады. 1410 жылы 20 сәуірде Самарқан маңында **Қызылрават** мекенжайында бүлікші одақшылар мен Мырза Ұлықбек әскерлері арасында соғыс болады. Соғыста Ұлықбек жеңіліп, Калифке қарай шегінеді. Шахрух Самарқанға жетіп келіп, Шейх Нұриддин бүлігін бастырады. 1412 жылдан бастап Мауароуннахр мен Түркістанды басқару толығымен 18 жасар Ұлықбектің қолына өтеді.

Ұлықбек 1414 жылы Ферғана мен Қашқарды басып алады.

1413 жылы Шахрух Хорезмді Алтын Орда хандарының қолынан қайтарып алғаннан кейін Ұлықбек мемлекетінің батыс және оңтүстік шекараларының қауіпсіздігі тұрақтанды, бірақ оның солтүстік батыс және солтүстік шығыс жақтары әлі де қатерлі еді. Сол себепті Ұлықбек Дешті Қыпшақта басталған өзара келіспеушіліктерге және Моңғолияда өріс алған ішкі күрестерге баса назар аударуға және араласуға мәжбүр болады.

Ұлықбек әкесінің разылығымен 1425 жылдың көктемінде Моңғолияны басып алуға аттанады. Ыстықкөл маңында болған шайқаста Ұлықбек моңғолдарды жеңеді және жергілікті қарсы күштерді де жойып, мемлекеттің шығыс шекарасын нығайтып алады. Қолға түсірілген олжалар арасында екі бөлек нефрит тасы да бар еді. Кейінірек осы нефриттен Әмір Темір кесенесі үшін құлпытас жасатқызады.

Моңғолияда болған бұл соғыста Ұлықбек қол жеткізген жеңістің белгісі ретінде Жызаққа таяу Жыланөтті шатқалында жыл санаудың 828 (1425) жылы Ұлықбек жартасқа қашап жаздырған өзіне тән “Зафарнама” қазіргі күнге шейін сақталған.

Ал Дешті Қыпшаққа қарсы жасалған жорықта Ұлықбектің жолы болмайды. Әкесі Шахрухтың үлкен әскермен көмекке жетіп келуі ғана Ұлықбекті апаттан сақтап қалған.

Шахрух **1447 жылы 12 наурыз күні** немересі Сұлтан Мұхаммедтің бүлігін бастыру кезінде Рай облысында орнына мұрагер белгілеуге де үлгере алмай қайтыс болады. Шахрух бұл дүниеден көз жұмысымен-ақ Қорасан мен Мауароуннахрда Темірі шахзадалар арасында тәж-тақ таласы қайта өріс алып, мемлекет тұрақсыздық және терең әлеуметтік саяси үрейге тап болады. Дәстүрге орай, таққа Шахрухтың тұңғыш ұлы Ұлықбек отыру тиіс еді. Бірақ таққа Байсұңғұрдың ұлы **Алауддаула** отырады. Тәж бен тақ үшін тағы да күрес басталады.

Басынған шахзадалар Ұлықбекке қарсы әрекет бастайды және **1447 жылы көктемде Алауддаула** Ұлықбектің үлкен ұлы **Абдуллатифтің** әскерін тас-талқан етіп, өзін тұтқынға алады. Ұлықбек Алауддауламен бітім жасауға мәжбүр болады. Бұл бітімге орай Абдуллатиф азат етіліп, Ұлықбек Хират пен Қорасанға болған талабынан бас тартады. Бірақ көп өтпей-ақ бітім бұзылады. **1448 жылы көктемде** Ұлықбек пен Абдуллатифтің 90 мың адамдық біріккен әскері Хиратқа аттанады. Тарнаб маңында болған шайқаста Алауддауланың әскері жеңіліп, Хират қолға алынады. Ұлықбек Қорасанда Абдуллатифті қалдырып, өзі Самарқанға қайтады. Өйткені Мауароуннахрда Ұлықбекке қарсы бүлік басталған еді.

Абдуллатиф атасы Шахрухтың Хираттағы тағына отыруға қолы жеткенімен, онда әкесіне деген өшпенділік пайда болады. Жеңіс туралы жан-жаққа жіберілген мадақ қағаздарында Абдуллатифтің аты інісі Абдулазизден кейін аталғаны, Ықтияруддин бекінісіндегі қазынаны Ұлықбек алып қойғаны өте атаққұмар әрі дүниеқор Абдуллатиф үшін сылтау болады. Ол әкесінің дұшпандарымен астыртын тіл байласып, жасырын Ұлықбекке қарсы әрекет жүргізеді. Абдуллатиф Хиратта небары он бес күн билік басында болады. **Әбілқасым Бабыр** әскерінің қалаға жақындап қалғанын естіп, астананы шайқассыз босатып, өзі Мауароуннахрға қарай қашады. Ұлықбектің жарлығымен Балқыға әкім болып тағайындалған соң, облыста “тамға” салығын жойып, саудагерлерлерді өзіне қаратып алады. Әкесіне наразы әмірлерді өз төңірегіне жинайды. Тіпті Әбілқасым Бабырмен де байланысып, Ұлықбекке қарсы бірігіп күресуге шақырады. Осылайша Абдуллатиф өз әкесіне қарсы ашықтан-ашық жауласуға өтеді.

Ұлықбек мемлекеттің бүтіндігін сақтап қалу үшін өзінің бүлікшіл әрі айлакер ұлына қарсы жорыққа шығудан басқа амалы қалмайды. Бірақ мемлекеттегі саяси жағдай шиеленісіп, Ұлықбектің жағдайын одан сайын қиындата түседі.

Хираттан Самарқанға қайтып келе жатқанда Ұлықбектің алдынан Дешті Қыпшақ көшпенділері шабуыл жасайды. Әбілқайырхан бастаған көшпенділер сол кезде Ташкент, Шахрухия, Самарқан және Бұхара айналасындағы қыстақтарды талан-тараж етіп, патшалар мен ірі төрелердің қала төңірегіндегі шарбақтары мен сарайларын ойран етеді. Екі жақтан шапқан дұшпандармен болған қақтығысулардың салдарынан Ұлықбек әскері қатты соққыға ұшырап, әлсіреп қалады. Сол сәтте Самарқанда уақытша әкім етіп қалдырылған Ұлықбектің кіші ұлы Абдулазизге қарсы Самарқан әмірлерінің наразылығы күшейіп, Ұлықбек оны жоюға мәжбүр болады.

Әкесінің жағдайы қиындап кеткенін бақылап отырған Абдуллатиф қолайлы мұрсатты пайдаланып, бас көтереді де, Әмудариядан кешіп өтіп, Термізді, Шахрисабз бен Хұзарды оңай ғана басып алады. Содан соң Самарқанға қарай беттейді. **1449 жылдың қазан айында Дамаск қыстағы** маңында қатты шайқас болады. Бұл шайқаста Ұлықбек жеңіледі. Самарқан әмірі **Мираншах Қавшин** қала қақпаларын жауып, Ұлықбекті ішке кіргізбейді. Ол Шахрухияға да кіре алмайды да амалсыз Абдуллатифке берілуге мәжбүр болады. Шаһар қазысы **Шамсуддин Мұхаммед Мискиннің** қарсылығына қарамай, Абдуллатиф жауыз дін ғұламаларының жасырын батасын алып, әкесінің өлтірілуін ұйымдастырады. 1449 жылы Мырза Ұлықбек 55 жасында қайғылы қаза табады.

Сөйтіп, Ұлықбек Мауароуннахрды қырық жыл басқарды. Бұл дәуірде мемлекеттің саяси өмірінде аяусыз күрес жүріп жатқан болса да, мемлекетті нығайтуға, мемлекет бірлігін сақтап қалуға және мәдени тұрмысты көтеруге, дамытуға әрекет етті.

1. Ұлықбектің Мауароуннахр билеушісі болуы қалайша жүзеге келді?
2. Ұлықбек не үшін және қай жерлерге әскери жорыққа шықты?
3. Шахрух қайтыс болған соң қандай оқиғалар болды?

4. Ұлықбектің қайғылы тағдыры жөнінде баяндап бер.
5. Ұлықбек 40 жылдық билігі кезінде мемлекетті басқаруда нелерге мән берді?
6. Әкесін өлтіруші Абдуллатиф туралы сен қандай пікірдесің?

§ 37. ТЕМІРИЛЕР ҮСТЕМДІГІНІҢ ДАҒДАРЫСҚА ҰШЫРАУЫ

Тірек ұғымдар: *Саяси тұрақсыздық.*

Мемлекет ыдырауының басталуы. Қорасандағы жағдай.

Саяси тұрақсыздық

Ұлықбек өлтірілгеннен бірнеше күн өткен соң **Абдуллатиф** тақ талапкерлерінен құтылу үшін өз інісі **Абдулазизді** және әкесіне адал басқа әмірлерді де өлтіртіп, темірилердің Мауароуннахрдағы тағын толық иемденіп алды. Мемлекет бұқараларынан “Әкесін өлтіруші” деген қарғыс алған Абдуллатиф пен оның жақтаушылары тақта ұзақ отыра алмады. Арадан алты жарым ай өтер-өтпестен сарайда Абдуллатифке қарсы қастандық ұйымдастырылып, өлтірілді. Оның басы денесінен алынып, Регистан алаңындағы Ұлықбек медресесі ұстынына іліп қойылды.

Қарсы күштер Самарқанда Шахрухтың немересі, **Мырза Абдулланы**, ал Бұхарада Мираншахтың немересі **Әбусейітті** патша етіп көтереді. Нәтижеде олардың арасында билік үшін күрес басталады.

Мауароуннахр мен Қорасанда тоқтаусыз жалғасып жатқан өзара күрестер Дешті Қыпшақтағы билеушілер үшін өте мақұл болды. **1451 жылы Әбілқайырхан** үлкен жасақпен Әбусейіттің көмегі және қатысуымен Ташкент, Шыназ және Жызақ арқылы Самарқанға Мырза Абдуллаға қарсы аттанады. Шераз қыстағы маңындағы Бұлыңғыр өзені алқабында шайқас болады. Өзара қақтығыста Мырза Абдулла жеңіледі және соғыста қаза табады. Сөйтіп Әбусейіт Әбілқайырханның көмегімен Самарқанды алып, Мауароуннахрға әкім болады.

Қорасан бұл уақытта Шахрухтың немересі Әбілқасым Бабырдың билігінде еді. Қорасанда саяси бытыраңқылық айрықша белең алады. Темірилер заманы жылнамашыларының жазғандарына қарағанда, осы кезеңде Қорасан он бір бөлікке

бөлініп кетеді. Олардың арасында қыркысулар толастамады. **1457 жылы Әбілқасым Бабыр** қайтыс болған соң, жағдай қиындай түседі. Қорасанда да, Хиратта да өкімет билігіне талапкерлер көп болғанымен, олардың бірде-біреуі мемлекетті басқара алатын күшке ие емес еді. Осындай қолайлы жағдайды пайдаланған Әбусейіт 1457 жылы Хират тағына отырады да, үстемдіктің екі бөлігін біріктіреді. Бірақ облыс әкімдерінің дербес билікке ұмтылыстарына, бытыраңқылыққа қарсы тұра алмайды. Әсіресе оны Әбілқасым Бабырдың өлімінен кейін Хорезмді басып алған Омар Шейх Мырзаның ұрпағы Сұлтан Хұсайынның бұліктері қаттырақ алаңдатады.

1469 жылы ерте көктемде Әбусейіт Әзербайжанға, Батыс Иранға және Иракқа дейінгі облыстарды еншілеп тұрған түрікмендерге қарсы шайқаста қаза табады. Әкесінің өлімінен кейін Әбусейіттің мұрагерлері Сұлтан Хұсайынмен соғысуға бата алмай, Мауароуннахрға қайта оралады. **1469 жылы 24 наурызда Сұлтан Хұсайын** Қорасанның әкімі ретінде Хиратқа үлкен салтанатпен кіріп барады. Нәтижеде Темірилер мемлекеті тағы да екі дербес бөлікке: Сұлтан Хұсайын билік еткен Қорасанға және Әбу Сейіттің ұлы **Сұлтан Ахмет** билігіндегі Мауароуннахрға бөлініп кетеді.

Бытыраңқылық

Мауароуннахрда Әбусейіттің ұлдары: алдымен **Сұлтан Ахмет** (1469–1494), кейін **Сұлтан Махмұт** (1494–1495) және одан соң Мұхмұттың ұлы **Сұлтан Әли** (1498–1500) дербес билік жүргізеді. Бірақ Мауароуннахрда бытыраңқылық қайта үдей түседі. Бұл тұста Мауароуннахр тәуелсіз елге айналып, өзара қыркысып жүрген Теміри шахзадалар басқарып отырған көптеген облыстарға бөлініп кеткен еді. Мемлекет, ел-жұрттың басына үлкен қатер төнген уақытта дін ғұламаларынан бірі **Қожа Убайдуллах Ахрар** қиындықтарды жою жолында бірнеше рет жанқиярлық көрсетті. **1454 жылы** Хират әкімі Әбілқасым Бабыр Мауароуннахрға басып кіріп, Самарқанды қоршауға алғанда Қожа Убайдуллах Ахрар бұл дауға тікелей араласып, қарсыластарды жарастырады.

Сұлтан Хұсайын мен Әлішер Науаи

Сұлтан Хұсайын Байқара Әмударияның оңтүстігіндегі жерлерге билік етіп, Қорасан, Хорезм, Солтүстік және Шығыс Иран облыстарын біріктірген еді. Ол 40 жылдан астам өкімет тізгінін қолдарында ұстаған

темірлер әулетінің ең соңғы ірі билеушісі еді, оның дәуірінде шахзадалар мен әмірлердің бейбастақтығына қарамай, мемлекеттің шаруашылық және мәдени тұрмысы нығайды. Қорасанның көркеюінде, өркендеуінде де, өз заманының іскер де дана билеушісі Сұлтан Хұсайынмен қатар ұлы қаламгер әрі көрнекті мемлекет қайраткері Әлішер Науаинің да қызметі өте үлкен болды.

Әлішер Науаи **1441 жылы Хиратта** туылған. Оның ата-бабалары Темірлер сарайында қызмет еткен. Сұлтан Хұсайын мен Әлішер Науаи бір мектепте оқыған. Олар бала кездерінен-ақ Қорасан билеушісі Әбілқасым Бабырдың қызметінде болған. Ол өлген соң олар 12 жыл бойы басқа-басқа қалаларда жасады. Бұл кезеңде Хұсайын алдымен Хорезмде, содан соң Қорасанның Обивард, Ниса, Мешхед және басқа облыстарында кезбелік етіп, күш жинап, Әбусейітке қарсы бүліктер шығарады. Бұл жылдарда Әлішер Науаи Мешхед пен Хиратта білім алады. Сол кездерде-ақ Науаи ақындық талантымен көзге түскен еді. Жастайынан Сұлтан Хұсайынмен жақын қатынаста болған Әлішер Әбусейіттің өзіне дұшпандығын сезген соң, Самарқанға көшіп барып, сол жақта біраз жасауға мәжбүр болады. Самарқанда ол ғылым-біліммен және ақындық өнермен айналысады. Бұл жерде ол атақты ғалым, фалсафа, логика, құқық, араб тілі, әдебиет және поэзияның өткір ғалымы Фазлуллах Әбулайс Самарқандиден сабақ алады. 1469 жылы Сұлтан Хұсайын Хиратты басып алған соң Науаині өз қасына шақырады. Әлішерді ол бастапқыда мөршілік лауазымына, кейін уәзір етіп тағайындайды.

Сұлтан Хұсайын үстемдігі дәуірінде Әлішер Науаи мемлекетте орталықтанған патшалықтың жүзеге келуі, облыстардың көркейтілуі, қыстақтарда диқаншылық, қалаларда қолөнершілік және сауданың нығайып дамуы жолында қызмет етті. Әлішер Науаи әдебиет, өнер және ғылым-ағартудың дамуы, халықтың тыныштық пен бейбітшілікте тіршілік етуінің жақтаушысы еді.

Бірақ Сұлтан Хұсайын мемлекеті Әлішер күткеніндей дамымайды. Сұйырғал тәртібіне негізделген бұл мемлекетте, бір жағынан, облыс әкімдері, тіпті тәж бен тақ мұрагерлері **Бадиуззаман және Мұзаффар Хұсайын Мырза** бүліктері шығады. Екінші жағынан, зұлымдықтың салдарынан Хират және оның облыстарында халық қозғалыстары көтеріледі. Үшіншіден,

өз мүдделерін көздеген ашкөз сарай әкімдері бүлік пен қаскөйлікті үдетіп, оның батқағына Сұлтан Хұсайынды да батырады. Мұндай жағдай, сөз жоқ, бас уәзірлік лауазымында тұрған данышпан Науаиның сарайдан, тіпті, астанадан қашықтауына мәжбүр етеді.

Сөйтіп, XV ғасырдың екінші жартысындағы тұрақсыз саяси жағдайға байланысты Темірилер мемлекеті дағдарысқа ұшырады.

1. Әкесін өлтірген Абдуллатифтің кейінгі тағдыры қалай аяқталды?
2. Сұлтан Әбусейіт қандай жолмен Мауароуннахрдағы өкіметті иеледі?
3. Қорасандағы жағдай қандай еді?
4. Сұлтан Әбу Сейіт Хират тағына қашан, қалайша отырады, қай шайқаста қайтыс болды?
5. Мауароуннахр тыныштығы жолында Қожа Убайдуллах Ахрардың еңбегі неде?
6. Сұлтан Хұсайын Байқара мен Әлішер Науаи жөнінде қандай мағлұмат алдың?

§ 38. ЕГІНШІЛІК. ЖЕР ИЕЛЕНУШІЛІК ҚАТЫНАСТАРЫ

Тірек ұғымдар: Экономикалық тіршілік. Жер иеленушілік. Салық түрлері.

Диқаншылық пен мал шаруашылығы

Мемлекетте жиі-жиі болып тұрған өзара ішкі соғыстарға қарамай, XV ғасырда да Мауароуннахр мен Қорасан қыстақтарында бірқатар көркейту жұмыстары жүзеге асырылады. Жеке мамандардың тың жерлерді игеру, каналдар қазып, бақ орнатып, қараусыз жатқан тастанды жерлерді суарып, көркейту сияқты еңбектері қолдап-қуатталды. Тіпті бұндай мамандар бір-екі жыл барысында барлық салықтар мен алымдардан босатылады.

Ірі суару құрылымдары орнатылып, егіншілік алаңдарының сумен қамтамасыз етілуі жақсарды. Ең ірі суару жұмыстарының бірі Самарқан алқабындағы Зарафшан өзенінен бастау алатын Дарғам анхарынан шығарылған көне **Ангар каналы** қайта қалпына келтірілді. Бұл канал арқылы суға тапшы Қашқадария алқабына қосымша су шығарылады.

Ұлықбектің билігі тұсында Бұхара аймағының оңтүстік-шығыс шекарасына жанасқан Саманжық даласына су шығарылып, тың жерлер игерілді. Мұрғаб өзенінің бас тоғаны – **Сұлтанбандты** Шахрухтың қайта қалпына келтіруі және суару жүйелерін лайдан тазартуы нәтижесінде Марв қаласы мен Мұрғаб алқабын сумен қамтамасыз ету түпкілікті жақсарды. Ал Сұлтан Хұсайын Мырза билік құрған кезеңде оның бастамасымен Марвирудтан жаңа канал қазылып, көлемді жер алқаптары суарылып, көркейтіледі.

Әлішер Науаинның бастамасымен Тус уәлаятының жоғарғы бөлігінде **Туруқбанд** су қоймасы құрғызылады. Он фарсах (60–70 км) ұзындықта арнаулы канал қаздырылып, Туруқбанд су қоймасында жиналған су Мешхедке әкелінеді. Нәтижеде Мешхед сумен қамтамасыз етіліп, қала айналасындағы жерлерге су шығарылады және көркейтіледі.

Шаруашылықтың экономикалық тіршілігінде, әсіресе, жайлау шаруашылығы: *жылқы өсіру, түйе және ірі қаралар өсіру* маңызды орын алған.

XV ғасыр барысында Мауароуннахр мен Қорасанда бұрынғыдай жер мен мүлік иеленудің негізгі төрт түрі *“мүлки девони”* – мемлекет жерлері, *“мүлік”* – жеке меншік жерлері; *“мүлки уақып”* – медресе және мешіттер қарамағындағы, сондай-ақ *“қауымдық жерлер”* болған. Суарылатын жерлердің ең көп бөлігі мемлекет мүлкі есептелген. Бұл жерлерге, бұрынғыдай, мемлекет билеушісі не әмірлер иелік жасаған.

Темірилер дәуірінде мемлекет жерлерін *“сұйырғал”* есебінде тарту ету кең жайылған. Сұйырғал иелерінің бағыныштылығын күшейту үшін орталық өкімет кейде олардың қарамағындағы жер көлемін қысқартып тастайтын, немесе құқықтарын шектеп, бойсұнбаған жағдайда сұйырғал құқық-ынан айырып, басқа біреуге берілетін еді.

Бұл дәуірде бас билеуші ірі мүлік иелеріне жақсы қызметі үшін *тархандық жарлығын* беру дәстүрге айналған. Тархандық жарлығын алған меншік иелері барлық салық, төлем және міндеттемелерден азат етілген. Тархандық жарлығы, әдетте, әмірлер, бектер, сарайдағы мансап иелері, сейіттер және басқа да жоғары топ өкілдеріне берілген. Мұндай жарлық алған меншік иесінің атына «тархан» мәртебесі қосып айтылған.

XV ғасырда да алдыңғы кездердегідей өте көп жер мен су, мешіт, медресе, ханақаһ, бейіттерге және мазарларға бірік-

тіріліп, мұндай жерлер «мүлки уақып» деп аталған. Әдетте жер мен судан тыс, көптеген дүкен, кәсіпорын, диірмен, майжуаз, базар сөрелері, керуенсарайлар да уақып етіліп, олардан түскен табыс медресе, мешіт, аурухана және ханақаһтарды жөндеу, жиһаздау, мутавалли, мүдәріс, тәуіп және шәкірттерге берілетін жалақылар, сондай-ақ, қонақүй және емханалардың күнделікті қаражаттары үшін сарыпталған.

Салық түрлері

Суарылмалы егіншілік жерлерінен алынатын негізгі салық «хираж» деп аталған. Хираж өнім не ақша түрінде төленген. Ол өнімге және жердің құнарлылығына қарап белгіленген. Атап айтқанда, өзен, бұлақ суларымен суарылатын алқаптардан хираж өнімнің үштен бір бөлігі (33 пайыз) мөлшерінде алынған. Ал қолдан суарылмайтын жерлерден өнімнің алтыдан бір, яғни 16,5%-нан сегізден бір, яғни 12,5% мөлшерінде салық өндірілген.

Меншік жерлерінің бір бөлігінен «ушур», яғни өнімнің оннан бір бөлігі (10%) шамасында салық алынған. Мұндай жерлер, әдетте, өз заманының білімі мен ғылымына, ағартушылық және рухани өмірінде беделді орны бар ғұламалар мен машайықтар қарамағында болған. Шаруа малдарынан қырықтан бір, яғни 2,5% көлемінде зекет алынған.

Негізгі салықтардан тыс жергілікті халық *бегар* жұмыстарында да қатынасқан. Бегарға қатысатын әрбір кісі істеу үшін керекті құрал-жабдықтарды, жеткілікті азық-түлігін өзімен бірге алып келуі тиіс еді.

*** Бегар — жергілікті халыққа жүктелген сарай, қоғамдық ғимараттар, қорғаныс пен суару құрылымдарын және жол құрылысы жұмыстарында бұқаралық істеп беру міндеті, қасиетті бұқаралық асар.**

1. Темірілер дәуірінде диқаншылық қалай дамыды?
2. Суару жүйелерінің көптеп құрылғанына мысал келтір.
3. Жер иеленудің түрлері туралы не білесіз?
4. Темірілер дәуірінде қандай салық түрлері болған?
5. «Тархан» жарлығы туралы айтып бер.

Бегар — асар. XV ғасыр.

§39. ҚОЛӨНЕРШІЛІК ЖӘНЕ САУДА БАЙЛАНЫСТАРЫ

Тірек ұғымдар: *Қолөнершіліктің түрлері. Ішкі және сыртқы сауда. Ақша айналымы.*

Қолөнершілік

Мауарноуннахрдың Самарқан, Бұхара, Ташкент, Шахрухия, Терміз, Шахрисабз, Қаршы және басқа көптеген қалалары қолөнершілік орталығына айналады. Қалаларда қолөнершілік махаллаларының саны артып, кәсіптік-мамандықпен байланысты жаңа-жаңа тұрғын мекендер, көшелер, сауда орындары, күмбездер (төбесі күмбезді базарлар) пайда болды. Көптеген қалаларда зергерлік, мыскерлік, ине жасаушылық, қару-жарақ жасау, тас қашаушылық, шыны жасау, кен өндірушілік сияқты қолөнершілік махаллалары болған.

Қалаларда жіп, жібек, жүн және кенеп талшығынан түрлі түсті, гүлді және жұқа және қалың маталар тоқып шығарылатын.

XV ғасырда темір бұйым, қару-жарақ және аспаптар жасау жоғары дәрежеге көтеріледі. Темір ұсташылығының басым көпшілігі үй бұйымдары және құрал-жабдықтар жасайтын теміршілерден құралған еді. Олардың ішінде шеге жасаушылар, тақа жасаушылар, сым созушылар, пышақ жасаушылар сияқты әр түрлі бұйымдар жасаушы шеберлер болған.

Қалаларда, атап айтқанда, Самарқан және Хиратда зергерлік дамыды. Қала зергерлері арасында алтын, күміс және жез қоспаларынан түрлі әшекейлер мен қымбатбағалы бұйымдар жасайтын және оларға нәзік талғам мен әсем өң беретін шебер ұсталардың саны көбейді. Әдетте нақышты көркем бұйымдар байлық сәні болып саналып, олар тек бай адамдарда ғана болатын.

Құрылыс, ағаш ою-өрнегі

Орта ғасыр қолөнершілігінде құмырашылық ең кең дамыған көп тармақты салаға айналды. Ол кесе жасаушылар, құммен айналысушылар және тандыр жасаушылар секілді бірнеше тармақтарға бөлінеді. Осы тұста тас жону, оны өңдеп, өрнекті нақыштар және әшекейлі жазу өнері де жетіледі. Самарқандағы Бибіханым жоме мешітінде Құранды қою үшін орнатылған үлкен тас тұғырық, Гөр Әмірдегі нефрит қабіртасы,

Шахизинда, тағы басқа да жерлердегі сағаналарға бедерлі оюлар салынып, оюмен аяттар, өлеңдер және тарихи естеліктер жазылған.

Бұл дәуірде мемлекеттің ірі қалаларында, атап айтқанда, Самарқан мен Хиратта құрылыс жұмыстары кең өріс алып, құрылысшылардың рөлі күшейеді. Кірпіш қалап ғимарат көтеретіндерді «банно» және ұстын мен төбелі қалқа және күмбездерге нәл мен қыспалар қаптап, ғимаратты әрлеушілерді «устоз» деп атаған.

XV ғасырда шыны жасау да өркендеген. Тіпті Самарқанда шыны жасаушылардың махаллалары болған. Бұл дәуірде ағаш өңдеу де дамыды. Білікті ағаш шеберлері ағаш ою өнерімен шұғылданған. Олар нақышты есіктер, торлар (қоршауға), ұстындар, сөрелер, үстелдер, сарай күмбездері, орындықтар және басқа да көптеген жиһаздар жасаған. Гөр Әмір мен Шахизинданың аяттар жазылған нақышты есіктері XV ғасыр халық шеберлерінің ағаш ою өнеріндегі ең құнды үлгілеріне жатады.

Самарқан қолөнершілігінде қағаз өндіру ерекше орын алған. Орта ғасырдағы Шығыс хатшылығында Самарқан қағазы айрықша танымалды болып, оның белгілі бір бөлігі шет мемлекеттерге де шығарылған.

Осы дәуірде тері илеу, былғары-аң терісі өнімдері: мәсі тігушілер, тон тігушілер, бөрік тігушілер, кебіс жасаушылар, етікшілік салалары да дамыған.

Самарқан базарында ширмаи, седана қосылған, нони заргарон, нони осияи сынды әйгілі, дәмді нандары, хошиісті татымдары, өтір, иіссу тауарлары сатылды.

Сауда байланыстары

XV ғасырда темірилер бірқатар алыс және жақын көршілері: Қытай, Үндістан, Тибет, Иран, Ресей, Еділ бойы және Сібірмен ұдайы сауда жасаған. **Қытайдан** негізінен *жібек, шәйі маталар*, соның ішінде, *атлас пен парчалар, шай, шыны, лағыл, гауһар тастар* және *амбра*; **Үндістаннан** жұқа ақ түсті мақта *маталар, бояулар, хошиісті татымдар*; **Ираннан** *бөз, меруерт* пен *дүр*; **Ресей, Татарстан** мен **Сібірден** қымбатбағалы аң терілері, *былғары* және *балауыздар* әкелінген. Еуропа мемлекеттерінен Самарқанға әкелінген тауарлар арасында *еуропа маталары, мәуіті, черкес пышақтары* бар болған.

Әмір Темір жасатқан мыс және күміс теңгелер.

Самарқаннан шет мемлекеттерге, атап айтқанда, Ресейге, Татарстан мен Сібірге мақта маталар, бөз, пүліш, шәйі мата, қағаз, кептірілген жеміс, күріш, мақта және иірілген жіп орамдары шығарылған.

Шет елдермен өзара сауданы нығайтуда темірілердің көршілес мемлекеттермен орнатқан елшілік қатынастары үлкен рөл атқарған. Ұлықбек және Шахрух Қытаймен ұдайы түрде елшілер алмасып тұрған.

1418 жылы Ардашер бастаған Шахрухтың елшілері Қытайға барады. **1419 жылы** бұған жауап ретінде Қытайдан **Ли-до** және **Жо-Фу** Самарқан пен Хиратқа елші болып келеді. Елшілер Ұлықбек пен Шахрухтың атына өзара достық қатынастарын дамыту жөнінде ұсыныстар жазылған хат пен үлкен тарту-сәлемдемені тапсырады. **1420 жылы Шахрух** пен **Ұлықбек** өз елшілерімен бірге 530 саудагерден құралған сауда керуенін Қытайға жібереді. Темірілердің елшілері Қытайда екі жылдан астам жүріп, өз отандарына **1422 жылы** қайтып келеді.

Шахрух пен Ұлықбектің заманында Тибет және Үндістанмен де тату көршілік байланыстар орнатылады. **1421 жылы** Тибеттен Бұхара мен Самарқанға елшілер келеді. **1441–1442 жылдары** Шахрух Үндістанға *Бижанагар* сарайына

тарихшы **Абдуразақ Самарқанди** бастаған елшілерін жібереді. Ол Кермен, Хурмуз және Парсы шығанағы арқылы Үндістанға жасаған саяхатын жазып қалдырады.

Ақша айналымы

Экономикалық даму белгілі бір дәрежеде сол дәуірде өткізілген ақша реформасына да байланысты еді.

Ұлықбек **1428 жылы** айналымдағы *фулустық ақша* реформасын жүзеге асырғаны белгілі. Ұлықбек жеңіл салмақты айналымда жүрген шақа ақшалармен айырбастауға тиым салды. Ол ескі шақаларды жаңасымен алмастырып, ішкі сауданың *фулустық теңгеге* сұранымын қанағаттандыру үшін бірдей уақытта Бұхара, Самарқан, Қаршы, Терміз, Ташкент, Шахрухия және Әндіжан қалаларында ақша соғатын шеберханалар ұйымдастырып, бірдей салмақтағы фулустар соқтырды және оны айналымға қойды. Халық арасында *«фулуси адлия»*, яғни «әділетті теңге» деп аталып кеткен Ұлықбектің осынау жаңа *фулустары* ішкі көтерме саудаға кең жол ашып берді. Сонымен қатар Ұлықбек сыртқы саудадан мемлекет қазынасына түсетін табысты арттыру мақсатымен «тамға» салығын біраз көбейтті.

* Тамға — сауда бажы; саудагерлерден алынатын салық.

* Фулус — мыстан жасалған ұсақ шақа ақша.

Осылайша Ұлықбек заманында мемлекеттегі ішкі және сыртқы сауданың ұлғаюы қолөнершілік өнімдерінің көлемін арттырып, кәсіп пен өнер салаларының дамуында негізгі факторлардың біріне айналды.

1. Темірилер дәуірінде қолөнершіліктің қандай түрлері дамыған?
2. Ағаш шеберлігінің, қағаз шығарудың өркендеуіне мысалдар келтір.
3. Сауда қатынастары қалай жолға қойылды?
4. Ұлықбектің ақша реформасы және оның нәтижелері туралы нелерді білесің?

§ 40. БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫ

Тірек ұғымдар: *Самарқан академиясы. Нақыштар әлемі. Аплотон заманы.*

Білім мен ғылым орталықтары

XV ғасырда Самарқан мен Хиратта ғалымдар мен оқымыстылардың, ақындар мен әнші-сазгерлердің үлкен тобы шоғырланып қалған еді. Білім-ғылымның және көркемөнердің өркендеуінде өз заманының мәдени ортасында тәрбие алып, жас кезінен-ақ талантты ғалым ретінде аты шыққан Ұлықбектің қосқан үлесі аса зор. Ұлықбек мемлекетті басқарумен қатар ғылыми жұмыстармен де шұғылданады, ғалымдардың пікірталастарына белсене қатысады. Ұлықбек өзінен бұрын өткен Ахмет Ферғани, Әбу Насыр Фараби, Мұхаммед Хорезми, Әбу Райхан Беруни және Ибн Сина еңбектерімен жан-жақты танысады. Сол ұлы ойшылдардың шығармалары арқылы ол ертедегі грек ғалымдары Аплотон, Арасту, Гиппарх, Птолемейдің классикалық туындыларымен де таныс болады. Ұлықбек жарлығымен **1417 жылы** Бұхарада, **1420 жылы** Самарқанда және **1433 жылы** Гиждуанда медреселер салынады. Тіпті Бұхара медресесінің қақпасына «Білім алу – әрбір мұсылман әйел мен еркектің борышы» деген үндеу ойып жазып қойылады. Мауароуннахрдың осы үш көне қаласына құрылған білім ордалары, соның ішінде, Самарқан медресесі сол заманның университеті болды. Аталмыш медреселерде діни ілімдер: Құран, хадис, тәпсір, шариғат ілімдерімен (дін мен шариғаттың заң ережелері) қатар математика, геометрия, астрономия, дәрігерлік, тарих, география, поэзия, араб тілі және оның морфологиясы сынды жаратылыс ғылымдары да оқытылатын еді.

Ұлықбек медресесі

1420 жылы ашылған Самарқан медресесі екі қабатты, елу бөлмелі болған. Әрбір бөлме үш бөлімге: қазынаханаға (қойма), жатақханаға және дәрісханаға бөлінген. Медреседе сол заманның танымал ғалымдарының бірі **Шамсуддин Мұхаммед Хауафи** мырза жетекші болған. Орта ғасырдың әйгілі ғалымдары **Қазызада Руми, Ғиясиддин Жәмшит Қашани, Мырза Ұлықбек** және оның шәкірті **Алауддин Әли Құсшылар** түрлі ғылымдардан сабақ берген. Медресе ашылған күні алғашқы

сабақты **Шамсуддин Мұхаммед Хауафи** оқыған екен. Сабаққа тоқсан талапкер қатысқан. Медреседе астрономия (тіршілік ілімі) пәнінен Қазызада Руми сабақ берген. Медреседе кемінде 15–16 жыл оқып, оның бағдарламасы бойынша ғылымдарды толық игерген және емтиханда өз білімін көрсете алған талапкерге **куәлік** жазып берілген.

**Ұлықбек
обсерваториясы**

Самарқанда өзінің төңірегіндегі ғалымдардың қатысуы арқылы және көмегімен Мырза Ұлықбек **1424–1429 жыл-**

дары қала маңындағы Обирахмат анхарының бойында обсерватория құрғызды. Осы күнге дейін ғалымдарды қызықтырып келе жатқан бұл үлкен ғимараттың биіктігі 31 метр еді.

Ғиясиддин Жәмшиттің басшылығымен обсерваторияның негізгі өлшем жабдығы – үлкен секстант орнатылған. Самарқан секстанты сол дәуірде Шығыста белгілі болған секстанттардың ең үлкені болып саналған. Ұлықбек обсерватория қасында өз заманының ең бай кітапханасын да ұйымдастырған. Бұл кітапханада ғылымның дерлік барлық салаларына тиісті он бес мың томнан астам кітап сақталған.

Обсерваторияның айналасында ғалымдар мен қызметшілер үшін үлкенді-кішілі үйлер салынады. Ал оның етек жағына екі бақ орнатады. Олардың біреуі **Бағи Майдан**, ал екіншісі **Шыныхана** деген атпен әйгілі болған. Обсерватория орналасқан бұл мекенжай жергілікті халық арасында «Әлем өрнегі» («Нақши жахон») деген атпен әйгілі болған.

Ұлықбектің белсенді қатысуымен Ұлықбек обсерваториясы сол кездегі заман талабына жетік астрономиялық аспап-қондырғылармен жабдықталған жоғары дәрежелі білім ордасына айналған. Обсерваторияда Ұлықбекпен бірге атақты математик пен астрономдардан *«Афлотуни замон»* деген атақ алған **Қазызада Руми**, **Ғиясиддин Жәмшит Қашани**, *«өз заманының Птолемейі»* атымен танылған **Әли Құшшы** және

Ұлықбек обсерваториясының
ішкі көрінісі

көптеген басқа ғалымдар ғылыми зерттеулер мен бақылаулар жүргізеді. Қысқасы, Ұлықбек Самарқанда бүкіл бір астрономия мектебін ашты.

Обсерваторияда жүргізген бақылау мен зерттеулері арқылы 1018 қозғалмайтын (тұрақты) жұлдыздардың орны мен жағдайы анықталып, олардың астрономиялық кестесі жасалады. Обсерваторияда жүргізілген зерттеулердің нәтижелері негізінде математика мен астрономияға қатысты бір қатар құнды шығармалар дүниеге келді.

Ұлықбектің басты туындысы – «*Зижи жадиди Курагани*» («Көрегеннің жаңа астрономиялық кестесі») атты кітабы. «Зижи жадиди Курагани» негізінен екі бөлімнен: кең қамтылған кіріспеден және 1018 тұрақты жұлдыздың орны мен жағдайын анықтап беретін кестеден тұрады. Ұлықбектің астрономиялық

ОРТА АЗИЯ XV ҒАСЫРДА

- * Академия — жоғары ғылыми ұйым.
- * Обсерватория — аспан денелерін зерттеу үшін арнайы жабдықталған ғылыми мекеме және сол мекеме орналасқан ғимарат.
- * Санад — куәлік.
- * Секстант — аспандағы жұлдыздардың биіктігін белгілеу үшін қолданылатын айна-қайтарушы қондырғы.

кестесі сол замандағы оған ұқсас кестелер арасында жоғары дәрежеде дәлдігімен ерекшеленіп тұрады. Сондай-ақ, Ұлықбектің жыл есебін қазіргі есептеулермен салыстырсақ, олардың айырмашылығы небары бір минут екі секундқа тең екендігі анықталды. Бұл XV ғасырдың ғылымы үшін аса жоғары дәлдік, өйткені ол қазіргі заман өлшемдеріне өте жақын.

Ұлықбектің өмірі мен ғылыми қызметтері халқымыз руханиятының іргетасына қойылған басты тастардан бірі болып, ол елімізде бұдан бірнеше замандар алдын терең (фундаментальды) ғылымдарды дамытуға қаншалық үлкен мән берілгенін көрсетеді.

Ислам Каримов. «Жоғары руханият — жеңілмес күш»

Ұлықбек *«Тарихи арба улус»* («Төрт ұлыстың тарихы») атты тарихи шығарма және саз өнері іліміне арналған бес шығарма да жазады. Ұлықбектің астрономиялық мектебі сол заманның өзіне тән академиясы еді. Атақты француз философы, жазушы әрі тарихшы ғалым Вольтер (1694–1778) *«Ұлықбек Самарқанда болып академияға негіз салды, Жер шарын өлшеуді бұйырды және астрономиялық кестелерді жасауға қатысты»*, – деп жазды.

«Самарқан академиясы» – 1004 жылы Хорезмде ұйымдастырылған «Данышпандар үйінен» (Маъмун академиясы) кейінгі екінші «Дар ул-илм» еді.

1. Ұлықбектің білім-ғылымға қосқан үлесі туралы нелерді білдің?
2. Ұлықбек обсерваториясы және оның ғылыми маңызы туралы айтып бер.
3. Ұлықбек құрғызған медреселер жөнінде айтып бер.
4. Бұл білім ордасында Ұлықбектен басқа тағы қандай ұлы ғалымдар қызмет етті? Олар жөнінде баяндап бер.

§ 41. МӘДЕНИ ӨМІР

Тірек ұғымдар: *Кітап өнері. Бейнелеу өнері. Көркем-жазу. Сурет өнеріндегі Хират мектебі. Саз өнері. Классикалық әдебиет қайраткерлері.*

Кітап өнері

XV ғасырда кітап ісі өнері де, яғни қолжазба шығармаларды көшіріп жазу және онымен байланысты көркем жазу, суретшілік, мұқаба, жасау өнерлері де жақсы дамиды.

Баспахана мен кітап басу әлі де пайда болмаған заманда кітап жасау және оның нұсқаларын көбейту ауыр еңбек пен көп уақытты талап ететін аса қиын іс болған. Әрбір кітап қағазынан мұқабасына дейін, сиясынан бояуы-әшекейлеріне дейін белгілі бір тәртіп негізінде әзірленетін. Көркем жазушы болу үшін өте төзімді, әрі ұзақ уақыт ықыласпен жаттыға алатын өте сауатты, көркемдік талғамы жоғары адам болу керек еді. Шебер көркемжазушы өз әдісі және амалын шәкірттеріне үйреткен. Солайша көркемжазу дәстүрлері жалғастырылатын және дамытылатын.

Әйгілі көркемжазушы **Мірәлі Табризи** (1330–1404) насталик деп аталатын жаңа әдіспен жазуды ойлап табады. Нағыз талғампаз каллиграфтардың бірі **Сұлтанәлі Мешхеди** (1432–1520) болатын. Ол Низами, Аттар, Хафиз, Сағди, Хұсырау Дехлеви, Жәми, Науаи, Хұсайын Байқара сынды және басқа ақындардың шығармаларын көшіреді. Сұлтанәлі көшіріп жазған 50-ден астам кітап пен көптеген өлеңдер біздің заманымызға дейін жетіп келген. Сұлтанәлі оймакерлік өнерін де жақсы меңгерген. Хұсайын Байқараның «Боғи Жахонаро» бағындағы сарай қабырғаларына өлеңдерді, Хұсайын Байқараның қабіртасындағы үзіндіні Сұлтанәлі ойып жазған. Ол көркемжазу өнерінің түрлері жөнінде арнайы шығарма да жазған. **Сұлтанәлі Мешхеди** «*Қиблат ул-қуттаб*» («Хатшылар көсемі») және «*Султан ул-хаттатин*» («Көркемжазушылар сұлтаны») деген аттармен абыройға бөленген.

Самарқан мен Хиратта арнайы сарай кітапханалары ұйымдастырылған еді. Кітапхана жұмыстарына *кітапхана даругасы* немесе *кітап иесі* басшылық жасаған. Оның қарамағында көркемжазушылар, нақышкер-суретшілер, шебер бет басын жасаушылар мен мұқабашылар тапсырыстарды орын-

даған. Мәселен, Хиратта Ұлықбектің інісі Байсұнғырдың кітапханасында қырық көркем жазушы, бірнеше нақышкерлер қолжазба шығармалардан нұсқа көшіру және оларды әшекейлеумен айналысқан. 1429 жылы осы кітапханада Әбілқасым Фердаусидің әйгілі «Шахнаме» дастаны көшіртіліп, 20 түрлі мазмұн мен көріністегі түсті миниатюралармен безендірілген.

Хұсайын Байқара мен Әлішер Науаи сарай кітапханасын құнды шығармалармен байытуға қамқорлық жасайды.

Бейнелеу өнері

XV ғасырда үлкен жетістіктерге жеткен бейнелеу өнері портреттер, тіршілік үзінділері, табиғат көріністері, ғимарат және көркем шығармаларға арнап салынған суреттерден құралған. Ұлы тұлғалардың портреттері арасынан біздің заманымызға **Жәми, Науаи, Абдулла, Хатифи, Бехзад, Хұсайын Байқара, Бабыр** және басқалардың суреттері жетіп келген. Суретшілер осынау тарихи тұлғалардың сыртқы көрінісін анығырақ, жан-жақты бейнелеуге, кей жағдайларда, тіпті, олардың рухани жандүниесін көрсетуге тырысқан. Мәселен, атақты суретші Махмұт Музаһһибтың сызған Науаи портретінде ақын таяқ сүйеніп, бүкірейген, жанарынан әрі шалдығу белгілері, әрі ұлылық және мәртебелілік аңғарылады.

Камалиддин Бехзад – XV ғасыр бейнелеу өнерінің ұлы өкілі. Ол сурет өнерінде «*Хират мектебі*» деп аталған жаңа шығармашылық әдістің негізін қалады. Ол өз дәуірінде Мониин Сони (Екінші Мони) деп мадақталған. Ол ұстаз өнерпаз ретінде Орта Азия, Иран, Әзербайжан және басқа өлкелердің бейнелеу өнерінің дамуына тиімді ықпал етті. Бехзадтың шығармашылығы түрлі тақырыптарда танылған, ол тарихи тұлғалардың (Хұсайын Байқара, Шайбанихан, Әлішер Науаи) портреттерінен бастап, билеуші сарайындағы сәнді қабылдау рәсімдері мен соғыс алаңы көрінісіне дейін шынайы да әсерлі суреттеп жеткізе алған. Әсіресе Дехлевидің «*Ләйлі мен Мәжнүн*» дастанына арналған

Камалиддин Бехзад

лирикалық көріністері немесе Шарафуддин Әли Язидің «Зафарнама» шығармасына арнап салынған соғыс алаңындағы табанды шайқасты бейнелеген миниатюралары өте тартымды әрі әсерлі. Қысқасы, бейнелеу өнерінің туындылары мен көркем әдебиеттің өзара тығыз байланыста дамығаны бірі екіншісіне тиімді ықпал жасағанын көрсетеді.

Саз өнері

XIV–XV ғасырларда жаңа әндер мен күйлер, саздық аспаптар және саз өнері теориясына байланысты құнды шығармалар дүниеге келді. Көптеген жезтаңдай әншілер, сазгерлер мен қапыздар жетіліп шықты. **Әбдіқадыр Нәи, Құлмұхамед Шайхи, Хұсайын Уди, Шахқұлы Ғажжаки, Қасым Раббани** және басқалар солардың қатарына жатады. Кәсіпқой сазгерлермен қатар Ұлықбек, Науаи, Жәми, Бинаи сияқты ойшылдар мен ақындар да саз өнерімен айналысып, оның дамуына белгілі дәрежеде өз үлестерін қосты. Мәселен, Ұлықбек «*Булужси*», «*Шадияна*», «*Ахлақи*», «*Табризи*», «*Усули равон*» және «*Усули атлиғ*» сынды күйлерді; Науаи «*Исфакхани*» күйін шығарады. Жәми мен Бинаи саз өнері теориясына байланысты шығарма жазды. Саз өнері поэзиямен тығыз байланысты жаңа даму сатысына көтеріледі.

Әдебиет

Суретші Махмұт
Музаһһиб сызған Науаи
суреті

Орта Азия халықтары әдебиеті көркемдік әдіс тұрғысынан жетілді, жаңа сатыға көтерілді. Поэзияда да, прозада да көптеген құнды көркем және лирикалық туындылар дүниеге келді. Орта Азия халықтары, атап айтқанда, өзбек және тәжік әдебиеттері арасындағы өзара байланыс пен ынтымақтастық ұлғайып, нығайды. Өзбек аударма әдебиеті пайда болды. Көркем әдебиеттің өркендеуіне тығыз байланысты түрде әдебиеттану да дамыды, құнды шығармалар жазылды.

Бұл дәуірде заманының талантты ақындары мен жазушылары **Құтбы Хорезми, Сайфи Сараи, Хайдар Хорезми, Дүрбек, Әміри, Яқини, Ағай Саккоки, Лутфи, Мұхаммед Салық** және басқалар өмір сүріп, шығар-

машылық етті. Дүрбек қайта өндеп шығарған «*Жүсип пен Зылиха*» дас-таны, ташкенттік ақын Атаидің жинағы осы кезеңдегі көркем әбейеттің озық үлгілері болып табылады. Бұл заман-дағы өзбек ақындары ішінде *Лутфидің* (1366–1465) орны ерекше. Науаиға дейінгі өзбек поэзиясында Лутфидің дәрежесіне көтерілген ақын болған емес. Ол тек түркі тілде ғана шығар-малар жазып қалмай, парсы тілінде де хасидалар жазды. Лутфидің шығарма-шылығынан шындық пен әділетті сүю, мейірбандық пен қайырымдылықты насихаттау, ғылым мен өнерді бағалау сияқты тұжырымдар басты орындар алады.

Әлішер Науаи

XV ғасыр көркем әдебиетінің дамуына ірі мемлекет қайраткері, ұлы ақын, ғалым, ойшыл **Әлішер Науаи** және ұлы парсы-тәжік ақыны **Әбдірахман Жәмидің** қосқан үлесі өте жоғары. Науаи бүкіл қызметі мен шығармашылығын адамның бақыты үшін күреске, халықтың бейбітшілігіне, өзара соғыстардың алдын алуға, көркейту істеріне, ғылым-білім, өнер мен әдебиеттің өркендеуіне арнады. Ол өзбек әдеби тілі, өзбектің классикалық әдебиетін жаңа басқышқа көтерді. Науаи отыздан астам көлемді әдеби шығармалар жазды. «*Хамса*», «*Хазоин ул-маони*», «*Махбуб ул-құлуб*», «*Лисон ут-таир*» солардың қатарында.

Науаи тарихты үйренудің маңызы күшті екенін сипаттап, адамдарды тарихты білуге үндейді. Оның пікірінше, тарих ғылымы патшалар, билеушілердің өмірбаянын емес, сондай-ақ мемлекет тарихын зерттеу керек. Науаи мемлекетті не нәрсе дағдарысқа алып келуін, қандай жұмыстар арқылы мемлекет өркендеуін, халыққа тыныштық пен бақыт әкелуін, тарих баяндап, көрсетіп беруі тиіс деп есептейді.

Науаи әділеттің көмегімен мемлекетті көркейту мүмкін екенін, әрбір кісі өзінің мінез-құлқы, әдептілігімен адамдарды қуантауы керектігін уағыздайды.

Қысқасы, өзбек халқының ұлы ақыны, әрі ойшылы Әлішер Науаи құнды шығармашылығында көтерген аса биік адам-гершілік идеяларымен әлем әдебиетінің ұлы өкілдерінің

қатарынан лайықты орын алады. Әбдірахман Жәми Әлішер Науаинның замандасы, ұстазы әрі досы еді. Олардың достығы мен ынтымақтастығы өзбек және тәжік халықтарының достығы мен ынтымақтастығының жарқын үлгісі болып қалады.

Егер бұл ұлы тұлғаны әулие десек, ол әулиелердің әулиесі, ойшыл десек, ойшылдардың ойшылы, ақын десек, ақындардың ақыны.

Ислам Каримов. «Жоғары руханият — жеңілмес күш»

1. Кітап өнері қалай дамыды?
2. Кітапханалардың өркендегеніне мысалдар келтір.
3. Бейнелеу өнерінің жетістіктерін мысалдар арқылы негіздеп бер.
4. Камалиддин Бехзад жөнінде қысқаша мәлімет дайында.
5. Саз өнерінің дамуы туралы не білдің?
6. Өзбек әдебиетінің дамуында Әлішер Науаинның қызметі қандай?

ӨТКЕН КҮНДЕР ЖАҢҒЫРЫҒЫНДА ТАРИХ САБАҚТАРЫ ЖӘНЕ РУХАНИЯТ (Қорытынды орнына)

Сен оқу жылы барысында сүйікті Отанымыз – Өзбекстанның IV–XVI ғасырдың бас кезіндегі тарихымен таныстың. Өткен замандарда Тұран, орта ғасырларда Түркістан және Мауароуннахр аттарымен даңқы шыққан еліміз тарихының аяқталуына қорытынды жасалғанда халқымыздың осы көне өткен тарихы, ең алдымен, оның үлкен жасампаздық қызметінің тарихы екенін атап өткен жөн. Бұл дәуірде оның тынымсыз еңбегінің арқасында өлкемізде ірі өзендер, үлкенді-кішілі сай мен жылғалар тізгінделіп, диқаншылық далалары кеңейтірілді, бау-бақшалар және көрікті бақтар орнатылды. Қазіргі күнде сендер мен біздер өмір сүріп жатқан алқап және облыстар жаңа түрге енді және көркейтірілді. Сансыз қыстақтар мен қалалар құрылды. Қалалар кеңейіп, қолөнершілік, сауда, ағарту, ғылым мен білім, сондай-ақ мәдениеттің орталығына айналды. Қолөнершіліктің әр түрлі салалары дамып, шебер қолөнершілердің нәзік талғамы және шығармашылық өнерімен жасаған бұйым мен құралдары және тағыншақтары өзіне тән жоғары өнер шығармашылығы дәрежесінде өз деңгейіне жеткізілді.

Бір жағынан, суармалы диқаншылық және шаруашылық, екінші жағынан, қолөнершіліктің дамуы, сонымен қатар ішкі және сыртқы сауданың кеңеюіне, әсіресе сыртқы базар арқылы жүргізілген қатынастардың нығаюына, және бұлар, сөз жоқ, сауаттылық, ғылым мен ағартудың өркендеуіне алып келді. Осы дәуірлерде Мұхаммед ибн Мұса ал-Хорезми, Ахмет ал-Ферғани, Әбу Насыр Фараби, Әбу Райхан Беруни, Әбу Әли ибн Сина және Мырза Ұлықбек сияқты орта ғасырлардың ұлы ғұлама ғалымдары жетіліп шықты. Олар бүкіл дүние жүзі ғылым мен білімінің өркендеуіне зор үлес қосты.

Ел-жұртты басқаруда да өзіне тән мемлекетшілік, заң мен ережелер, жер және мүлікке қатысты құқықтық жүйелер жүзеге келді. Бұл өлкеде ірі облыс әкімдері басқарған жергілікті алқап әкімдерінен тартып, Түрік қағандығы, Саманилер, Қағания-Қарахандар, Хорезмшахтар және Әмір Темір мемлекеті сияқты ұлы мемлекеттер болды. Бұл тарихи шындық Отанымыз аумақтарында мемлекетшілік мәдениеті орта ғасырларда дами түсіп, ұлы мемлекеттік басқару жүйесіне дейін көтерілгендігін дәлелдейді.

Мемлекеттік басқару жүйесі алқап әкімдіктерінен орталықтанған

басқарушылық яғни шаханшахтық (империялық) дәрежесіне дейін өркендеуі, сондай-ақ халықтың жалпы мемлекеттік дін және нанымда, атап айтқанда, ислам көзқарасы негізінде кемелденуі, шүбәсіз, тарихи Тұран-Түркістан аймағында ежелден тіршілік етіп келе жатқан ата-бабаларымызды біріктірді. Бұл дәуірде Имам Бұхари, Әбу Иса ат-Термизи, Бурханиддин Маргинони, Қожа Ахрар және Бахауддин Нақшбанд сияқты ғұламалар жетіліп шықты. Олар ислам діні мен заңтанушылықтың дамуына және оның дүниежүзі діні дәрежесіне көтерілуіне үлкен үлес қосты. Ислам діні адамдар нанымын күшейтті.

Олардың халық ретінде қалыптасуы барысында жеңілмес күш ретінде негізгі шара міндетін атқарды. Шығыс және Батыстан түрлі тайпаларға тиісті этникалық топтар өлкемізге кіріп келіп, жергілікті халықпен қосылып, сіңісіп кетті. Ғасырлар бойы болып өткен мұндай этникалық үдерістер нәтижесінде өз аумағы, мемлекетшілігі, тілі, экономикалық және рухани-мәдени тұрмыс салтына ие болған өзбек халқы қалыптасты.

Ауыр еңбек, диқаншылықтың берекесі, рақаты мен қиыншылығы, жер иелену қатынастары халқымыздың тұрмыс сипатына күшті әсер етіп, онда күшті нанымдылық, пәк құлық, төзім-қанағат әдебін қалыптастырды.

Мұндай күшті қоғамшылық құдіретін жүзеге келтірген тарихи Түркістан-Өзбекстан тарихта Ұлы керуен жолында Шығыс пен Батыс мемлекеттерінің өзара экономикалық және мәдени қатынастарының қалыптасуында кеңпейіл және шебер сарапшы, сондай-ақ қалқан мемлекет ретінде қызмет атқарып келген.

Отанымыз әділеттілік жойылып, зұлымдық күшейген кездерде ел-жұртта тоқыраушылық және тынышсыздық жүзеге келетініне бұрыннан тарихи куәлік беріп келеді. Халық ереуілдері көтеріліп, мемлекет экономикалық және саяси дағдарысқа душар болады. Мұндай қиын және күрделі жағдайлы дәуірде әсіресе жергілікті әкімдердің Орталық әкімшілікке қарсы іс-әрекеттері үдеп кетеді. Мұндай дәуірлерде мемлекет дағдарысқа ұшырап, өкімет күйрейді. Бұл салада Темірилер патшалығының қайғылы тағдыры айтарлықтай сабақ бола алады.

Отан-Анамыздың осындай тағдырынан қорытынды шығарған ата-бабаларымыздың «Отанды сүю – имандылық» деген шарапатты сөздерінде терең мән-мазмұн жинақталған. Ал Отанға деген махаббат ата-ана және ұстаздарға болған ізет-құрмет, жанұяға деген адалдық және нанымдылықтан басталады.

М А З М У Н Ы

<i>Kipicne</i>	3
----------------------	---

І Т А Р А У

ОРТА ҒАСЫРЛАРДА ЖЕР ИЕЛЕНУ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

§1. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер	5
§2. Орта ғасырлардың алғашқы дәуіріндегі мемлекеттер	8
§3. Эфталиттер дәуіріндегі әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмір	13
§4. Орта Азия халықтары Түрік қағандығы дәуірінде	19
§5. Батыс түрік қағандығы	22
§6. Жергілікті әкімдіктердің құрылуы	25
§7. VI–VII ғасырдағы мәдени өмір	30

ІІ Т А Р А У

ОРТА АЗИЯНЫ АРАБТАРДЫҢ ЖАУЛАП АЛУЫ. ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ (VII–VIII ғасырлар)

§8. Ислам діні және араб халифаты	33
§9. Мауароуннахрдың бағындырылуының экономикалық және рухани салдарлары	37
§10. Арабтардың үстемдігіне қарсы халық қозғалыстары	39
§11. Аббасилер дәуіріндегі Қорасан мен Мауароуннахр. Әбу Мүслім көтерілісі	41
§12. “Ақ киімділер” көтерілісі	44

ІІІ Т А Р А У

МАУАРОУННАХРДА ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҚҰРЫЛУЫ

§13. Халифаттың әлсіреуі, тәуелсіз мемлекеттердің қалыптаса бастауы	48
§14. Саманилер.....	51

§15. Саманилер дәуіріндегі әлеуметтік-экономикалық өмір	54
§16. IX–X ғасырларда жер-мүлік қатынастары. Саманилер әулетінің тоқырауы. Фазнауилер мемлекеті	58
§17. Қараханилер мемлекеті және Мауароуннахр	63
§18. XI–XII ғасырлардағы әлеуметтік-экономикалық тіршілік	66
§19. Хорезм мемлекеті және оның өркендеуі	68
§20. Орта Азиялық ойшылдар, ғылымның дамуы	71
§21. Мауароуннахр мен Хорезмнің мәдени өміріндегі жаңа кезең (IX–XIII ғасырдың басы)	75
§22. Сәулетшілік, өнер, саз өнері және діни сенім	80
§23. Этникалық процестер және өзбек халқының қалыптасуы	84

IV Т А Р А У

ОТАНЫМЫЗ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ШЫҢҒЫСХАН БАСҚЫНШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ЗҰЛЫМДЫҒЫНА ҚАРСЫ АЗАТТЫҚ КҮРЕСІ

§24. Хорезмшахтар әулеті мен моңғол мемлекеті арасындағы қарым-қатынастар	87
§25. Шыңғысхан басқыншылығы	92
§26. Хорезмшахтар мемлекетінің күйреуі	97
§27. Шағатай ұлысының пайда болуы	101
§28. Әлеуметтік-экономикалық және мәдени тіршіліктің жандануы.....	104

V Т А Р А У

ӨМІР ТЕМІР ЖӘНЕ ТЕМІРИЛЕР МЕМЛЕКЕТІ

§29. Өмір Темірдің саяси күрес майданына кіріп келі	108
§30. Өмір Темір — орталықтанған мемлекет негізін қалаушы	112
§31. Өмір Темірдің әскери жорықтары	114
§32. Өмір Темір салтанатының әкімшілік және әскери құрылымы	119
§33. Мемлекетті көркейту жолында	122
§34. Батыс Еуропа мемлекеттерімен байланыстар	126
§ 35. Өмір Темір мұрагерлері ортасында тақ үшін талас және оның нәтижелері	130
§36. Ұлықбек – ағартушы мемлекет қайраткері	132
§37. Темірілер салтанатының дағдарысқа ұшырауы	136
§38. Егіншілік, жер иелену қатынастары	139
§39. Қолөнершілік және сауда байланыстары	141
§40. Білім мен ғылымның дамуы	145
§41. Мәдени өмір	149
Өткен күндер жаңғырығында тарих сабақтары және руханият	155

**Abdulahad Rahimjonovich
Muhammadjonov**

O'quv nashri

**O'ZBEKISTON
TARIXI**

IV asrdan XVI asr
boshlarigacha

*Umumiy o'rta ta'lim
maktablarining 7-sinfi uchun darslik*

(Qozoq tilida)

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2013

Аударған К. Мамбетова
Редактор Р. Усєрова
Көркемдеуші редактор Т. Қаноатов
Компьютерде беттеуші Х. Шарипова

Nashr litsenziyasi AI № 201, 28.08.2011 yil.

Басуға рұқсат етілді 30.07.2013. Пішімі 60х90 1/16. Офсеттік
әдіспен басылды. кеглі 10; 9 шпонды. Шартты баспа табағы
10,0. Есептік баспа табағы 10,7. Таралымы 4919 нұсқа.
Тапсырыс 3040.

**«Шарқ» баспа-полиграфия акционерлік компаниясының
баспаханасы, 100000, Ташкент қаласы, Буюк Турон, 41.**

Жалға берілген оқулықтың күйін көрсететін кесте

№	Оқушының аты-жөні	Оқу жылы	Оқулықтың алғандағы күйі	Сынып жетекшісінің қолы	Оқулықтың тапсырылған-дағы күйі	Сынып жетекшісінің қолы
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Оқулық жалға беріліп, оқу жылының соңында қайтарып алынғанда, жоғарыдағы кестені сынып жетекшісі төмендегі бағалау критерисі бойынша толтырады:

Жаңа	Оқулықтың бірінші рет пайдалануға берілгендегі күйі.
Жақсы	Мұқабасы бүтін, оқулықтың негізгі бөлігінен ажыралмаған. Барлық парақтары бар, жыртылмаған, көшпеген, беттерінде жазулар мен сызықтар жоқ.
Орташа	Мұқабасы мыжылған, едәуір сызылып, шеттері жейілген, оқулықтың негізгі бөлігінен ажыратуы мүмкін, пайдаланушы тарапынан қанағаттанарлы қапталған, түсіп қалған беттері қайта тігілмеген, кейбір беттеріне сызылған.
Нашар	Мұқабасына сызылған, жыртылған, негізгі бөлігінен ажыралған яки түгелдей жоқ, қанағаттанарсыз қапталған. Беттері жыртылған, парақтарын, оқулықты тіктеп болмайды.